

TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZIN

33

2005

Z nových akvizic sbírkového oddělení Památníku Tereziín

EUGEN FRANCIS LEVENS

(*14. 6. 1912 - † 29. 3. 1945 Flossenbürg)

V roce 2004 získalo sbírkové oddělení darem 4 kresby od E. F. Levens s námětem městských zákoutí. Kresby vznikly v koncentračním táboře Flossenbürg v období od 20. srpna 1944 do 6. ledna 1945 a podle sdělení dárkyňe byly nalezeny v táborovém bunkru. Žádné bližší informace již nevěděla. Kresby jsou však signovány a díky pracovníkům Památníku Flossenbürg se nám nakonec podařilo určité informace o jejich autorovi zjistit.

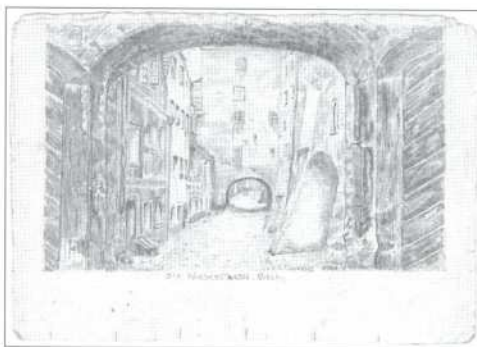
E. F. Levens nebyl veden v táborových knihách koncentračního tábora Flossenbürg, což nás přivedlo k domněnce, že patřil ke skupině tzv. zvláštních vězňů. Pracovníkům Památníku Flossenbürg se opravdu podařilo jméno Eugen Francis Levens nalézt, a to na pamětním kameni umístěném v prostorách bývalého koncentračního tábora Flossenbürg.

E. F. Levens byl poručík královského dělostřelectva britské armády, člen Special Operations Executive (SOE). Jako agent používal několik jmen: Eugen Francis Felangue alias Eugene Francis Levene, Eugene André Nizet alias Aka Edward.

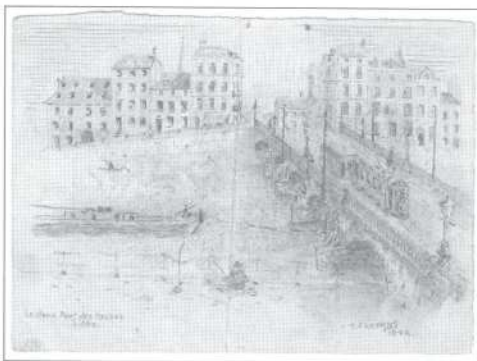
Poručík Levens byl spolu s dalšími členy SOE 9. dubna 1944 internován ve vězení koncentračního tábora Flossenbürg. Několik členů této operace bylo v již v roce 1944 v bunkru oběšeno, většina jich však byla na stejném místě zavražděna až 29. března 1945.

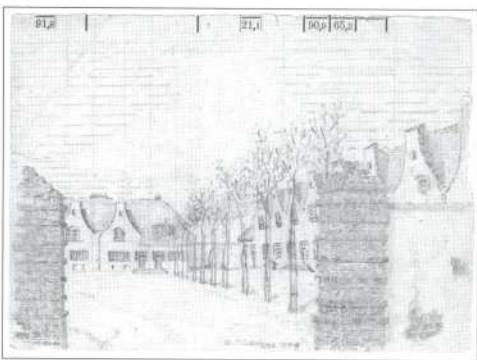
E. F. Levens: Pohled na město

E. F. Levens: Die Niederstrasse

E. F. Levens: Nábřeží s mostem přes řeku

E. F. Levens: Městské zákoutí

TEREZIŇSKĚ LISTY 33

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terezin, 2005
ISBN 80-85433-94-X

OBSAH

- Priority výzkumné a muzejní činnosti Památníku Terezín
od počátku 90. let
Vojtěch Blodig
(7)
- Oddělení pro židovská studia
a Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků
oběti 2. světové války
Helena Krejčová
(19)
- Židovské muzeum v Praze a jeho úloha při výzkumu holokaustu
a odhalování snah o jeho dezinterpretaci
Leo Pavlát
(28)
- Prameny k transportům z opavského obvodu Sudetské župy do Terezína
Mečislav Borák
(36)
- Nové směry využívání archivních pramenů k dějinám terezínského ghetta
Lenka Matusíková
(45)
- Nové poznatky o příslušnících SS v terezínském ghettu
Tomáš Fedorovič
(50)
- Američané v Československu a Židé přeživší holokaust (1945–1948)
Severin Hochberg
(60)
- Reflexe českého vydání monografie H. G. Adlera Terezín 1941–1945
Miroslav Kryl
(68)
- Slovenski židia v Terezíne
Katarína Hradská
(74)

Holokaust na Slovensku, jeho reflexie v literatúre a spoločnosti

Ivan Kamenec

(82)

Články a studie

Miroslav Kryl, František Vašek – Zdeněk Štěpánek

(92)

Vzdělávací činnost

Nada Štulcová, Ludmila Chládková

(115)

Zprávy a recenze

Jan Munk, Dušan Tomášek, Jan Stuna

(123)

Chronologie

(130)

Bibliografie

(137)

Příspěvky z konference „Terezín 2004. Stav a perspektivy historiografie terezínského ghetta“

Terezín, 20. – 23. listopadu 2004

PRIORITY VÝZKUMNÉ A MUZEJNÍ ČINNOSTI PAMÁTNÍKU TEREZÍN OD POČÁTKU 90. LET

Vojtěch Blodig

Památník Terezín

Když se před třinácti lety slavnostně otevíralo Muzeum ghetta v Terezíně, byla jeho hlavní expozice, která vznikla v rekordní době deseti měsíců, považována za provizorní. Předpokládalo se, že toto provizorium bude v době 2–3 let nahrazeno expozicí stálou, která využije nejen podstatně většího množství materiálů, než bylo možno shromáždit v již zmíněném krátkém časovém období, ale také výsledků jednání na různých vědeckých setkáních a také mnohostranné kontakty s historiky z domova, ale především ze zahraničí, s nimiž byly v předchozích desetiletích omezeny na minimum. Nikoliv náhodou se o pouhý měsíc později konala mezinárodní vědecká konference o místě Terezína v tzv. konečném řešení židovské otázky, která měla pro další směřování terezínské historiografie zásadní význam.¹⁾

Jak už tomu u provizorií častokrát bývá, zůstalo ono terezínské prakticky nezměněno po celých deset let. Příčin tohoto stavu bylo více. Vedle obvyklých problémů se získáváním potřebných finančních prostředků to byla mj. i skutečnost, že provizorní expozice se setkávala s příznivým přijetím jak u odborné veřejnosti, tak u běžných návštěvníků. Proto několikerý odklad vybudování nové expozice nebyl pocíťován jako projev nedostatečné pozornosti věnované problematice tzv. konečného řešení židovské otázky obecně a úlohy terezínského ghetta v jeho rámci zvláště. Jak se ukázalo v dalších letech, stalo se vlastně výhodou, že vznikl větší časový prostor pro koncepční přípravu nové expozice, ale hlavně pro shromáždování materiálu, rešeršní práce a vědecké diskuse o řadě otázek spojených s dějinami terezínského ghetta a způsobech jejich prezentace v budoucí stálé expozici. Pro dokreslení celkového obrazu výzkumných a muzejních aktivit Památníku Terezie v tomto skutečně přelomovém období je třeba zmínit, že současně s intenzivním výzkumem problematiky místa Terezie v „konečném řešení“ probíhal základní výzkum a zároveň příprava nových stálých expozic také v případě policejní věznice gestapa v Malé pevnosti, koncentračního tábora v Litoměřicích, jakož i starších dějin Terezie (od založení pevnosti do okupace českých zemí v roce 1939) a zcela nově i v případě dříve důsledně tabuizovaných dějin internačního tábora pro Němce v Malé pevnosti v letech 1945–1948.

Již samotný široký záběr dalších paralelně řešených problémů naznačuje, že, přestože Památník Terezie rozšířil své historické oddělení, byla nezbytná jeho intenzivní spolupráce s dalšími pracovišti. Nezastupitelnou roli přitom sehrálo sdružení bývalých vězňů ghetta, Terezínská iniciativa, jehož někteří členové se jako historici přímo podíleli na vědeckých debatách, ale i vlastní přípravě expozic. Za všechny je třeba připomenout alespoň Miroslava Kárného, který byl v tomto směru jednoznačně vůdčí osobností. Z řady muzejních, výzkumných a pedagogických pracovišť, jejichž zástupci se na uvedených aktivitách výrazně podíleli, připomeňme především Židovské muzeum v Praze, které poskytlo rovněž celou řadu materiálů použitých v terezínském Muzeu ghetta, a Nadaci Terezínská iniciativa, pozdější Institut Terezínské iniciativy, jež vedle odborné spolupráce po řadu let zajišťovaly velmi významné finanční prostředky nezbytné pro přípravné práce a později zčásti i pro samotnou realizaci. Významná byla i spolupráce s oddělením židovských studií Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Důležité impulsy pro další výzkumnou práci přineslo několik mezinárodních konferencí, které se v Terezině konaly od roku 1991 a jejichž tématu se většinou týkala otázek spojených s dějinami terezínského ghetta. Nelze opomenout ani spolupráci a výměnu materiálů se zahraničními institucemi, mezi nimiž čelné místo zaujímaly Beit Theresienstadt a Yad Vashem v Izraeli a washingtonské muzeum holokaustu.

Dříve než obrátíme pozornost k hlavním okruhům problémů, které byly vyjasňovány v rámci různých diskusí a přípravy koncepčních materiálů, připomeňme si, co předcházelo definitivnímu schválení celkového pojetí a obsahové náplně nové stálé expozice Muzea ghetta, ale i expozic navazujících, umístěných

v jiných objektech bývalého ghetta. Je možno říci, že asi těžko bychom v našich muzeích hledali paralelu k rozsahu přípravných diskusí jak o obsahových otázkách, tak o koncepci výtvarného ztvárnění celé expozice. Podrobný popis tohoto procesu by si vyžádal mnoho času, omezíme se proto na konstatování, že proběhla soutěž na přípravu libreta uvnitř autorského kolektivu. Libreto expozice pak bylo oponováno v předních zahraničních institucích, které se zabývají touto problematikou, a teprve poté bylo přikročeno k vlastní práci na scénáři, jehož realizace byla dokončena před třemi lety. Většina členů autorského kolektivu se ostatně účastní této konference, prakticky všichni s výjimkou těch, kteří nás bohužel již navždy opustili.

Otázek, které byly v uvedeném přípravném období diskutovány, byla samozřejmě celá řada, zaměříme se však jen na ty, které byly nejintenzivněji diskutovány v období příprav nové kmenové expozice, ale i expozic navazujících. Je přitom třeba zdůraznit, že dnešní podoba těchto expozic odráží dosažený stupeň našeho poznání v době jejich vzniku a nepředpokládali jsme ukončení dalších diskusí. Ostatně těžko lze v kterékoliv oblasti výzkumné práce označit doposud získané poznatky za konečné.

Za typický problém tohoto charakteru je možno označit otázku rozsahu, formy a významu odbojového hnutí v terezínském ghettu. Toto téma bylo shledáno natolik závažným, že mu byla věnována hlavní část jednání terezínské mezinárodní konference v roce 1995.²⁾ Názory na ní prezentované se značně lišily, když jedno krajní stanovisko představovalo pojetí zahrnující do odbojové činnosti v podstatě veškeré činnosti nutné pro základní fungování terezínského ghetta, nevyjímaje např. zásobování vodou, zajišťování základní zdravotní péče či veškeré kulturní aktivity. Obrácený pól představovalo stanovisko marginalizující odbojovou činnost s poukazem na zcela nevhodné podmínky v Terezíně. Jednání uvedené konference, ale i debaty vedené v autorském kolektivu Muzea ghetta přesto posunuly naše poznání o této problematice. Zabránilo vytváření umělých konstrukcí, které by svou nevěrohodností mohly zpochybnit objektivnost dnešní historiografické i muzejní prezentace dějin terezínského ghetta. Na druhé straně dokázaly, že i bez nepotřebného přikrašlování mělo odbojové hnutí v jeho historii důstojné místo.

Účastníci zmíněných diskusí ve své většině zdůrazňovali skutečnost, že nelze pochybovat o významu odbojového hnutí v terezínském ghettu a statečnosti jeho příslušníků. Je si však třeba uvědomovat podmínky, v jakých odbojové organizace působily a jaké byly jejich reálné možnosti. Bylo zřejmé, že hlavním cílem odbojového hnutí nemohlo být povstání, protože by nutně skončilo masakrem všech vězňených, ale úsilí o záchranu co největšího počtu životů nedobrovolných obyvatel ghetta až do doby, kdy spojenecké armády definitivně zlomí vojenskou moc nacistického Německa. Rozbití obłudného systému tzv. konečného řešení židovské otázky jinou cestou nebylo možné. Vězni terezínského ghetta nebyli přes veškeré strážně táborového života v takové situaci jako obyvatelé ghetta a táborů na Východě, kde v podstatě každý věděl o nebezpečí smrti, které hro-

zilo doslova každý den a každou hodinu. Toto nebezpečí vedlo k zoufalým povstáním ve varšavském ghettu či vyhlazovacím táboře v Treblince, jež představovala hrdinnou alternativu čekání na jistou smrt. V Terezíně nebyli vězni s jejím nebezpečím konfrontováni tak bezprostředně. Pouze dvakrát, na samém začátku existence ghetta, došlo k hromadným popravám. Později byli ti, kteří takzvané porušili táborový řád, likvidováni v Malé pevnosti, či zařazením do transportů na Východ s tzv. weisungem, znamenajícím rychlou smrt po příjezdu transportu na místo určení. Mělo tak být zamezeno vzniku napětí či nepokojů v ghettu a minimalizovány nároky na početnost personálu SS.

Hlavní trauma terezínských vězňů představovaly transporty. Báli se jich jako cesty do neznáma, kde jistě vše bude horší než v Terezíně, nevěděli ovšem, že tyto transporty jsou dopravou do míst masového vyhlazování. Naděje na přežití se stále ještě zdála být reálná. Nezastavoval se také příliv nových vězňů do ghetta, sloužícího jako tranzitní tábor, a tak s výjimkou podzimu 1944 nevznikaly vážnější obavy z likvidace celého tábora. Vězni se východních transportů vždy obávali, ale zároveň doufali, že budou moci přečkat všechny útrapy táborového života a dožít se konce války. Nadto každá přestávka mezi jednotlivými vlnami transportů, zvláště pak sedmiměsíční přestávka v roce 1943, vynucená velkými porážkami německých armád, dávala vždy znovu a znovu podnět k oživení nadějí na jejich úplné zastavení a možnost přežití v Terezíně až do konce války. Odbojové organizace musely s těmito skutečnostmi počítat a přizpůsobit tomu i formy své činnosti a působení na spoluvězně. Musely přitom respektovat i skutečnost, že strach před transporty nebyl jen prvkem zesilujícím společnou nenávist vůči trýznitelům z řad příslušníků SS, ale i faktorem, který vězně rozdělával. Představoval vážnou překážku snahám o upevňování solidarity vězňených, protože dočasná záchrana jednoho z nich vyřazením z transportu znamenala neštěstí pro toho, kdo byl zařazen na jeho místo. Protože v ghettu se z donucení shromáždili normální lidé, nebylo divu, že vedle projevů statečnosti, hrdinství či sebeobětování, byly právě tak běžné projevy korupce, vydírání a protěžování, které byly faktorem demoralizace části vězňů.

Jestliže nebylo možno narušit fungování terezínského článku v mechanismu „konečného řešení“ individuálními akcemi, pak ani takové projevy hromadného odporu, jako nenastoupení do transportu, nebylo možno uskutečnit vícekrát. Zřejmě to ukázal případ transportu By, prvního, který v říjnu 1942 směřoval z Terezína do Osvětimi-Březinky. Celkem 144 z určených 2000 vězňů tehdy do transportu nenastoupilo, což mělo za následek tresty nejen pro „provinilce“, ale pro celé ghetto. Vícekrát se pak podobný případ neopakoval. Bylo zřejmé, že transportům zabránit nelze a uvědomovali si to i představitelé terezínského odboje.

Na jedné straně mezi třemi hlavními odbojovými organizacemi v ghettu – sionistickou, českožidovskou a komunistickou – existovaly zásadní světónázorové rozdíly, které se odrážely především ve stanovení politických cílů pro dobu po očekávaném vítězství spojenců ve válce.³⁾ Na druhé straně existovala shoda v přesvědčení, že ozbrojené vystoupení není možné s výjimkou situace, kdyby přísluš-

níci SS nepochybně připravovali likvidaci celého tábora, což se předpokládalo v samotném závěru války. I v takové situaci by ovšem jedinou reálnou nadějí vězňů zůstávali vojáci spojeneckých armád. V sousední policejní věznici gestapa v Malé pevnosti byla strážní jednotka SS a v nedalekých Litoměřicích velká vojenská posádka. Vězni přitom v případě povstání mohli počítat pouze se zbraněmi a výbušninami, kterých by se zmocnili přepadením svých trýznitelů. Naděje na předání zbraní příslušníky českého četnictva, nebo jejich dodání českými odbojovými organizacemi byly pouze přáním, nikoliv jistotou. Informace některých pamětníků o zbraních propašovaných do ghetta se doposud nepodařilo doložit. Miroslav Kárný, který se této problematice věnoval nejsoustavněji, označil za jediný prokázaný případ opakované výpravy Vítězslava Lederera, který po dramatickém útěku z Osvětimi dokázal svým bývalým spoluvězňům dopravit několik pistolí a ručních granátů.⁴⁾

Týž badatel upozornil rovněž na skutečnost, že okupanti si uvědomovali nebezpečí, jaké představovalo možné spojení odbojových skupin v ghettu s odbojem mimo jeho hranice. Když se vyšší velitel SS v Protektorátu Čechy a Morava K. H. Frank v září 1944 obrátil v souvislosti se Slovenským národním povstáním na Heinricha Himmlera a sděloval mu své obavy z vypuknutí povstání i v protektorátu, Himmler odpověděl, že s tím je třeba počítat v nejbližší době a včas uskutečnit příslušná preventivní opatření.⁵⁾ Jedním z nich vzápětí bylo odeslání pěti tisíc práce schopných a tedy i bojeschopných mužů z terezínského ghetta do Osvětimi. Tento krok ochromil do značné míry všechny odbojové organizace v Terezíně, kde po určitou dobu zůstávalo jen asi 400 práce schopných mužů.

Odbojové organizace se proto zaměřovaly především na upevňování vzájemné solidarity vězňů a zajišťování vzájemné pomoci, jež pomáhala obnovovat vůli k odporu a udržování vůle k životu a boji o přežití. Šířením zpráv z bojišť druhé světové války, což bylo spojeno se zvláště velkým rizikem, dodávali svým spoluvězňům naději na porážku nacistického režimu. Organizování útěků z ghetta patřilo rovněž k formám činnosti odbojových skupin. Bylo však omezeného rozsahu, třebaže zorganizování útěku z Terezína nepředstavovalo velký problém. Šlo totiž nejen o to, že těžší než útek zorganizovat bylo zajistit úkryt a podporu pro uprchlíka na území protektorátu či jeho ilegální přechod do dalších zemí. Především se však odbojové organizace shodovaly v tom, že příslušníci odboje mají působit tam, kde trpí jejich spoluvězni, případně tam, kam budou dále deportováni. Často tak odmítli i možnost Terezín opustit a zvýšit tím pravděpodobnost záchranu vlastního života. Nejznámější je případ prvního židovského staršího Jakoba Edelsteina, který byl později zvláště sadistickým způsobem popraven i se svou rodinou.

Otázky terezínské rezistence nadále zůstávají velmi složitým výzkumným problémem. Přispívá k tomu i skutečnost, že o ní téměř neexistují písemné doklady a materiály SS se doposud nepodařilo objevit. Hlavním pramenem proto zůstávají vzpomínky bývalých vězňů. Pracovníci Památníku Terezína a Židovské-

ho muzea v Praze provedli v uplynulých letech rozhovory se stovkami bývalých vězňů terezínského ghetta a dále v tomto výzkumu pokračují.⁶⁾

Velkým tématem terezínské historiografie v minulých deseti letech se stala kultura v terezínském ghettu. Bylo tomu tak především proto, že snad v žádné jiné oblasti historie terezínského ghetta nevzniklo tolik legend, nepřesností a dezinformací. I když jde o zdánlivý paradox, právě na tomto poli se nacistické propagandě podařilo dosáhnout největších úspěchů a pozůstatky jejího působení přetrvávají v povědomí části mezinárodní veřejnosti dodnes. Na debatách o této problematice se proto podílela řada historiků z různých institucí, především těch, kteří se zúčastnili přípravy expozic, o nichž se zmíníme dále.⁷⁾

Jak známo, vyvolávala měnící se situace na frontách světové války potřebu propagandistických akcí, které měly zastřít skutečnou podstatu represivní politiky nacistického režimu, včetně tzv. konečného řešení židovské otázky, a Terezín v tom měl sehrát zvláště významnou roli. Nové a nové transporty, které do Terezína přijížděly, přivážely z protektorátu a záhy i z dalších zemí řadu čelných osobností z různých oblastí kultury. Zároveň mezi vězňeny existoval veliký hlad po kultuře. To přispělo k rozvinutí široké škály kulturních aktivit, nesrovnatelných svou koncentrací i uměleckou úrovní s kterýmkoliv místem v tehdejší válečné Evropě. Hlavním důvodem k jejich tolerování bylo vytváření falešného obrazu tzv. samosprávného židovského sídelního území, jak začalo být terezínského ghetto z propagandistických důvodů nazýváno. Naoko tolerantní postoj vedení SS byl pragmatický a cynický zároveň. Nad všemi vězni byl totiž již předem vynesen rozsudek smrti a šlo pouze o to, kdy bude v konkrétních případech vykonán. Jen s ohledem na tuto skutečnost byla aktérům a organizátorům kulturních pořadů ponechána relativní volnost.

Židovská samospráva, respektive její oddělení pro využívání volného času, mohla vzhledem ke zmíněným propagandistickým záměrům organizovat umělce a kulturní pracovníky a připravovat koncerty, divadelní představení, bohatou přednáškovou činnost i sportovní aktivity. Vedle mnoha profesionálů přitom dostávali možnost vystupovat i umělci začínající a amatérští. Vznikala a byla provozována významná umělecká díla, ale na druhé straně i díla nenáročná.

Mnohé z kulturních aktivit však měly jinotajnou symboliku, kterou citlivé obecnstvo v podmínkách věznění přijímalo zvláště vděčně. Někdy se dokonce umělci nechali natolik unést svými nejnítějnějšími pocity a nahromaděnými prožitky ze života nuceného terezínského společenství, ale i stále slibnějším vývojem na válečných frontách, že jejich díla vzhledem k okolnostem nebezpečně nepokrytě vyjadřovala jejich postoje a v důsledku toho je vystavovala nebezpečí okamžité represe ze strany SS. Někdy proto samotná židovská samospráva zabránila provozování těchto děl, jako tomu bylo v případě Ullmannovy a Kienovy opery *Cisář Atlantidy*, či Švenkovy hry *Poslední cyklista*.

Stejně tak jako pro všechny vězně ghetta byly rovněž pro vděčné diváky kulturních představení i pro jejich aktéry transporty největší hrozbou. Znovu a znovu s nimi odjížděli do míst hromadného vyhlazování, či na otrockou práci. Jako

typický uvedme alespoň příklad proslulého terezínského provedení Verdiho *Rekviem*, které dirigent Rafael Schächter musel nastudovat třikrát, protože transporty postupně odvážely členy sboru i orchestru. Pouze s vědomím této skutečnosti je možno přistupovat k fenoménu kultury v terezínském ghettu. O to výrazněji také vystoupí rozměr podvodu s návštěvami delegací Červeného kříže a natáčením propagandistického filmu v Terezíně. Vzápětí po jejich dokončení nedobrovolní herci těchto propagandistických inscenací odjížděli v transportech do Osvětimi. Vytoužené svobody se dočkala jen malá část vězňů. Až do našich dnů potom s sebou nesli i odkaz kultury z terezínského ghetta jako součásti duchovního odporu těch, kteří byli předurčeni stát se obětmi genocidy.

Fascinující historie této jedinečné kapitoly v dějinách evropské kultury je poselstvím, které neobyčejně silně promlouvá i k dnešním lidem a nesmí být nikdy zapomenuto. To také bylo hlavním důvodem, proč v době, kdy bylo zřejmé, že nová expozice Muzea ghetta bude moci vzniknout teprve v horizontu několika let, bylo rozhodnuto o obsahovém pojetí nových expozic v bývalých Magdeburských kasárnách. V polovině 90. let totiž Ministerstvo kultury České republiky na popud Památníku Terezín rozhodlo o rekonstrukci tohoto objektu, který byl úzce spojen s historií ghetta. Kromě jiného bylo jedno z pater bloku kolem I. nádvoří, jenž byl dán Památníku k dispozici, určeno k instalaci stálých expozic. Ty byly koncipovány jako navazující na kmenovou expozici instalovanou v Muzeu ghetta. Vzhledem k již uvedenému přetrvávání falešných představ o kultuře v ghettu byly tyto expozice věnovány jednotlivým stránkám kulturního života v Terezíně. Jen úvodní expozice z tohoto rámce na první pohled vybočuje. Jde o rekonstrukci typické hromadné ubikace vězňů. I ona však má v tomto pojetí své místo, neboť je onou pomyslnou spojnicí mezi kmenovou expozicí a expozicemi v Magdeburských kasárnách. Při jejím utváření velkou měrou spolupracovali samotní bývalí vězni a má návštěvníkovi mimo jiné přiblížit, v jakých podmínkách aktéři i diváci terezínských kulturních aktivit v době ghetta žili. Na ni navazují klasicky pojaté expozice o hudbě, výtvarném umění, literární tvorbě a divadlu v ghettu.⁸⁾

Zastavili jsme se podrobněji u tohoto výstavního projektu, protože je příkladem propojení výzkumné práce a realizace jejích výsledků v muzejní práci. Existuje však řada dalších otázek, jejichž výzkum se dostal do popředí zájmu našich historiků od počátku 90. let. Třebaže v muzejní činnosti byly prezentovány jen v omezené míře, jejich další objasňování nepochybně patřilo a patří k prioritám výzkumné práce pracovníků Památníku Terezín i okruhu jeho spolupracovníků. K takovým otázkám patří např. objasnění míry informovanosti o skutečné situaci v terezínském ghettu v zahraničí. Podle dosavadních výsledků bádání je zřejmé, že zejména díky zastoupení československé exilové vlády ve Švýcarsku a tamní kanceláři Světového židovského kongresu byly do spojeneckých zemí zaslány velmi významné informace, upřesňující situaci v Terezíně, ale i další osudy vězňů po deportaci z ghetta do Osvětimi. Tyto zprávy však stejně jako mnoho dalších informací o skutečné podobě tzv. konečného řešení židovské otázky neby-

ly spojeneckými vládami dostatečnou měrou využity jak propagandisticky, tak především politicky. Otázka priorit při stanovení válečných cílů bude zřejmě po dlouhou dobu jedním z nejkontroverznějších témat při výzkumu dějin druhé světové války. K tomuto tematickému okruhu patří i problematika spojená se vztahem Mezinárodního Červeného kříže ke „konečnému řešení“ a pověstnými návštěvami jeho delegátů v Terezíně. Té byla věnována zasloužená pozornost jak ve výzkumu v uplynulém desetiletí, tak značný prostor v muzejní prezentaci jejich výsledků.

Tématem doposud málo zpracovaným je otázka fungování samosprávy v ghettu, zejména míra kolaborace jeho pracovníků s orgány SS. Třebaže však mnoho problémů doposud čeká na badatelské zpracování, dosavadní poznatky a výsledky diskusí historiků ukazují, že kolaborace se v Terezíně nikdy nestala faktorem, který by výrazně určoval život tamního společenství vězňů.

Pro přiblížení velkých osobností v terezínském ghettu je příkladná monografie Ruth Bondyové o Jakobu Edelsteinovi, jež zatím zůstává výjimečným počinem.⁹⁾ Postavení tzv. prominentů a jejich úlohu v propagandistických plánech nacistů pomohla objasnit práce Heleny Krejčové, Anny Hyndrákové a Jany Svobodové,¹⁰⁾ v Rakousku se tímto tématem v posledních letech zabývá Michael Woegebauer.

Rovněž složení personálu SS a vztah táborové komandantury k nadřízeným orgánům v Praze a Berlíně jsou mimořádně závažným tématem. Nové poznatky, pokud se týká pražské Ústředny, resp. Ústředního úřadu, přinesl výzkum Jaroslavy Milotové. Terezínský personál je v posledních letech předmětem výzkumu Tomáše Fedoroviče, který o tomto tématu bude referovat v průběhu této konference.

Soustavný výzkum prováděla Ludmila Chládková o životě dětí a mládeže v ghettu, spolu s Erikem Polákem pak rovněž o úmrtnosti a pohřbívání v ghettu. Výsledky tohoto výzkumu byly využity jak při přípravě kmenové expozice Muzea ghetta, tak navazujících expozic v bývalé Ústřední márnici ghetta a v krematoriu na Židovském hřbitově.

Velmi významnou pomocí při přípravě expozice Muzea ghetta bylo rovněž pokračování výzkumu osudů transportů vypravovaných z terezínského ghetta. Díky úsilí českých historiků – především Miroslava Kárného a Miroslava Kryla, ale i izraelského badatele Jakova Tsura, se podařilo velmi podstatným způsobem doplnit potřebné údaje. Nedocenitelný význam pro rekonstruování osudů jednotlivých osob, které byly určeny za oběti tzv. konečného řešení, mělo rovněž vybudování databáze bývalých vězňů terezínského ghetta a vydání Terezínské pamětní knihy¹¹⁾ a Theresienstädter Gedenkbuch.¹²⁾ Hlavním nositelem tohoto projektu byla Nadace Terezínská iniciativa, resp. Institut Terezínské iniciativy, ve spolupráci s Památkem Terezín a okruhem dalších spolupracovníků z domova i ze zahraničí.

Nepochybným přínosem bylo také vybudování databáze příslušníků tzv. evakuačních transportů a pochodů smrti. Tohoto úkolu se ujal Marek Poloncarz.

Já sám jsem se badatelsky zabýval především terezínským děním v závěrečném období války a bezprostředně po osvobození, jakož i mezinárodními souvislostmi tohoto vývoje.

Tento stručný nástin ukazuje, že tvorba muzejních expozic Památníku Terezín by nebyla možná bez spolupráce a výměny poznatků s badateli z domova i ze zahraničí. Věříme, že jejich dnešní podoba je odrazem výsledků výzkumu této problematiky na počátku 21. století. Dokončení výstavního programu, který si vytyčil Památník Terezín na počátku 90. let, však ukončení výzkumu neznamena. Jak již bylo řečeno, nepovažujeme žádnou jeho součást za definitivně uzavřenou a zvláště v některých oblastech je další výzkum naléhavě nutný. Chceme proto v budoucnu i nadále spolupracovat se zainteresovanými institucemi i jednotlivci, publikovat výsledky výzkumné činnosti, využívat je při přípravě tematických výstav a v různých formách vzdělávací činnosti. Věřím, že také toto setkání bude významným impulsem pro další postup při řešení výzkumných problémů, příležitostí pro vzájemnou výměnu poznatků, navázání a upevňování kontaktů mezi badateli.

Poznámky

- ¹⁾ Příspěvky z této konference byly zveřejněny ve sborníku Terezín v konečném řešení židovské otázky, editoři Vojtěch Blodig a Miroslav Kárný, vydala Terezínská iniciativa – Mezinárodní terezínské sdružení ve vydavatelství LOGOS, Praha 1992.
- ²⁾ Terezínské ghetto a jeho evropská dimenze, Mezinárodní vědecká konference konaná v Terezíně 22.–24. října 1995.
- ³⁾ Diskusní příspěvky Hanuše Schimmerlinga, Jiřího Loma a Jiřího Fraňka na mezinárodní vědecké konferenci „Terezínské ghetto a jeho evropská dimenze“.
- ⁴⁾ Nepublikovaný příspěvek Miroslava Kárného „Terezínský zápas proti času“, přednesený na konferenci „Terezínské ghetto a jeho evropská dimenze“.
- ⁵⁾ Srv. Himmlerův dálnopis K. H. Frankovi z 26. září 1944, SÚA Praha, 110-12-145/1.
- ⁶⁾ Příspěvek Anny Hyndrákové a Anny Lorencové o současném stavu ve sběru vzpomínek bude publikován v Terezínských studiích a dokumentech 2005.
- ⁷⁾ Otázkám úlohy kultury v životě terezínského ghetta byla věnována podstatná část jednání mezinárodní vědecké konference „Ghetto Terezín 1941–1945 – stav výzkumu“, konané v Terezíně 6.–10. října 1993.
- ⁸⁾ K otázkám významu kultury pro život vězňů terezínského ghetta a popisu jednotlivých expozic v bývalých Magdeburšských kasárnách v Terezíně srv.: Kultura proti smrti. Stálé expozice Památníku Terezín v bývalých Magdeburšských kasárnách, Nakladatelství Oswald, Praha 2002.
- ⁹⁾ Ruth Bondyová, Jakob Edelstein, Sefer, Praha 2001.
- ¹⁰⁾ Anna Hyndráková, Helena Krejčová, Jana Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín (1942–1945). Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1996.
- ¹¹⁾ Terezínská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945. Vyd. Nadace Terezínská iniciativa, Melantrich, Praha 1995.
- ¹²⁾ Theresienstädter Gedenkbuch. Die Oper der Judentransporte aus Deutschland nach Theresienstadt 1942–1945. Hrsg. Institut Theresienstädter Initiative. Academia, Praha 2000.

THE TEREZÍN MEMORIAL'S RESEARCH AND MUSEUM PRIORITIES SINCE THE EARLY 1990s

Vojtěch Blodig
Summary

Back in 1991, at the time of the inauguration of the first exhibition of the Ghetto Museum in Terezín, this was expected to be a temporary display, soon to be replaced by a definitive exhibition that would come complete with new exhibits and a better graphic layout and design. Due to favorable reception of that exhibition by the specialists and the general public alike, as well as to some other circumstances, including financial shortages, that “temporary” exhibition eventually stayed on for as many as ten years.

However, as the installation of a new permanent exhibition in the Ghetto Museum was being postponed, intense work was under way both on the research into the history of the Nazi repressive facilities in Terezín and Litoměřice, together with preparations for and implementation of other exhibition projects. As a result, new permanent exhibitions were gradually installed, such as the one tracing the history of the Gestapo Prison in the Museum in the Small Fortress, an exhibition on the Litoměřice concentration camp, on the internment camp for Germans in the Small Fortress and on Terezín's earlier history from the establishment of its fortress to the German occupation in 1939. A completely new art exhibition was built in the Museum in the Small Fortress.

Research into the history of the Terezín Ghetto and the building of museum collections continued with a great deal of intensity. Gradually, the Terezín Memorial inaugurated a number of permanent exhibitions devoted to the role of art and culture in the life of the Ghetto. These were installed in the former Magdeburg Barracks. Other displays were opened in the Crematorium in the Jewish Cemetery and in the reconstructed premises of the Ghetto's Central Mortuary and Columbarium.

The overall number of new exhibitions indicates how truly challenging research and museum projects were really involved. When implementing these tasks, the Terezín Memorial could rely not only on the work done by its Department of History, whose staff had, by then, been reinforced by newcomers, but also on cooperation with partner organizations and other specialized institutions in the Czech Republic and abroad, as well as many individual researchers, friends and sympathizers. Of key importance were contacts with the former Ghetto inmates. Among them greatest assistance and support has been granted by the Terezín Initiative, an organization associating the former prisoners of the Terezín Ghetto. This has shared both in the Memorial's specialized activities and – to a large extent – in fund-raising for the implementation of different projects.

The above-mentioned definitive exhibition in the Ghetto Museum was inaugurated in 2001, culminating one stage in building the Memorial's new exhibitions in the early 1990s. Needless to add, preparations for each of those displays called for demanding research and expert discussions to ensure that the exhibitions should reflect the current research results in the given subjects. Since the greatest gap had to be filled in the research into the history of the Terezín Ghetto, this particular issue has been discussed at most of the scholarly conferences organized by the Terezín Memorial since 1989.

This study describes the discussions on the issues concerning the nature of anti-fascist resistance in the Terezín Ghetto and the role played by cultural pursuits in the life of its inmates. It also highlights the attitudes of the three main resistance groups in the Ghetto to preparations for an armed insurrection, to ways of fostering solidarity among the prisoners, and to contacts with the resistance movements outside Terezín. All the three resistance organizations – the Zionist, Czech-Jewish and communist ones – agreed that arranging escapes from the Ghetto was definitely not a priority task since their members were vitally needed inside the Ghetto where their fellow-prisoners suffered, eventually in places of future deportations. The article also notes that these issues remain a major research priority to this day since the documents of SS provenance have not yet been discovered.

Another major topic of the debates preceding the installation of new exhibitions was the issue of art and culture. Indeed, their role is often associated and likened to a kind of window-dressing in a “model ghetto”. However, for an overwhelming majority of Terezín's prison population culture was primarily an instrument to strengthen and stimulate the inmates' will to live, their mutual respect and solidarity. But first and foremost, it was a way of preserving their personal integrity, their cultural awareness even under the extreme prison conditions. In many musical and theater performances in the Terezín Ghetto, the inmates found symbolism that spelt out their will to resist,

and denounced the Nazi rule of terror. In some of these works, this symbolism was so evident that the relevant performances had to be called off. This also applies to many literary works, paintings and drawings created in the Ghetto.

At the end, the article describes other subjects that have figured prominently among the research projects carried out by the Terezin Memorial and its staff.

PRIORITÄTEN DER FORSCHUNGS- UND MUSEUMSTÄTIGKEIT DER GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT SEIT DEM BEGINN DER 90ER JAHRE

Vojtěch Blodig
Resümee

Als die erste Ausstellung des Ghetto-Museums in Theresienstadt 1991 eröffnet wurde, ging man davon aus, dass diese nur eine provisorische sein wird, die bald von einer definitiven, mit neuem Material bereicherten und gestalterisch anspruchsvoller ausgeführten Ausstellung abgelöst werden wird. Die positive Aufnahme der Ausstellung sowohl von Seiten des Fach- als auch des Laienpublikums, sowie einige weitere Umstände, nicht zuletzt mangelnde finanzielle Mittel, erzwangen eine Verlängerung der „provisorischen“ Ausstellung um ganze zehn Jahre.

Während sich die Realisierung einer neuen ständigen Ausstellung im Ghetto-Museum verzögerte, wurde intensiv gearbeitet – zum einen an der Erforschung der nazistischen repressiven Einrichtungen in Theresienstadt und Litoměřice, zum anderen an der Vorbereitung und Realisierung weiterer Ausstellungsprojekte. Mit der Zeit entstanden neue ständige Ausstellungen über die Geschichte des Polizeigefängnisses der Gestapo im Museum Kleine Festung, über das Konzentrationslager in Litoměřice, über das Internierungslager für Deutsche in der Kleinen Festung sowie über die ältere Geschichte von Theresienstadt von der Gründung der Festung bis zur Okkupation 1939. Ganz neu wurde die ständige Kunstaussstellung der Gedenkstätte Theresienstadt im Museum Kleine Festung eingerichtet.

Mit großer Intensität verliefen Forschungs- und Museumsarbeit auf dem Gebiet der Geschichte des Theresienstädter Ghettos. Nach und nach wurden eine Reihe weiterer ständiger Ausstellungen über die Rolle der Kultur im Ghettoleben eröffnet, die in den ehemaligen Magdeburger Kasernen eingerichtet wurden. Weitere Ausstellungen wurden im Krematorium auf dem jüdischen Friedhof und in den rekonstruierten Objekten der Zentralen Leichenhalle des Ghettos und des Kolumbariums eröffnet.

Die Anzahl der neuen Ausstellungen deutet an, um was für anspruchsvolle Forschungs- und Museumsprojekte es sich handelte. Bei deren Realisierung konnten sich die Angestellten der Gedenkstätte Theresienstadt nicht nur auf die Arbeit der zahlenmäßig verstärkten Geschichtsabteilung stützen, sondern auch auf die Zusammenarbeit mit Partnerorganisationen und weiteren spezialisierten Einrichtungen sowohl im In- als auch im Ausland und auf eine Reihe weiterer individueller Forscher und Freunde. Sehr bedeutend war die Zusammenarbeit mit den Organisationen ehemaliger Häftlinge. Am bedeutensten war die Hilfe und die Unterstützung der Theresienstädter Initiative, einer Organisation ehemaliger Häftlinge des Theresienstädter Ghettos, die sich sowohl an der inhaltlichen Arbeit beteiligte, als auch in bedeutendem Maße bei der Beschaffung finanzieller Mittel für die Realisierung verschiedener Projekte beteiligt war.

Die zu Beginn erwähnte ständige Ausstellung des Ghetto-Museums wurde schließlich 2001 eröffnet und stellt den bisherigen Höhepunkt der Etappe der Erstellung neuer Ausstellungen seit dem Beginn der 1990er Jahre dar. Es ist selbstverständlich, dass die Vorbereitung jeder der angeführten Ausstellungen mit einer anspruchsvollen Forschungsarbeit und wissenschaftlichen Diskussionen verbunden war, deren Ziel es war, in den Ausstellungen den jeweiligen aktuellen Forschungsstand über die gegebene Problematik einzuflechten. Da die größten Lücken auf dem Gebiet der Erforschung der Geschichte des Theresienstädter Ghettos zu schließen waren, waren dieser Problematik die meisten wissenschaftlichen Konferenzen gewidmet, die die Gedenkstätte Theresienstadt nach 1989 organisiert hat.

In diesem Beitrag sind die Diskussionen angeführt, die über Fragen des Charakters der Widerstandstätigkeit im Ghetto Theresienstadt und über die Rolle der kulturellen Aktivitäten im Leben der Häftlinge geführt wurden. Erwähnt wurde die Einstellung der drei wichtigsten Widerstandsrichtungen zur Vorbereitung eines bewaffneten Aufstands, Formen der Stärkung der Solidarität unter den Häftlingen und die Problematik der Zusammenarbeit der Widerstandsgruppen im Ghetto. Alle Widerstandsgruppen – die zionistische, tschechisch-jüdische und kommunistische – waren sich darin einig, dass man sich nicht auf die Organisation einer Massenflucht konzentrieren kann, weil ihre Mitglieder vor allem dort tätig sein sollten, wo Mithäftlinge litten, gegebenenfalls dort, wohin sie deportiert wurden. Betont wurde die Tatsache, dass diese Thematik auch weiterhin eine große wissenschaftliche Aufgabe bleibt, da es bis heute nicht gelungen ist, von der SS stammende Dokumente zu entdecken.

Das zweite große Diskussionsthema, das während der Vorbereitung neuer Ausstellungen eine Rolle spielte, war die Problematik der Kultur. Ihre Aufgabe wird oft mit der einer Fassade für ein „Modellghetto“ in Verbindung gebracht, für die große Mehrheit stellte sie jedoch ein Mittel zur Stärkung des Lebenswillens dar, der gegenseitigen Achtung und Solidarität, vor allem aber zur Erhaltung der persönlichen Integrität, der Kultur der Häftlinge auch unter den extremen Haftbedingungen. In einer Reihe von musikalischen und dramatischen Werken, die im Ghetto Theresienstadt aufgeführt wurden, fanden die Häftlinge eine Symbolik, die den Willen zum Widerstand ausdrückte und die Gewaltherrschaft kritisierte. In einigen Werken war diese Symbolik so offensichtlich, dass die entsprechenden Werke nicht mehr aufgeführt werden durften. Ähnliche Beispiele gibt es auch in literarischen und künstlerischen Werken, die im Ghetto entstanden sind.

Zum Abschluss dieses Beitrags werden weitere thematische Kreise angeführt, die in den letzten Jahren im Vordergrund der wissenschaftlichen Tätigkeit der Angestellten der Gedenkstätte Theresienstadt und ihrer Mitarbeiter standen.

ODDĚLENÍ PRO ŽIDOVSKÁ STUDIA A CENTRUM PRO DOKUMENTACI MAJETKOVÝCH PŘEVODŮ KULTURNÍCH STATKŮ OBĚTÍ 2. SVĚTOVÉ VÁLKY

Helena Krejčová

Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, Praha

Od 1. ledna 1991 tvoří oddělení pro židovská studia (dále OŽS) součást ÚSD a díky tomu se také podílí na výzkumném záměru této instituce AV ČR. Svoji práci s ústavem koordinuje a získává tak možnost činné účasti na odborné reflexi nejnovějšího období našich dějin (a do jisté míry ji tak může i spoluformovat). Oddělení se věnuje především výzkumu židovské problematiky od 30. let 20. stol., s důrazem na období 2. republiky, 2. světové války a na léta 1945–1948. Ve svém celkovém zaměření se ovšem neomezuje pouze na uvedená období, ale snaží se pojímat židovskou problematiku v širším tematickém záběru. Jde mu o výzkum antisemitismu v českých zemích – s přihlédnutím ke světovému kontextu – od 19. stol. do současnosti. Dále se věnuje dějinám vzájemných vztahů Čechů a Židů a vývoji postojů jednotlivých názorových a sociálních skupin uvnitř židovské společnosti.

Dodnes se jedná o oddělení v rámci ústavu malé, zpočátku mělo jednoho kmenového zaměstnance, v současnosti reprezentují židovská studia dva vědeckí pracovníci. Všichni ostatní, kteří s oddělením v průběhu doby spolupracovali, byli placeni z mimomzdových prostředků, v počáteční fázi ústavem, později na základě jejich spolupráce na grantech AV ČR.

Nejprve se pozornost oddělení zaměřila, v souladu s představami prvního ředitele ústavu, Viléma Prečana, na sestavení bibliografie k židovské problematice v období 2. světové války. K původně zamýšlenému knižnímu publikování výsledku práce však nakonec nedošlo, protože konečná databáze, uložená v počítačové podobě v knihovně mateřského ústavu, čítala více než 10 000 údajů. Bohužel končí k r. 1992. Všechny ostatní bibliografické údaje o židovské problematice po tomto roce, samozřejmě v užší verzi, zpracovává knihovna ústavu, především pak specializovaná pracovnice, věnující se bibliografii.

První grant, který oddělení získalo – *Dějiny československých Židů po r. 1938* (1993–1995) – byl z mé strany pojat snad až příliš ambiciózně, přesto se však původní záměr, v rámci daných možností, nakonec podařilo splnit. Výsledkem byl sborník jednotlivých studií k nejdůležitějším tématům – *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945* (1998). Během prací na grantu pak byly publikovány dvě edice dokumentů – *Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945* (1996) a *Židé v protektorátu: Hlášení Židovské náboženské obce v roce 1942* (1997) – uvedené rozsáhlejšími studii o problematice, na kterou byly zaměřeny, a zasazené do širšího dobového a společenského kontextu.

Na druhém grantu, *Česká společnost a Židé 1938–1941* (1996–1998), spolupracovala s OŽS Česká křesťanská akademie, v čele se spoluřešitelem Janem Stříbrným. Grant byl zaměřen na výzkum vztahů majoritní společnosti a postojů jednotlivých křesťanských církví k židovské komunitě.

Slezský ústav v Opavě se stal spolunositelem čtyřletého grantu *Antisemitismus a židovská problematika ve světle retribučního soudnictví* (1999–2002), spoluřešitelem pak Mečislav Borák. Během prací byla vytvořena databáze relevantních spisů ze všech 24 mimořádných lidových soudů. Ve výzkumu jsme se nezaměřili pouze na postih provinění vůči Židům a na dobový přístup k nim v jednotlivých případech a u jednotlivých retribučních soudů, ale také na některé komise ONV (tzv. malý dekret), v případě Prahy také na dochovaný deník žalobce – fond, ve kterém jsou uloženy spisy těch, kteří z různých důvodů posléze nebyli před soud postaveni. Uspořádali jsme dvě konference, jednu v Olomouci a druhou, s mezinárodní účastí, v Praze a vydali dva sborníky: *Retribuce v ČSR a národní podoby antisemitismu* (2002) a *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu* (2002). Autoři jednotlivých studií se snažili z různých úhlů ozřejmit nejen problematiku poválečného postihu provinění vůči Židům a jeho praktické, v mnoha ohledech hluboce diferencované podoby, ale na základě dokumentů z retribučního vyšetřování získali i řadu poznatků o každodenní rovině vzájemných vztahů majoritní společnosti a pronásledované židovské komunity, o jednotlivých fázích tohoto pronásledování, o tom, jak bylo na individuální úrovni prožíváno – a konečně i o realitě deportací a života – i smrti – v ghettech a koncentračních i vyhlazovacích táborech a o řadě hrůzných momentů, zachycených ve svědectvích o pochodech smrti na našem, především pohraničním, území.

Vzhledem k tomu, že na zmíněném grantu spolupracovali také studenti, vzniklo v jeho rámci několik magisterských a doktorandských prací. Studenti ovšem participovali i na předcházejících grantech. Ve svých pracích – od bakalářských po doktorandské – zpracovávali mnohé dílčí, ale i zásadnější problémy zkoumané problematiky. Dvě z těchto prací, které jsem jako pedagog vedla, o Fredy Hirschovi a o arizaci filmového průmyslu, byly vydány knižně, třetí publikace – o židovské problematice v tisku 2. republiky a poválečného období – dnes již vědeckého pracovníka OŽS Petra Bednaříka, je připravena pro tisk. Také on již pracuje s několika bakaláři a magistry, kterým vede diplomové práce, některé již obhájené.

OŽS je jediným ryze vědeckým pracovištěm v České republice, které se v této oblasti systematicky zabývá především základním výzkumem. Trvale při tom spolupracuje s institucemi, které se u nás věnují také dalším důležitým aspektům dané problematiky (především s Památkem Terezín a Židovským muzeem v Praze), zvláště při řešení konkrétních úkolů spojených s židovskou otázkou v letech 1938–1941 a po r. 1945. Kromě toho bylo oddělení vyzváno k participaci na vypracovávání scénářů a realizaci muzejních expozic, spolupracuje s tiskem, rozhlasem, televizí a filmem, podílelo se na vypracování informačního materiálu k výuce, vydaného Ústavem pro informace ve vzdělávání s názvem *Téma*:

holocaust, bylo spoluorganizátorem několika velkých mezinárodních konferencí (např. Křesťanství – judaismus – islám, Židé v Sudetech, Fenomén Holocaust), atd. V rámci svých badatelských aktivit navazuje a udržuje pracovní kontakty i s dalšími odbornými a vysokoškolskými institucemi a archivy v České republice i v zahraničí. Výsledky této spolupráce pak společně prohlubují vědomosti o židovské komunitě v Českých zemích.

V budoucích letech se OŽS hodlá zaměřit na primární historický výzkum a intenzivně se věnovat, jak to ostatně vyžaduje celkové zaměření ústavu, židovské problematice v letech 1945–1989. Jedná se zhruba o čtyři tematické okruhy:

1. 1945–1948: vztah majoritní společnosti k Židům, repatriace, restituce židovského majetku, politický vývoj a jeho dopad na židovskou populaci, založení státu Izrael a vztah k němu, emigrace, Židé a únorový převrat 1948,
2. 50. léta: politické procesy a jejich dopad na židovskou populaci, osudy a likvidace většiny ŽNO, antisemitismus a antisionismus,
3. 60. léta: znovunastolení židovské otázky a její reflexe v politice, kultuře, československo-izraelské vztahy, oslavy milenia,
4. období normalizace: postoj normalizačního režimu k židovské komunitě, jomkipurová válka a antisionismus jako součást oficiální doktríny čs. komunistického režimu a jeho represivních složek.

Žijí v naději, že existenci a opodstatněnost OŽS jako historického badatelského pracoviště není dnes již nutné obšírně zdůvodňovat. O tom, že výsledky jeho práce včetně doposud publikovaných jsou hodnoceny vesměs pozitivně, svědčí i to, že bylo vybráno Smíšenou pracovní komisí, které předsedal místopředseda vlády JUDr. Pavel Rychetský, k založení Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí 2. světové války, které působí při ÚSD a je součástí vědecké základny AV ČR.

Centrum bylo ustaveno k 1. 11. 2001 a jeho náplň práce a činnost byla schválena usnesením vlády ČR 22. 1. 2003 o Koncepci účinnější péče o movité kulturní dědictví v České republice na léta 2003–2008 (konceptce rozvoje muzejnictví). Cílem Centra je vybudování výzkumného a dokumentačního pracoviště, které bude rekonstruovat osudy konfiskovaného movitého, převážně židovského majetku, zejména uměleckých děl a sbírek.

Podstatou náplně práce Centra je soustavný heuristický výzkum v nejrůznějších domácích i zahraničních archivech, průzkum přírůstkových a inventárních knih jednotlivých muzeí a galerií, umožněný pracovníkům Centra díky úzké spolupráci s Odborem muzeí a galerií MK ČR, ale zároveň i dalších pramenů, v nichž jsou vyhledávány a pro potřeby pracoviště dokumentovány veškeré relevantní údaje, týkající se majetkových převodů spjatých s obdobím 2. světové války, vynucených nejrůznějším způsobem. Záběr výzkumu přitom zahrnuje, obzvláště ve specifických poměrech naší země, i důsledky předválečné expanze nacismu, a ovšem neobyčejně komplikovanou problematiku poválečných restitučních aktivit a procesů, úzce spjatých s obecným rámcem reparačních opatření a s vývojovými proměnami jejich vnímání, hodnocení a praktického provádění.

V této souvislosti je bezpochyby na místě ocenit velkorysý přístup státu k této problematice, motivovaný jistě i snahou o převzetí spoluodpovědnosti za desítky let trvající prodlevu v úsilí o její dořešení – ačkoli se v žádném případě nejedná pouze o odpovědnost českou. Náplní činnosti Centra, jak vyplývá již z jeho názvu, je totiž nejen časově úzce vymezený pokus o vyřešení čistě restitučních nároků, ale v těsné spojitosti s tím také o základní průzkum celého v podstatě již historického problému tak, aby mohly být ozřejmeny jeho další, co nejširší souvislosti, předpoklady a důsledky. Jen tak může ostatně jeden každý restituční akt, v konkrétních případech podmíněný i mnoha nahodilými okolnostmi, přerůst do roviny širší, povytce etické. Pro naznačené účely se ovšem neobejdeme bez širokého zázemí odpovídajících podkladů, bez co nejhlubší znalosti dobových okolností. Z tohoto důvodu je třeba ocenit také organizační začlenění Centra jako součásti výzkumných pracovišť AV ČR. Zároveň tak byla zabezpečena jeho naprostá nezávislost na případných vnějších zájmech. Můžeme přitom konstatovat, že ze strany iniciátora a zřizovatele nedochází ani v náznaku k ovlivňování naší práce – s výjimkou toho, že dosavadním žádostem o konkrétní pomoc v naší činnosti nám především Odbor muzeí a galerií MK ČR až doposud vychází všemožně vstříc.

Od počátku se pracovníci Centra soustředili především na archivní výzkum fondů uložených ve Státním ústředním archivu, a to jak válečné, tak poválečné proveniencie, a dále dokumentů, které spravuje AMV ČR. V loňském roce jsme pak přistoupili k průzkumu některých vytypovaných archivních fondů uložených ve SOA v Praze, v Zemském archivu v Opavě a také v Archivu MZV ČR. Zde je naše pozornost zaměřena hlavně na velmi rozsáhlé fondy týkající se reparační a restituční. Od letošního roku probíhá také průzkum vytypovaných fondů v AMP.

Pod patronací Státní archivní správy MV ČR máme od samého počátku podepsanou dohodu se SÚA a díky ní jsme získali nadstandardní možnosti výzkumu. Byla pro nás dokonce vyčleněna studijní místnost, v níž je nám umožněno používat k pořizování kopií pro dokumentaci získaných informací vlastní xerox.

Důležitým zdrojem poznatků se stala také spolupráce mezi akademickými institucemi. Ve spolupráci s ÚDU jsme získali přístup k písemným pozůstalostem předsedy Národní kulturní komise Zdeňka Wirtha a pověřence této komise Josefa Scheybala, které jsou uloženy v archivu tohoto ústavu. Jedná se o materiál, který mj. zprostředkovává představu o konkrétních podmínkách, za nichž probíhaly bezprostředně poválečné snahy o zabezpečení movitého majetku kulturního rázu v reálné situaci válkou hluboce zasažené společnosti a do základů rozvrácené země, v níž teprve průběžně vznikaly nové správní a mocenské orgány.

Úzká spolupráce byla navázána se Židovským muzeem v Praze, jehož ředitel a pracovníci jsou Centru a jeho činnosti od samého počátku velmi vstřícně nápomocní. Významnou měrou nám také pomáhá Památník Terezín, který tímto způsobem navázal na letitou spolupráci s OŽS. Byl to ostatně Památník Terezín, kdo Smíšené pracovní komisi navrhl, aby Centrum bylo zřízeno při ÚSD, který je vedle Památníku druhou státní institucí, jež se soustavně věnuje židovské problematice 20. století.

V průběhu r. 2002 byl započat také výzkum v zahraničních archivech. Naše pozornost se zaměřila na archivy slovenské a na archivy v Izraeli, v loňském roce byl zahájen výzkum ve Státním vojenském archivu v Moskvě a v Bundesarchivu v Berlíně.

Aby se informace z rozsáhlého badatelského úsilí pracovníků Centra daly využívat, vzniká v jeho rámci dokumentační středisko, kde jsou deponovány získávané kopie archiválií, aby v budoucnu sloužily české i zahraniční vědecké veřejnosti pro potřeby dalšího vědeckého výzkumu, např. otázek konfiskace a především arizace kulturních předmětů a majetků na území Protektorátu Čechy a Morava i problematiky jejich poválečných restitucí a dalšího pohybu.

Ke zpracování archivních materiálů a dalších relevantních podkladů začalo Centrum využívat dvou počítačových programů (technicky zabezpečených olomouckou firmou Bach). Na podkladě Centrem zformulovaných požadavků (konceptci připravili H. Krejčová a V. Erben) umožňuje jeden z nich vytvářet soupis prostudovaných archiválií a druhý přehledně zpracovávat prozatím zjištěné informace o konkrétních uměleckých předmětech.

Veškerá činnost Centra současně nabízí možnosti dalšího studia pro příslušníky mladší a nastupující vědecké generace a zaručuje pro ně také plynulé předávání odborných zkušeností pracovníků Centra.

Realizace projektu umožňuje navazovat partnerské vztahy se zahraničními institucemi s obdobným vědecko-výzkumným zaměřením a ve spolupráci s nimi naplňovat základní úkoly a cíle Centra. Tato spolupráce otevírá další možnosti vyhledávání majetku zavlčeného z území republiky do zahraničí a případně naopak. A z tohoto hlediska jistě má a bude mít činnost Centra i nezanedbatelný mezinárodně politický význam pro Českou republiku.

K výměně informací sloužila také mezinárodní konference *Zmizelé dědictví kulturních statků*, kterou Centrum uspořádalo vloni v listopadu v Brně, na níž vystoupili odborníci z různých evropských zemí a z USA. Sborník z této konference v angličtině vyjde na počátku příštího roku. Zároveň v příštím roce uspořádáme další mezinárodní konferenci.

Zmiňovala jsem se o vícevrstevném vymezení činnosti Centra. Třebaže jsme doposud stále ještě především v heuristicko-analytické etapě své práce, dosavadní výsledky skutečně nasvědčují, že široká škála poznatků, shromažďovaných nyní především k poměrně úzce vymezenému praktickému účelu, totiž k vytipování dosud neznámých movitostí kulturního charakteru spadajících do sféry reparační a restituční problematiky, by měla být perspektivně v další fázi výzkumu zpracovávána tak, aby dovolila zprostředkovat doposud nerealizovaný komplexní pohled na nejrůznější aspekty tohoto dodnes živého tématu, a to v nejširším záběru – od projednávání zásad jeho řešení na mezinárodní úrovni až po praktické prováděcí mechanismy – jak v jednotlivých etapách spoliací, tak v období těsně poválečných snah o jejich částečnou kompenzaci alespoň v hmotné oblasti. Tento přístup by také do značné míry umožnil konkretizovat dnešním poměrům velice vzdálenou představu o reálné podobě bezprostředně poválečné situace

a o často v první řadě objektivně vyvstávajících obtížích, které provázely snahy o zajištění, zmapování a navrácení (především movitého) majetku.

Podle původních předpokladů byla existence Centra plánována do konce r. 2006 (do té doby je Centrum financováno přímo z rozpočtu vlády ČR), avšak podle vládního usnesení z ledna 2003 vláda prozatím schválila činnost Centra až do konce r. 2008. ÚSD, který si uvědomuje společenský význam jeho působení, zahrnul Centrum do již schváleného výzkumného záměru v rámci AV ČR do r. 2010. Finančně jsme však po r. 2006 odkázáni na tu skutečnost, zda nás vláda opětovně zařadí do svého rozpočtu, a pokud ano, na jak dlouhou dobu. Jako autorka projektu Centra nesu svůj díl odpovědnosti za to, že jsem v r. 2001 nedokázala odhadnout o jak dalekosáhlý, stále se rozšiřující a namáhavý výzkum se bude jednat.

Skutečnost, že důsledky historických událostí, starých více než polovinu století, vystupují znovu s nečekanou důsažností jako živá současná témata, je jistě instruktivní. Stále častěji proto uvažují o tom, zda by si i naše živé historické téma nezasloužilo specifické výzkumné zabezpečení, a zda by konec konců i Centrum pro dokumentaci majetkových převodů obětí 2. světové války nemohlo být i z hlediska své perspektivy ošetřeno alespoň v některých ohledech srovnatelně např. s Úřadem pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu. To vše s vědomím, že proud dějin představuje jedolité vnitřně neobyčejně složité provázané kontinuum.

THE DEPARTMENT OF JEWISH STUDIES AND THE CENTER FOR THE DOCUMENTATION OF TRANSFERS OF CULTURAL ASSETS OF THE VICTIMS OF WORLD WAR II

Helena Krejčová
Summary

Established on January 1, 1991 as part of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, the Department of Jewish Studies (DJS) is known to coordinate its work with the Institute, devoting itself primarily to the research of the Jewish issues in the 1930s, but not exclusively so. In personnel terms, the Department is staffed by two researchers (Helena Krejčová, Petr Bednařík). All its collaborators were paid from resources other than the Department's wage fund or on the basis of their involvement in the grants awarded by the Academy of Sciences of the Czech Republic.

The outcome of the first grant entitled *Dějiny československých Židů po r. 1938 (History of the Czechoslovak Jewry after 1938)* (carried out between 1993 and 1995) was a collection of studies called *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945 (Position and Fate of the Jewish Population in Bohemia and Moravia in the Years 1938–1945)* (1998). During the work on that grant, the following two series of documents also appeared: *Prominentní v ghettu Terezín 1942–1945 (Prominent Figures in the Terezín Ghetto 1942–1945)* (1996) and *Židé v protektorátu: Hlášení židovské náboženské obce v roce 1942 (The Jews in the Protectorate: Reports of the Jewish Religious Community in 1942)* (1997). The second grant called *Česká*

společnost a Židé 1938–1941 (The Czech Society and the Jews 1938–1941) (1996–1998) was participated in by Jan Stříbrný of the Czech Christian Academy. A four-year grant called *Antisemitismus a židovská problematika ve světle retribučního soudnictví (Anti-Semitism and the Jewish Problems in the Light of Retribution Justice)* (1999–2002) was researched jointly with the Silesian Institute in Opava, its co-investigator being Mečislav Borák.

The work of the Department of Jewish Studies also resulted in two conferences (Olomouc and Prague), two collections of studies *Retribuce v ČSR a národní podoby antisemitismu (Retributions in the Czechoslovak Republic and National Forms of Anti-Semitism)* (2002) and *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu (Postwar Justice and National Forms of Anti-Semitism)* (2002).

Thanks to the involvement of university students in the grant projects, several magisterial and doctorand theses have also been completed.

The Department of Jewish Studies is the only purely scientific institution engaged in basic research in this branch, cooperating with the Terezín Memorial and the Jewish Museum in Prague and participating in the general education of the public and in adult education programs. In the future, the Department plans to focus on these four periods of history:

- 1) 1945–1948 (repatriations and restitutions of Jewish property, establishment of the State of Israel, the Jews and the communist coup in February 1948);
- 2) The 1950s and the political trials in connection with the Jewish population;
- 3) The 1960s and reflections of the Jewish question in culture and politics, Czechoslovak-Israeli relations;
- 4) The period of normalization, anti-Zionism in this country's official policy.

The Department of Jewish Studies was selected by the Mixed Working Commission (chaired by Dr. Pavel Rychetský) and charged with the task of establishing a Center for the Documentation of Transfers of Cultural Assets of the Victims of World War II. The Center was set up as of November 1, 2001, its planned activities and content of its work approved by the Resolution of the Government of the Czech Republic as of January 22, 2003. The Center's ultimate purpose is to build a research and documentation institution, aimed at tracing and reconstructing the transfers of confiscated Jewish property in particular, and mostly works of art.

Doing its research in domestic and foreign archives, in books of new arrivals and in inventory books in various museums and art galleries, the Center covers such topics as the ramifications of both the prewar expansion of Nazism and the complex issues of postwar restitutions.

The Czech government's generous approach to the Center indicates that the state seems to be prepared to take over co-responsibility for the long delay in remedying the past wrongs and injustice. Furthermore, the Center's independence from eventual external interests and pressures is safeguarded primarily through its incorporation into the structure of the Academy of Sciences of the Czech Republic.

Its cooperation with academic institutions, the Jewish Museum in Prague, the Terezín Memorial, and its research in archives, foreign ones included (Moscow, Bundesarchiv Berlin, Israel) is instrumental in creating a documentary center containing copies of archive documents and other materials. These are processed by means of two computer programs which, based on set requirements, facilitate the formation of well-arranged databases of stolen works of art.

The activities pursued by the Center offer not only possibilities for studies to the upcoming generation of researchers and scholars. Thanks to its well-established international contacts, the Center is also expected to be of great importance for the Czech Republic in matters of foreign policy. This is corroborated, for instance, by the international conference *Zmizelé dědictví kulturních statků (The Lost Heritage of Cultural Values)* (proceedings from the conference are due to be issued early in 2006) and by a forthcoming international conference (to be held in November 2005).

As shown by the research carried out thus far, the overall range of issues under scrutiny is so extensive that in the first period of its existence the originally planned life of the Center seems to have been underestimated. Generally speaking, its activities may help not only in setting right the past property wrongs and injustice and in providing an overall picture of what is still a sensitive issue, but also, hopefully, in establishing an international institution exploring these problems in great detail.

Up to the end of 2006, the Center shall have been financed directly from the state budget, while its projects and outputs have been approved by the Czech government until the end of 2008.

Well aware of the importance of the work done by the Center, the Department of Jewish Studies has incorporated it into its own research plan up to the year 2010. The original idea concerning the scope of research in the Center has been eclipsed by the actual size of the issues in hand and by the necessity of clarifying those more than half-a-century old events associated with seemingly discontinuous subjects. That is why the question is being urgently raised whether the Center would not really deserve to be given a specific research status and safeguards comparable, for instance, with those accorded to the Institute for the Documentation and Investigation of the Crimes of Communism.

ABTEILUNG FÜR JÜDISCHE STUDIEN UND ZENTRUM ZUR DOKUMENTATION BESITZÜBERFÜHRUNGEN KULTURELLER GÜTER VON OPFERN DES ZWEITEN WELTKRIEGS

Helena Krejčová
Resümee

Die Abteilung für jüdische Studien (tschechisch kurz OŽS) entstand zum 1. 1. 1991 als Teil des Instituts für Zeitgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik. Sie koordiniert die Arbeit mit dem Institut und widmet sich vor allem, aber nicht nur, der Erforschung der jüdischen Problematik seit den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts. Die Abteilung hat zwei wissenschaftliche Mitarbeiter (Helena Krejčová und Petr Bednářik), alle anderen Mitarbeiter werden aus anderen finanziellen Mitteln oder auf Grundlage ihrer Mitarbeit an den Grants der Akademie der Wissenschaften finanziert.

Ergebnis des ersten Grants zur *Dějiny československých Židů po r. 1938 (Geschichte der tschechoslowakischen Juden nach 1938)* (1993–1995) war der Sammelband *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945 (Stellung und Schicksale der jüdischen Bevölkerung in Böhmen und Mähren in den Jahren 1938–1945)* (1998). Während der Arbeit an diesem erschienen zwei Editionen mit Dokumenten: *Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945 (Prominente im Ghetto Theresienstadt 1942–1945)* (1996) und *Židé v protektorátu: Hlášení Židovské náboženské obce v roce 1942 (Juden im Protektorat: Bekanntmachungen der Jüdischen Religionsgemeinde im Jahr 1942)* (1997). Partner des zweiten Grants *Česká společnost a Židé 1938–1941 (Die Tschechische Gesellschaft und die Juden 1938–1941)* (1996–1998) war Jan Stříbrný von der Tschechischen Christlichen Akademie. Mitträger des vierjährigen Grants *Antisemitismus a židovská problematika ve světle retribučního soudnictví (Antisemitismus und die jüdische Problematik im Lichte des Retributionsgerichtswesens)* (1999–2002) war das Schlesische Institut in Opava, Partner Mečislav Borák.

Weitere Ergebnisse der Tätigkeit der Abteilung jüdischer Studien waren zwei Konferenzen (in Olomouc und in Prag), zwei Sammelbände *Retribuce v ČSR a národní podoby antisemitismu (Retribution in der ČSR und die nationale Form des Antisemitismus)* (2002) und *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu (Nachkriegsjustiz und die nationale Form des Antisemitismus)* (2002).

Dank der Mitarbeit von Studenten an den Programmen entstanden einige Magister- und Doktorarbeiten.

Die Abteilung für jüdische Studien ist der einzige rein wissenschaftliche Arbeitsplatz, der sich mit der grundlegenden Erforschung dieses Gebiets befasst, sie arbeitet mit der Gedenkstätte Theresienstadt und dem Jüdischen Museum in Prag zusammen und beteiligt sich an der allgemeinen Aufklärung. In Zukunft will sie sich auf folgende vier historische Zeitabschnitte konzentrieren:

- 1) 1945–1948 (Repatriierung und Restitution jüdischen Eigentums, die Gründung des Staats Israel, die Juden und der Februarumsturz in der Tschechoslowakei 1948).
- 2) Die 50er Jahre und die politischen Prozesse in Zusammenhang mit der jüdischen Bevölkerung.
- 3) Die 60er Jahre und die Reflektion der jüdischen Frage in Kultur und Politik, tschechoslowakisch-israelische Beziehungen.
- 4) Die Normalisierung in den 70er Jahren, Antizionismus in der offiziellen Staatspolitik.

Die gemischte Arbeitskommission (unter dem Vorsitz von JUDr. Pavel Rychetský) wählte die Abteilung für jüdische Studien für die Gründung eines Zentrums zur Dokumentation von Eigentumsüberführungen kultureller Güter von Opfern des Zweiten Weltkriegs aus. Das Zentrum konstituierte sich zum 1. 1. 2001, seine Tätigkeit und Arbeitsinhalt wurden schließlich zum 22. 1. 2003 durch einen Regierungsbeschluss genehmigt. Ziel seiner Arbeit ist der Aufbau einer Forschungs- und Dokumentationsstätte, die das Schicksal von konfiszierten, vor allem jüdischen Eigentum, insbesondere künstlerischen Charakters zu rekonstruieren versucht.

Geforscht wird sowohl in in- als auch ausländischen Archiven, in Katalogen und Inventurbüchern von Museen und Galerien. Die Vorgabe umfasst dabei Folgen sowohl der Vorkriegsexpansion des Nazismus, als auch der komplizierten Problematik der Nachkriegsrestitution.

Die großzügige Einstellung des Staats deutet auf dessen Bemühung hin, Mitverantwortung für die langjährige Verzögerung bei der Begleichung von Unecht zu übernehmen. Gleichzeitig ist die Unabhängigkeit von möglichen Interessen von außen gesichert und dieses vor allem durch die organisatorische Einbindung des Zentrums in die Akademie der Wissenschaft.

Die Zusammenarbeit mit akademischen Institutionen, mit dem Jüdischen Museum in Prag, der Gedenkstätte Theresienstadt, die Forschung in Archiven – auch im Ausland (Moskau, Bundesarchiv Berlin, Israel) hilft, im Rahmen des Zentrums ein Dokumentationszentrum zu errichten, in dem Kopien von Archivmaterial und weiterem Material deponiert sind. Die Archivalien werden mit Hilfe von zwei Computerprogrammen bearbeitet, die auf Grundlage der gestellten Anforderungen es ermöglichen, eine übersichtliche Datenbasis der entwendeten künstlerischen Werke herzustellen.

Die Tätigkeit des Zentrums bietet nicht nur der nachfolgenden wissenschaftlichen Generation die Möglichkeit zum weiteren Studium, sondern ist dank der geknüpften internationalen Zusammenarbeit in Zukunft auch von außenpolitischer Bedeutung für die Tschechische Republik. Ein Beweis dafür ist die Durchführung der internationalen Konferenz *Zmizelě dědictví kulturních statků* (*Das verschwundene Erbe von Kulturgütern*) (der Sammelband erscheint Anfang 2006) und die sich in Vorbereitung befindende internationale Konferenz (November 2005)

Wie die bisherige Forschung zeigte, ist der Umfang der Problematik so groß, dass die ursprünglich veranschlagte Existenzdauer des Zentrums unterschätzt wurde. Seine Tätigkeit kann nämlich nicht nur bei der Wiedergutmachung von Eigentumsunrecht helfen, sondern auch einen abgerundeten Blick auf ein bis heute lebendiges Thema ermöglichen, ja es kann sogar dazu beitragen eine internationale, diese Problematik erforschende Organisation ins Leben zu rufen.

Bis Ende 2006 wird das Zentrum direkt aus dem Staatshaushalt finanziert, allerdings ist seine Arbeit von der Regierung bis Ende 2008 gebilligt. Das Institut für Zeitgeschichte, das sich der Bedeutung der Tätigkeit des Zentrums bewusst ist, hat es in seine Forschungsabsichten bis 2010 eingeplant. Die ursprüngliche Vorstellung über den Umfang der Forschung wurde angesichts der Größe und Notwendigkeit, diese mehr als ein halbes Jahrhundert alten Geschehnisse aufzuhellen, buchstäblich vom Tisch gefegt. Deshalb stellt sich die dringende Frage, ob das Zentrum nicht eine spezifische Gewährleistung seiner Forschung verdient, vergleichbar dem Status des Amtes zur Dokumentation und Untersuchung von Verbrechen des Kommunismus.

ŽIDOVSKÉ MUZEUM V PRAZE A JEHO ÚLOHA PŘI VÝZKUMU HOLOKAUSTU A ODHALOVÁNÍ SNAH O JEHO DEZINTERPRETACI

Leo Pavlát

Židovské muzeum v Praze

Židovské muzeum v Praze je samou svou existencí spjata s vražednou perzekucí Židů za druhé světové války. Převážná část jeho sbírek pochází z konfiskovaného židovského majetku, jehož původní majitelé byli zavražděni. Studium dějin naší instituce tak představuje výzkum specifické kapitoly šoa v českých zemích. Židovské muzeum v Praze si v roce 2006 připomene 100 let své existence. Publikace vydaná k tomuto výročí přinese i nové skutečnosti o válečném Ústředním židovském muzeu.

Židovské muzeum v Praze se ovšem zabývá tematikou šoa v Čechách a na Moravě v mnohem širším kontextu. Jeho odborní pracovníci se jí věnují v úzké návaznosti na archivní dokumenty uchovávané v naší instituci. Šoa českých a moravských Židů současně nachází svůj odraz ve vzdělávacích a osvětových aktivitách muzea. Židovské muzeum v Praze konečně vstupuje i na veřejnou scénu prostřednictvím sdělovacích prostředků, diskusí i polemik, pokud se šoa souvisí. Můj příspěvek reflektuje uvedené skutečnosti.

Výzkumem šoa se v Židovském muzeu v Praze zabývá oddělení holokaustu. Pracují v něm čtyři pracovnice pod vedením Jany Šplíchalové. Její informace jsou mi podkladem pro první část tohoto vystoupení.

Oddělení holokaustu se vyvinulo z původního dokumentačního oddělení jako výraz změn, k nimž došlo po pádu komunistického režimu. Dnes spravuje a zpracovává archivní sbírky, sbírku fotografií, kartotéky obětí holokaustu z území bývalého Protektorátu Čechy a Morava a vzpomínky pamětníků. Disponuje i příruční knihovnou se základní tuzemskou i zahraniční odbornou literaturou, včetně periodik, takže může čerpat z nejnovějších odborných poznatků.

Archivní sbírka Terezín je soubor rozmanitých typů písemností, které se vztahují k existenci terezínského ghetta. Sbírkou zahrnuje původní spisový materiál, ale i řadu kopií a opisů. Jejím základem jsou úřední spisy vzniklé z činnosti Rady starších terezínského ghetta a samosprávy terezínského ghetta. Další část tvoří různé typy pozůstalostí jako literární tvorba, hudební partitury, osobní spisy a dále vzpomínky.

Sbírkou Dokumenty perzekuce obsahuje zlomky různých spisů z období okupace, které se nevztahují přímo k terezínskému ghettu. Patří tak sem korespondence z koncentračních táborů, ghatt a věznic, různé osobní pozůstalosti, literární tvorba a vzpomínky.

Všechny vzácnější archivní dokumenty jsou v posledních letech poprvé od konce války systematicky konzervovány a restaurovány.

Obsáhlou sbírku fotografií tvoří snímky z období okupace, z přípravy trans-

portů a zabaveného židovského majetku, záběry z terezínského ghetta i dalších ghatt a koncentračních táborů. Nově se nám podařilo podstatně rozšířit sbírku identifikovaných obětí z řad českých a moravských Židů, získali jsme mimořádně cenné záběry z ilegálního vyučování židovských dětí.

V roce 1990 byla zahájena akce „Pamětníci“ – pořizování audionahrávek rozhovorů s pamětníky šoa. V současné době archivujeme přibližně 1050 takových záznamů. Pořizujeme jejich přepisy, které jsou po autorizaci uloženy v samostatné sbírce. Součástí tohoto projektu je také rozsáhlá, podrobně uspořádaná sbírka fotografií. Sbírk vzpomínek pamětníků je nově k dispozici v digitální podobě, což umožňuje vyhledávání informací z různých hledisek. Vzpomínky pamětníků a informace z této databáze jsou využívány především studenty, ale i institucemi ke studijním a publikačním účelům. Anonymizované vzpomínky pamětníků jsou také pravidelně uveřejňovány na internetových stránkách.

Významnou součástí odborné práce oddělení holokaustu představuje prezentace jeho výsledků veřejnosti. Pracovníci oddělení tak připravili podklady k zajištění nápisů na zdi obnoveného Památníku obětí holocaustu v Pinkasově synagoze. Údaje z rodinné kartotéky obětí holocaustu byly převedeny do počítačové databáze a byl vytvořen zvláštní program, který umožňuje vyhledávání obětí dle různých kritérií.

Oddělení holokaustu dále shromáždilo řadu podkladů a komentovaných materiálů pro výstavní a publikační účely v zahraničí a v tuzemsku. V poslední době připravilo dvě krátkodobé výstavy, týkající se šoa, pro které byly použity nově získané, dosud neprezentované dokumenty. V roce 2003 to byla výstava „Umlčené tóny“, věnovaná životu a dílu českých židovských umělců Gideona Kleina a Egona Leděče. Na tuto výstavu navázala na přelomu let 2003 a 2004 výstava „Nalezene tváře“, která seznámila veřejnost s výsledky projektu „Pomozte pátrat po zmizelých sousedech“.

Tato akce započala v prosinci 2001 a stále pokračuje. Na jejím počátku stála výzva k veřejnosti prostřednictvím sdělovacích prostředků. Reakce na žádost o pomoc při shromažďování dokumentů o válečném i předválečném životě českých a moravských Židů překonala očekávání. Na muzeum se obrátili stovky lidí, kteří předali dokumenty úřední povahy, ale i osobní dokumenty, rodinné a portrétní fotografie, korespondenci, památníky, deníky. Byly též získány drobné kresby a trojrozměrné předměty, které vznikly v terezínském ghettu a některých koncentračních táborech. Na základě uvedeného projektu byli znovu osloveni i pamětníci, s nimiž již muzeum spolupracovalo, a tak kromě jejich cenného svědectví nově evidujeme i další zajímavé dokumenty a fotografie, týkající se jejich válečného a předválečného života.

Z materiálu získaného v rámci projektu „Pomozte pátrat po zmizelých sousedech“ si zcela výjimečnou pozornost zasluhuje osobní pozůstalost vynikajícího houslového virtuosa Egona Leděče. Významné jsou i originály rukopisů, příspěvků, poznámek a básní nadějněho mladého literáta Zdeňka Böhma, který tvořil v terezínském ghettu a zahynul v osvětimských plynových komorách.

Oddělení holokaustu v součinnosti s externím spolupracovníkem Lukášem Příbylem se dále již druhý rok zabývá tematikou transportů židovského obyvatelstva z území Protektorátu Čechy a Morava, které odjely v prvních deseti měsících roku 1942 na Východ. V obecném povědomí laické veřejnosti převládá názor, že čeští Židé byli po deportaci z Terezína zavražděni pouze v Osvětimi. Ve skutečnosti téměř polovina z nich zahynula v ghettech a táborech na území dnešního Běloruska, východního Polska, Lotyšska a Estonska.

Původní záměr připravit výstavu a seznámit veřejnost s málo probádaným obdobím holokaustu českých Židů se díky značnému množství získaných materiálů a poznatků změnil v dlouhodobý projekt. Podařilo se shromáždit archivní dokumenty úřední i osobní povahy, fotografie, původní filmové záběry. Byly natočeny rozhovory s řadou pamětníků. Důraz byl při tom kladen na záznamy a dokumenty související s přeživšími vězni, polskými vesničany, běloruskými partyzány, kteří bojovali po boku českých Židů uprchlých z minského ghetta. Podařilo se však získat i výpovědi a dokumenty z prostředí rodin bývalých členů SS a německých civilních zaměstnanců, kteří dohlíželi na nucenou práci Židů v Estonsku a Polsku.

Tímto způsobem bude mimo jiné možné zdokumentovat osudy dalších vězňů, které doplní stávající databázi „Vzpomínky pamětníků“, uloženou v oddělení holokaustu. Získaná fakta bude možné navíc konfrontovat s výpověďmi z procesů s nacistickými zločinci.

Co se týká vzdělávacích a osvětových aktivit souvisejících se šoa, tyto jsou v kompetenci Vzdělávacího a kulturního centra Židovského muzea v Praze vedeného Milošem Pojarem. Tematikou šoa se v Centru věnuje jedna specializovaná pracovnice, která spolupracuje s řadou externistů.

Nabídku kvalitních vzdělávacích programů o šoa považujeme za významnou z dvojího hlediska: Primárně jde o seznámení mladé generace s touto tragickou kapitolou lidských dějin. Za důležité však považujeme i související zvýraznění významu boje proti všem formám rasismu, xenofobie a antisemitismu.

Vzdělávací a kulturní centrum muzea od svého vzniku v roce 1996 rozšiřuje nabídku programů s tematikou šoa. Ty zahrnují přednášky, besedy s pamětníky a promítání dokumentárních filmů pro žáky vyšších tříd základních škol a studenty škol středních. Za zvláště významné však považujeme interaktivní projekty, do nichž se mladí návštěvníci aktivně zapojují. Patří k nim „Umění v mezích situacích“, kdy žáci a studenti reagují vlastním výtvarným a slovním vyjádřením na expozici terezínských dětských kreseb, kterou předtím zhlédli v Pinkasově synagoze. Projekt „Holocaust v dokumentech“ nabízí studentům rozděleným do pěti skupin seznámení s dokumenty spjatými s pěti fázemi holokaustu. Projekt „Reflexe – viníci, zachránci a ti druzí“ zapojuje žáky a studenty do diskuse o zmíněných skupinách na základě konkrétních příběhů a zachovaných fotografií. Konečně nejnovější interaktivní projekt „Hanin kuffík“ vychází ze stejnojmenné knihy Karen Levinové.

Celkově vzdělávací programy na téma šoa tvoří přibližně třetinu programů,

které se během školního roku uskuteční. Ročně je navštíví několik tisíc zájemců.

Kromě cílené spolupráce se školami Vzdělávací a kulturní centrum samostatně či ve spolupráci s dalšími institucemi pořádá i semináře pro pedagogy. Zvláště významný je projekt „Jak učit o holocaustu“, na němž se podílí i Památník Terezín a Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR. Od roku 2001 se tyto semináře konají dvakrát ročně. Dosud jimi prošlo více než 800 českých pedagogů. Za významný považujeme i čtyřdílný cyklus pro učitele základních a středních škol *Židovské dějiny, tradice a kultura a výchova k toleranci*. Cyklus se až do letošního roku konal ve spolupráci s pedagogickými centry. Třetí část cyklu tvoří přednášky o dějinách antisemitismu, moderních dějinách českých Židů a beseda s pamětníkem holocaustu. Seminářů se zúčastnilo téměř 200 pedagogů.

S tematikou šoa jsou rovněž spjaty dlouhodobé projekty našeho muzea. První z nich *O chlapci, který se nestal číslm* pro budoucí učitele 1.–5. třídy základní školy – se uskutečňuje od roku 2000 ve spolupráci s katedrou primární pedagogiky PedF Univerzity Karlovy v Praze. V návaznosti na kresby Bedřicha Fritty z koncentračního tábora Terezín, jež spisovatel Ivan Klíma doplnil textem, vznikl cyklus tří přednášek. Téma šoa v nich prolíná výukou českého jazyka, výtvarné výchovy a základů společenských věd.

V roce 2000 byl též zahájen projekt *Zmizelí sousedé*, určený žákům základních a středních škol. Ti ve svém okolí vyhledávají přeživší šoa a zaznamenávají jejich svědectví nebo výpovědi dalších svědků těchto událostí. Žáci své poznatky písemně zpracovávají, přičemž se snaží postihnout i historii židovského osídlení v daném regionu nebo zdokumentovat stav místních židovských památek. Výsledky tohoto nesmírně úspěšného projektu, u jehož zrodu stála Marta Vančurová, jsou zpracovány do sborníků a dokumentárních filmů. Účastníky přijal prezident republiky Václav Havel, v roce 2002 vzniklo dvanáct panelů putovní výstavy, která má nyní už čtyři verze.

Mezi projekty, které – jak věříme – seznamují se skutečnou povahou šoa a v důsledku představují protiváhu extremistickým tendencím u části mladé generace, patří i vzdělávací putovní výstavy. Společně tak představujeme výstavu „Anna Franková – odkaz pro současnost“ a výstavu „Příběh dětí – kresby dětí z terezínského ghetta“. Tento projekt, těšící se vysoké návštěvnosti, se uskutečňuje na základě smlouvy s Anne Frank House v Amsterdamu.

Z hlediska objektivního seznamování s fenoménem šoa nemohu zapomenout ani na večerní pořady Židovského muzea pro veřejnost. V našem Vzdělávacím a kulturním centru se uskutečnil „Stín šoa nad Evropou“, přičemž jednotlivé příspěvky byly vydány ve stejnojmenném sborníku. Na téma šoa současně pravidelně probíhají vzpomínkové, literární, autorské a diskusní večery, uskutečňují se filmové projekce a krátkodobé výstavy.

Všechny uvedené činnosti se dají postavit do protikladu k snahám dezinterpretovat šoa, a to ve smyslu preventivním. Znalost historie a objektivních fakt, jejich invenční prezentace veřejnosti, osobní prožitek při seznamování se s his-

torií šoa – to vše považujeme za významné nejen z hlediska pochopení podstaty šoa, ale i s ohledem na formování budoucích postojů dnešních mladých lidí. Právě z této perspektivy je zřejmé, že proměna světa po 11. září 2001 a nárůst antisemitismu znamenají nové výzvy i ve vztahu k šoa.

Osobně se vytrvale snažím reagovat na každý publikovaný text či veřejné prohlášení, které dezinterpretuje protižidovské zločiny nacistů. V České republice při tom máme dočinění se dvěma okrajovými tendencemi: otevřeně antisemitskou na straně jedné a lehkomyšlně zkreslující spíše z neznalosti, než ze zlého úmyslu na straně druhé. První tendenci reprezentuje hnutí neonacistů, jeho webové stránky a tiskoviny. S tímto druhem dezinformace netřeba polemizovat, ale na místě je upozornit policii. Fenoménu „osvětimské lži“ nicméně věnujeme dostatečný prostor v přednáškách na téma „Antisemitismus po druhé světové válce“. Za podstatné při tom vždy považuji zdůraznit, že popíračům šoa nejde o historickou pravdu, ale o získání legitimacy. Jde o lidi, kteří chtějí vést politický boj ve jménu adorace největších tyranů a vrahů, jejich ideologie a její příští moci.

Prvkem, který pravíkoví extremisté sdílejí s českou extrémní levicí, ale třeba i katolickými fundamentalisty, je snaha popřít jedinečnost šoa. Pokud se jako u pravíkových extremistů nejedná přímo o zpochybnování rozsahu a charakteru šoa, potom je zřejmá snaha „dejudeizovat“ utrpení obětí „konečného řešení“. Šoa tak není nahlížena jako specifický typ genocidy, který má své jasně odlišující charakteristiky. Spíše je přijímána jako metafora; jakýsi obzvlášť působivý příměr pro válečné utrpení jako takové. Připomínání šoa židovskými institucemi či činiteli, včetně našeho muzea, je pak považováno za snahu nadřazovat židovské utrpení útrapám jiných, „monopolizovat si utrpení“.

S vědomím této skutečnosti opakovaně ve všech svých veřejných vystoupeních zdůrazňuji, že uchovat vědomí o skutečné povaze šoa je nezbytné přinejmenším ze tří důvodů: 1) S ohledem na památku obětí šoa. 2) S ohledem na historické poučení. Neboť, jak bylo nejednou řečeno, je-li Osvětim všude, potom není nikde. Je-li každá vojenská akce či krutost holokaustem, potom skutečný holokaust zůstává nejprve zastřen a posléze vymazán z paměti. 3) Je nezbytné uchovat nezkruslené vědomí o povaze šoa s ohledem na nejvýraznější projev antisemitismu současnosti – antisionismus, který nejednou klade urážlivou paralelu mezi židovský válečný osud a osud Palestinců v současném blízkovýchodním konfliktu.

Vedle těchto úmyslných snah manipulovat s pojmem šoa, proti nimž naše instituce vystupuje, se je možno v českém prostředí setkat i s jiným typem zkreslování. Slyšeli jsme tak předsedu ODS Mirka Topolánka poukazovat na nedůvěryhodnost politických soupeřů výrokem, že se jedná téměř o „osvětimskou lež“. Lidovecký poslanec Jiří Karas se nechal slyšet, že holokaustem jsou mu interrupce. Význačný činitel českého zemědělství nabídl v televizi paralelu mezi vybijením hovězích stád v důsledku nemoci šílených krav a deportacemi skupin obyvatel do plynových komor. Novinář v renomovaném českém deníku, hodnotící propuštění dvou rukojmí, napíše: „Propagandistická hra, kterou hrají teroristé s psychicky nepředstavitelně mučenými civilisty, patří k nejodpornějším zloči-

nům a je srovnatelná s holokaustem.“ Katolický intelektuál Michal Semín v internetové revue „Katolík“ zase letos v březnu uvedl: „Do té míry, do které Pavlát a spol. volají po své výjimečnosti v řádu utrpení v kontextu své vyvolenosti, je na místě otázka, zda by ve stejném poměru neměli promyslet svůj podíl na onom největším holokaustu lidských dějin – odsouzení a utrpení Ježíše Krista, jenž „přišel mezi své a ti jej nepřijali.“

Jak vidět, kdo chce bránit v Čechách šoa proti dezinterpretacím, není tak zcela bez práce. Je mi ctí, že Židovské muzeum v Praze v tomto ohledu aktivně vystupuje.

THE JEWISH MUSEUM IN PRAGUE AND ITS ROLE IN THE RESEARCH OF THE HOLOCAUST AND IN UNMASKING EFFORTS FOR THE DISTORTION OF ITS TRUE MEANING

Leo Pavlát
Summary

The Jewish Museum in Prague (JMP) has been dealing with the subject of the Shoah within a broad context. The archive collection Terezín Holocaust Department constitutes a set of written documents relating to the existence of the Terezín Ghetto. Called "The Documents of Persecution", this collection contains fragments of various writings from the time of the Nazi occupation unrelated to the Terezín Ghetto. Equally extensive is the collection of photographs dating back to the war-time period.

The year 1990 saw the launching of a project called "Eyewitnesses" that involved the production of audio recordings of the recollections of Shoah survivors. JMP keeps as many as 1,050 of such recordings. This collection of eyewitness recollections is now in digital form as well.

The Holocaust Department has also amassed background materials for exhibition and publishing purposes in the Czech Republic and abroad. Documents exhibited for the first time ever went on display, for instance at the 2003 exhibition called "Silenced Tones" and devoted to the Jewish artists Gideon Klein and Egon Ledeċ. This exhibition was followed by a display called "Discovered Faces", acquainting the public with the results of a project known as "Help Us Search for Missing Neighbors". It all began in 2001 with a mass media call to the public. In response, JMP received unique documents from hundreds of people.

The Holocaust Department also deals with the subjects of transports of the Jewish population from the Protectorate of Bohemia and Moravia to the territory of today's Belarus, eastern Prussia, Latvia and Estonia. Among other evidence, statements and documents from German sources have also been obtained.

Since its establishment in 1996, JMP's Educational and Cultural Center has been expanding its offer of programs devoted to the Shoah, featuring lectures, discussions with survivors and the screening of documentaries for pupils of higher elementary school grades and for secondary school students. As a matter of record, JMP views its interactive projects as particularly significant. In actual fact, educational programs on the theme of the Shoah account for roughly one third of the total number of programs prepared in a typical school year. These are attended every year by several thousand participants.

Working either independently or in conjunction with other institutions, the Educational and Cultural Center also stages seminars for teachers. Of particularly great importance is the project "How to Teach about the Holocaust" and also the cycle *Židovské dějiny, tradice a kultura a výchova k toleranci Jewish History, Traditions and Culture, and Education towards Tolerance*.

The Shoah themes are also associated with JMP's following long-term projects: "The Boy Who Hasn't Ended Up as a Cipher" for future first- to fifth-grade teachers at elementary schools, and also "Lost Neighbors", a project devoted to elementary school pupils and secondary school students. As part of the project, its participants searched in their neighborhoods for Shoah survivors and recorded their testimony or statements by other eyewitnesses of those events.

JMP's Educational and Cultural Center also organizes commemorative, literary and discussion evenings, meetings with writers, film screenings and short-term displays on the Shoah, and issues publications devoted to such topics.

In the person of Leo Pavlát, JMP's Director, the Jewish Museum in Prague has a man who appears in the mass media, speaking out against all the signs and manifestations of anti-Semitism and attempts at distorting the true nature of the Shoah, especially in connection with the current Arab-Israeli conflict and anti-Semitism.

DAS JÜDISCHE MUSEUM IN PRAG UND SEINE AUFGABE BEI DER ERFORSCHUNG DES HOLOCAUSTS SOWIE BEI DER ENTLARVUNG VON BEMÜHUNGEN SEINER FEHLINTERPRETATION

Leo Pavlát
Resümee

Das Jüdische Museum in Prag (JMP) befasst sich mit der Thematik der Shoa im breiten Kontext. Die Archivalsammlung „Theresienstadt“ der Abteilung Holocaust ist eine Sammlung von Schriftstücken, die sich auf die Existenz des Theresienstädter Ghettos beziehen. Die Sammlung „Dokumente der Verfolgung“ beinhaltet Fragmente verschiedener Schriften aus der Zeit der Okkupation, die sich nicht auf das Theresienstädter Ghetto beziehen. Umfangreich ist auch die Sammlung von Photographien aus der Kriegszeit.

1990 begann die Aktion „Zeitzeugen“ – in deren Rahmen Aussagen von Augenzeugen der Shoa aufgenommen wurden. Das Jüdische Museum in Prag archiviert 1050 solcher Tonaufnahmen, die seit neustem auch in digitaler Form vorliegen.

Die Abteilung Holocaust hat zudem Unterlagen für Ausstellungs- und Publikationszwecke im In- und Ausland zusammengestellt. Bisher nicht veröffentlichte Dokumente wurden zum Beispiel 2003 in der Ausstellung „Zum Schweigen gebrachte Töne“ gezeigt, die den jüdischen Künstlern Gideon Klein und Egon Ledeċ gewidmet war. An diese Ausstellung knüpfte die Ausstellung „Gefundene Gesichter“ an, die der Öffentlichkeit die Ergebnisse des Projekts „Helfen Sie, verschwundene Nachbarn zu finden“ vorstellte. Dieses Projekt begann 2001 mit einem Aufruf an die Öffentlichkeit in den Medien. Das Jüdische Museum in Prag hat daraufhin einmalige Dokumente von hunderten von Menschen erhalten.

Die Abteilung Holocaust befasst sich außerdem mit der Thematik der Transporte der jüdischen Bevölkerung aus dem Protektorat Böhmen und Mähren auf das Gebiet des heutigen Weißrusslands, Ostpolens, Lettlands und Estlands. Es gelang unter anderem, Aussagen und Dokumente aus diesem Milieu zu erhalten.

Das Bildungs- und Kulturzentrum des Jüdischen Museums in Prag hat seit seiner Entstehung 1996 sein Programmangebot zur Shoa-Thematik erweitert. Dieses beinhaltet Vorlesungen, Gespräche mit Zeitzeugen, Vorführungen von Dokumentarfilmen für Schüler höherer Klassen der Grundschule sowie von Mittelschulen. Für besonders bedeutend hält das Jüdische Museum interaktive Projekte. Bildungsprogramme zum Thema Shoa stellen etwa ein Drittel der Programme dar, die während eines Schuljahrs stattfinden. Jährlich besuchen diese Programme einige tausend Interessierte.

Das Bildungs- und Kulturzentrum veranstaltet außerdem alleine oder in Zusammenarbeit mit weiteren Institutionen Seminare für Pädagogen. Von besonderer Bedeutung ist dabei das Projekt „Wie unterrichtet man über den Holocaust?“ sowie der Zyklus *Jüdische Geschichte, Tradition und Kultur und die Erziehung zur Toleranz*.

Mit der Shoa-Thematik sind auch einige langzeitliche Projekte des Jüdischen Museums in Prag verbunden: „Über den Jungen, der keine Zahl wurde“ für zukünftige Lehrer der 1.–5. Grundschulklassen sowie „Verschwundene Nachbarn“, das Schülern von Grund- und Mittelschulen bestimmt ist. Diese suchen in ihrer Umgebung Überlebende der Shoa auf und zeichnen deren Aussagen auf oder befragen weitere Zeugen jener Geschehnisse.

Im Bildungs- und Kulturzentrum des Jüdischen Museums in Prag finden auch Gedenk-, literarische und Autorenabende oder Diskussionsveranstaltungen statt sowie Filmvorführungen und Ausstellungen zur Shoa-Thematik. Außerdem erscheinen Publikationen zu diesem Thema.

Unter der Leitung des Direktors des Jüdischen Museums in Prag Leo Pavlát tritt diese Institution aktiv in den Medien gegen alle antisemitischen Äußerungen und Entstellungen des Charakters der Shoa auf, insbesondere in Zusammenhang mit dem gegenwärtigen israelisch-arabischen Konflikt und Antizionismus.

PRAMENY K TRANSPORTŮM Z OPAVSKÉHO OBVODU SUDETSKÉ ŽUPY DO TEREZÍNA

Mečislav Borák

Slezská univerzita v Opavě

Historie terezínských transportů ze Sudetské župy obvykle vychází, pokud se týká archivních pramenů, z dochovaných hlášení a úřední korespondence vládních prezidentů a vedení NSDAP, neboť přímé doklady gestapa se až na nepatrné zlomky nedochovaly. Pro tzv. východní Sudety, tedy vládní obvod Opava, podal první náhled do těchto materiálů Josef Orlík¹⁾ a nedávno Völker Zimmermann,²⁾ který torzovitě fondy opavského archivu doplnil o relace získané z archivů v Litoměřicích a Berlíně.

Dosavadní literatura se shodla na tom, že z Opavy do Terezína odjely celkem tři transporty, v nichž bylo podle Rudolfa Wlascheka³⁾ celkem 71 deportovaných a podle Terezínské pamětní knihy⁴⁾ celkem 80 deportovaných, z nichž 58 deportaci nepřežilo. Nejpočetnější byl první transport, který byl vypraven 18. listopadu 1942 a čítal 57 deportovaných osob. Pokusím se ve svém příspěvku tato fakta doplnit podle archivních materiálů nalezených tam, kam se obvykle historik příliš často nedívá – mezi stohy daňových, cenových a jiných finanční spisů vrchního finančního prezidenta opavského vládního obvodu,⁵⁾ mezi nimiž lze najít, sice v nepatrném procentu, ale přece jen, též například korespondenci gestapa, kterou bychom jinde hledali marně. Spolu s útržky korespondence dalších německých institucí nám to umožňuje zpřesnit obraz o okolnostech deportací a především zjistit, co se stalo s některými částmi zabaveného židovského majetku.

K prvním takovým dokladům patří soupisy plátců židovské daně z konce roku 1938, tedy z doby krátce po mnichovském záboru pohraničí republiky.⁶⁾ Ten nejkompletnější z nich zahrnoval 342 jmen Židů z Opavy a jejího venkovského okolí, přičemž je zajímavé, že tam jsou i jména Židů z obcí na Hlučínsku (např. z Petrovic, Šilheřovic či Dolního Benešova), což svědčí o tom, že se již stačili přemístit z Hlučínska přičleněného přímo k říši – k pruskému Slezsku – do blízkého Opavska. Dokument je zajímavý i z toho důvodu, že dokládá další pohyb Židů ze zabraného území do vnitrozemí, neboť dochované statistiky v úřadu vládního prezidenta uvádějí v květnu 1939 pro Opavu a nejbližší okolí už jen asi 60 Židů.⁷⁾ V celém opavském vládním obvodu, na jehož území podle sčítání lidu z roku 1930 žily téměř čtyři tisíce Židů, zbylo nyní jen 435 Židů, k nimž nacisté ovšem připočetli ještě dalších 722 míšenců 1. a 2. stupně.⁸⁾ Je tedy zřejmé, že zde nacisté měli své řešení židovské otázky značně ulehčeno, neboť oproti poslednímu sčítání obyvatel v roce 1930 zde nyní zbyla zhruba jen desetina Židů a opavský vládní obvod tak měl hned na počátku okupace nižší podíl Židů na počtu obyvatel než většina obvodů přímo v říši.

Několik dalších dokumentů se bezprostředně týká prvního transportu z Opavy

do Terezína.⁹⁾ Jeho předzvěstí může být zmínka ve zprávě opavského vládního prezidenta z počátku listopadu 1942: „Židů zbylých ve zdejších vládním obvodu, jejichž stav se v důsledku úmrtí a umístění v koncentračních táborech podstatně zmenšil, se zmocňuje stále větší neklid ohledně jejich budoucnosti.“¹⁰⁾ V příloze dopisu vedení úřadovny gestapa v Opavě z 19. listopadu 1942 je soupis 57 „Židů přicházejících v úvahu pro přemístění z místa jejich bydliště do Terezína“, jak je doslova uvedeno.¹¹⁾ Pocházeli ze všech částí opavského vládního obvodu, tedy nejen z jeho slezské části – z Opavy a okolí, Krnova, Bruntálu či Jeseníku, ale i z jeho moravských a východočeských částí od Nového Jičína, Rýmařova, Zábřehu, Šumperku, Šternberku až po Moravský Beroun, Moravskou Třebovou a Svitavy.

Další soupis v úvodu líčí situaci, jaká nastala při odjezdu deportovaných. Uvádí se v něm: „...při transportu 57 Židů z vazební věznice v Opavě na nádraží Opava-východ v časných ranních hodinách 18. listopadu 1942 zde zůstala část zavazadel, které Židé nebyli schopni unést. Mimoto si mnozí Židé vzali s sebou mnohem více zavazadel než bylo povoleno. Protože věznice naléhavě potřebovala uvolnit prostor, nechal jsem převézt zavazadla na Školní náměstí 3.“¹²⁾ Ze soupisu věcí osmi deportovaných vyplývá, že se jednalo hlavně o pokrývky, podušky a polštáře, deky, kabáty a jiné ošacení. Několik dalších kufrů a cestovních košů s lůžkovinami a šatstvem nebylo opatřeno visačkou, takže jejich majitelé nebyli zjištěni.

Na dvou samostatných soupisech deportovaných jsou zaznamenány peníze a cennosti, které u nich byly při odjezdu nalezeny při tělesné prohlídce a kontrole zavazadel a na místě jim byly zabaveny.¹³⁾ V případě peněz se jednalo o částky v rozmezí několika desítek či stovek říšských marek, jedinou výjimkou byla částka přesahující 1 tisíc marek. Celkový zabavený obnos činil 4246 marek, které opavské gestapo za týden odevzdalo podle pokynu finančního prezidia „Úvěrovému ústavu Němců“ do Ústí nad Labem.¹⁴⁾ V případě zabavených cenností se jednalo o zlaté či stříbrné osobní šperky, prstýnky, řetízky, přívěsky, náušnice, náramky, brože, hodinky, peněženky, stříbrné lžičky, výjimečně též o spořitelni knížky se zcela nepatrnými vklady. Soupis předmětů byl koncem prosince 1942 zaslán ústředně při městské zastavárně v Berlíně s žádostí, aby věci převzala k ocenění a výnos z jejich prodeje pak zaslala finančnímu úřadu na konto s označením „Majetek odsunutých Židů ve vládním obvodu Opava“.¹⁵⁾

Ve fondu opavského vrchního finančního prezidenta se nacházejí i další doklady dokreslující tíživou situaci těch nemnoha Židů, kteří ve vládním obvodu ještě zbyli. Šlo například o odebrání elektrických a jiných přístrojů „důležitých pro válečné hospodářství“ ve sběrné akci provedené v Sudetské župě v září 1943.¹⁶⁾ Jednalo se převážně o elektrické vařiče, ohříváče a žehličky, jež však už byly zřejmě natolik opotřebené, že o ně neprojevil zájem ani místní lazaret, když mu bylo nabídnuto jejich bezplatné předání. Ještě v roce 1944 se objevuje korespondence o zaslání peněz finanční pokladně v Opavě na zvláštní konto týkající se prodaného majetku „neznámých Židů“ nebo některých zbylých míšenců.¹⁷⁾

O dalších, již zcela nepočtených transportech z Opavy do Terezína nejsou již ve fondu zmínky.¹⁸⁾ Jeden dokument nám však může osvětlit jiný transport, o němž se dosavadní literatura nezmiňuje. Např. Ludomír Kocourek ve své studii o Židech v Sudetské župě uvádí, že „mimo transporty do Terezína nejsou dochovány žádné seznamy deportovaných Židů do jiných koncentračních táborů ze Sudetské župy;¹⁹⁾ existují prý však zmínky o Židech deportovaných už před listopadem 1942. Jako příklad uvádí několik zpráv župního vedení NSDAP v Liberci z období od června do září 1942 se zmínkami o tom, že služebny gestapa odesílají Židy „na východ“.²⁰⁾ Podobné zmínky lze najít rovněž v relacích NSDAP i vládního prezidenta v Opavě zhruba z března 1942, kdy podle jedné z nich „bylo evakuováno dalších 40 Židů, kteří dosud bydleli ve zdejším území a nebyli míšenci nebo nežili ve smíšeném manželství s árijcem“.²¹⁾ Díky pečlivosti finančního prezidia se soupis oněch čtyřiceti „na východ evakuovaných Židů“, jak doslova stojí v záhlaví, v archivu dochoval.²²⁾ Gestapo stejně jako u terezínského transportu ohlašovalo, že při tělesných prohlídkách odebralo Židům 3056 říšských marek a zabavilo jim drobné osobní šperky a cennosti v podobném rozsahu, jak bylo uvedeno dříve. I tyto věci putovaly k ocenění a vydražení do berlínské městské zastavárny a výnos z jejich prodeje měl být poukázán finančnímu úřadu na „přesídlenecké konto 229“.²³⁾ Nebýt tedy těchto finančních operací, sotva bychom se z jiných zdrojů dozvěděli jména a adresy účastníků tohoto transportu.²⁴⁾ I oni pocházeli z celého vládního obvodu, z Opavy a menších obcí Opavska jako např. ze Skrochovic či Mokřých Lazců, ale též ze Šumperku, Zábřehu, Úsova či Šumvaldu.

Dochoval se rovněž soubor úřední korespondence týkající se majetku zabaveného Židům už dávno před deportacemi, který zajímavě osvětluje, jak s tímto majetkem úřady naložily. Delší dobu trvalo, než si dotazy v Berlíně ujasnily své kompetence, jak o tom svědčí obsáhlé soubory předpisů, směrnic a nařízení týkajících se židovského majetku. Finanční úřad v Opavě si v listopadu 1941 stěžuje nadřízeným, že je zapotřebí urychleně „předat k využití“ židovský majetek dočasně uložený v židovském domě v Opavě, který však patří vojenské správě a ta požaduje vyklízení prostoru.²⁵⁾ Bylo navrženo několik způsobů řešení:

- 1) Knihy a časopisy, jejichž šíření je zákonem zakázáno, měly být ihned zničeny – podle seznamu se jednalo např. o díla Kische, Manna, Feuchtwangera či Zweiga, ale též např. Werfla, Schnitzlera, Gorkého či Sinclaira apod.
- 2) Neupotřebitelné knihy a časopisy, včetně zabavené písemné korespondence, měly být předány do sběren papíru, z časopisů se jednalo např. o Die Fackel nebo Pan Europa.
- 3) Zbývající vhodné knihy a časopisy měly být předány jako knižní dar místnímu vojenskému lazaretu – v očích úřadů obstáli autoři jako Schiller, Goethe, Nansen či Schwab, ale též Molière nebo Dickensův Oliwer Twist.
- 4) Předměty domácí potřeby byly většinou opotřebované, takže předpokládán výnos z jejich prodeje by byl velmi nízký, proto byly navrženy k předání

méně majetným soukmenovcům prostřednictvím organizace NSV. Jednalo se vesměs o kuchyňské nádobí, ale též o rodinné časopisy typu Die schöne Wohnung nebo Neue Hauswirtschaft, různá alba, drobné obrázky s rytinami nebo dokonce o několik krabic s dětskými hračkami, autičky a vláčky.

- 5) Nejzajímavější je ta část zabavených předmětů, jež měly být pro svou „vlastivědnou hodnotu“ odevzdány Říšskému župnímu muzeu v Opavě. V návrhu se píše např. o větším počtu mamutích zubů ve vitríně, cínových konvicích, porcelánových talířích, svícních a mlýnech na kávu.

Už v srpnu 1941 však ředitel muzea dr. Werner Kudlich sděloval vrchnímu finančnímu prezidentovi, že muzeum má zájem o získání některých zabavených předmětů „židovského a českého původu“ do svých sbírek.²⁶⁾ Svou žádost ideově zdůvodnil takto: „Právě ve zdejších vládních obvodech Opava, chudém na umělecké památky a po staletí rozděleném, má bytostný národně politický význam získat veřejné sbírky, jež by poskytovaly věrný obraz o umělecké a kulturní minulosti kraje. Proto si Vám, velevážený pane vrchní finanční prezidente, dovoluji podat zdvořilou žádost, aby na Říšské župní muzeum byly převedeny následující předměty...“ A v soupise jsou uvedeny konkrétní požadavky – bible s rytinami od Scheidta a čínské obrázky na skle z bytu opavské židovské rodiny Konstant-Bredových, historická knihovna a sbírka obrazů ze zámku Fulnek, včetně zámeckého nábytku, dále obrazy a nábytek majitele textilní továrny v Moravské Chrastavě Hoffmanna. Muzeum chtělo získat rovněž knihovnu a sbírku obrazů z opavského kláštera minoritů, o jejímž zabavení se právě jednalo.

V únoru 1942 muzeum podalo další konkrétní žádosti o židovský majetek.²⁷⁾ První požadovala hodiny, truhlici a obrazy zabavené rodině Löw-Beerových v Brněnci. Rodina zde vlastnila textilní továrnu, jež později získala světový věhlas. Právě v ní koncem války zavedl výrobu granátů Oskar Schindler, který tu zaměstnal židovské vězně a zachránil je tak před likvidací.²⁸⁾ Muzeum chtělo ze zabaveného majetku Löw-Beera získat mj. obrazy od malíře Lenbacha a na podporu své žádosti uvádělo, že se jedná o předměty vesměs nevalné hodnoty. Finanční prezident k žádosti však tužkou připsal rozhodné „Nein“ a poznámku, že jméno jako Lenbach přece nemá nepatrný význam. Podobná žádost se týkala majetku rodiny Pammových z Lanškrouna, opět především obrazů, např. od Josefa Wimmera, Karla Geigera, Friedricha Franka, Aloise Schöna a Strofa, většinou s vídeňskými motivy. Po obsáhlé korespondenci mezi finančními úřady a vládním prezidentem se vrchní finanční prezident rozhodl žádosti muzea vyhovět a nakonec ji doporučil, jak o tom svědčí čtyři verze dopisu na ministerstvo financí do Berlína.²⁹⁾

Zda a v jakém rozsahu nakonec k převedení předmětů do muzejních sbírek došlo, archivní fondy už neumožňují zjistit, nicméně porovnání přírůstkových knih a sbírkových fondů dnešního Slezského zemského muzea v Opavě, jež v současné době probíhá, může přinést zajímavá zjištění.

P. S.

V lednu 2005 byl při pokračující kontrole válečných přírůstků uměleckých sbírek Slezského zemského muzea v Opavě nalezen jeden z obrazů, o nichž se patrně zmiňoval tento příspěvek – signovaný portrét „Dětská hlavička“ od malíře Lenbacha.³⁰⁾

Poznámky

- ¹⁾ Josef Orlik, Opavsko a severní Morava za okupace. Z tajných zpráv okupačních úřadů z let 1940–1943, Opava 1961.
- ²⁾ Völker Zimmermann, Pachatelé a přihlížejíci. Pronásledování Židů v Sudetské župě. Tereziňské studie a dokumenty, 1999, s. 129–141.
- ³⁾ Rudolf M. Wlaschek, Zur Geschichte der Juden in Nordostböhmen. Unter besonderer Berücksichtigung des südlichen Riesengebirgsvorlandes. Marburg/Lahn 1987, s. 50.
- ⁴⁾ Tereziňská pamětní kniha. Tereziňské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945. II. díl, Praha 1995, s. 1330–1331.
- ⁵⁾ Zemský archiv Opava (dále jen ZAO), fond Vrchní finanční prezident Opava 1938–1945 (dále jen VFP).
- ⁶⁾ Tamtéž, k. 2077, Steuerliste 1938.
- ⁷⁾ ZAO, fond Úřad vládního prezidenta Opava 1938–1945 (dále jen ÚVP), i. č. 1820. V obvodu Opava-město bylo 36 Židů, v obvodu Opava-venkov 19 Židů. Podle nacistické terminologie šlo o tzv. Volljuden, „úplně“ Židy, tedy bez „mišenců“.
- ⁸⁾ Tamtéž, i. č. 611, 1820; V. Zimmermann, c. d., s. 145; Josef Bartoš, Základní charakteristika východních Sudet (vládního obvodu Opava). Historie okupovaného pohraničí, sv. I, Ústí nad Labem 1998, s. 15 (uvádí pro opavský vládní obvod jen 287 Židů, včetně mišenců 1146 Židů); Tereziňská pamětní kniha, c. d., s. 1317 uvádí pro celou Sudetskou župu (vládní obvody Cheb, Ústí n. L. a Opava) celkem 2373 osob „spadajících pod norimberské zákony“.
- ⁹⁾ Šlo o transport XXI/1 ze dne 18. 11. 1942. Viz Tereziňská pamětní kniha, c. d., s. 67.
- ¹⁰⁾ V. Zimmermann, c. d., s. 140.
- ¹¹⁾ ZAO, fond VFP, k. 2077a, s. 1–5.
- ¹²⁾ Tamtéž, s. 11.
- ¹³⁾ Tamtéž, s. 14–16, 20–21.
- ¹⁴⁾ Tamtéž, s. 13.
- ¹⁵⁾ Tamtéž, s. 18.
- ¹⁶⁾ Tamtéž, s. 76–77.
- ¹⁷⁾ Tamtéž, s. 86–88.
- ¹⁸⁾ Die R. M. Wlascheka, c. d., s. 50, šlo o transport 1 osoby dne 18. 11. 1943 a transport 13 osob dne 10. 1. 1944; podobně Ludomír Kocourek, Několik poznámek k postavení Židů v Sudetské župě 1938–1945. In: Židé v Sudetech. Praha 2000, s. 207; Tereziňská pamětní kniha, c. d., uvádí navíc ještě dílčí transporty 3 osob 1. 12. 1942 (s. 68), 2 osob 6. 5. 1943 (s. 69), 2 osob 14. 10. 1943 (s. 70) a 1 osoby 14. 4. 1944 (s. 72).
- ¹⁹⁾ Ludomír Kocourek, Osud Židů v Sudetské župě v obraze dochovaných pramenů. Tereziňské studie a dokumenty, 1997, s. 81.
- ²⁰⁾ Tamtéž, s. 83.
- ²¹⁾ J. Orlik, c. d., s. 148.
- ²²⁾ ZAO, fond VFP, k. 2077a, s. 34–37. Přepis dokumentu v příloze tohoto článku.
- ²³⁾ Tamtéž, s. 38.
- ²⁴⁾ Teprve po přednesení příspěvku na konferenci bylo zjištěno, že podobný seznam účastníků tohoto transportu (bez soupisu zabaveného jmění) se nachází rovněž ve sbírkách Památníku Tereziň, nebyl však dosud publikován.
- ²⁵⁾ ZAO, fond VFP, k. 2077, nestr., dopis Finančního úřadu v Opavě vrchnímu finančnímu prezidentovi v Opavě ze 4. 11. 1941 + 6 příl.
- ²⁶⁾ Tamtéž, dopis W. Kudliča vrchnímu finančnímu prezidentovi v Opavě ze 25. 8. 1941.

- ²⁷⁾ Tamtéž, dopisy W. Kudlicha vrchnímu finančnímu prezidentovi v Opavě z 19. 2. 1942.
- ²⁸⁾ Löw-Beer odešel do exilu v Británii a jeho továrnu jako arizovaný majetek získal do komisařské správy Wilhelm Hoffmann z Vídně, spolu se svým bratrem pak podnik 24. 2. 1940 zakoupili. Od nich ji v roce 1944 získal O. Schindler. Viz Jitka Gruntová, Legendy a fakta o Oskar Schindlerovi. Praha 2002, s. 52–54, 188.
- ²⁹⁾ Tamtéž, dopisy vrchního finančního prezidenta v Opavě říšskému ministerstvu financí v Berlíně, duben 1942.
- ³⁰⁾ Obraz má sign. GO 212, U 3565. V evidenci sbírek je původ obrazu označen inkoustovou tužkou jako „Finanzpräsidium Troppau“.

Příloha:

Soupis cenných předmětů, jež byly při tělesné prohlídce odebrány Židům evakuovaným na východ [březen 1942].

V e r z e i c h n i s

über die Wertgegenstände, die den nach dem Osten evakuierten Juden gelegentlich der körperlichen Untersuchung abgenommen wurden.

1. B i t t n e r Rosa Sara,	chem. Troppau, Schöblerplatz Nr. 3	geb. Blumenfeld	1 Paar Ohrgehänge und RM 120.06
2. E h r l i c h Elisabeth Sara,	chem. Troppau, Wiesengasse Nr. 35		RM -.90
3. G a l l Rosa Sara,	chem. Troppau, Fischerg. Nr. 28	geb. Weber b. Wlaschanke	RM 9.22
4. K r ä m e r Josef Israel,	chem. Troppau, Bahnhofstr. Nr. 28		RM 20.00
5. R e i c h Marie Sara,	chem. Troppau, Schöblerplatz Nr.3	geb. Fuchs	RM 133.99
6. V y k y d a l Marta Sara,	chem. Troppau, Schöblerplatz Nr. 3 bezw. Rathausgasse Nr. 11	geb. Adel	RM 52.20
7. L a r y s Anna Sara,	chem. Mokrolasetz Nr. 60	geb. Silbermann	RM 50.00
8. F e i g e Kurt Israel,	chem. Wigstadt, Kirchengasse Nr. 40		1 Medaillon mit Kette, 1 Herrenuhr mit Kapsel und..... RM 155.84 RM 50.00
9. F e i g e Gertrud Sara,	chem. Wigstadt, Kirchengasse Nr. 40		RM 50.00
10. S c h o l d e r Emma Sara,	chem. Skrochowitz Nr. 87	geb. Kohn	RM 39.67
11. K o h n Anna Sara,	chem. Skrochowitz Nr. 87		RM 18.12
12. T e p p e r w e i n Mathilde Sara,	chem. Jägerndorf, Konrad Henlein-Platz Nr 16	geb. Waltuch	1 Puder dose, 1 Herren Uhr, 1 Stielglas, 1 Kettchen mit Kreuz, 1 Füllfederhalter, 1 silberner Löffel, 1 Geldtasche, div. Briefmarken und RM 21.38 RM 3.00
13. G o l d s c h e i d e r Else Sara,	chem. Jägerndorf, Kudlichgasse Nr. 4		RM 3.00
14. S c h n a b e l Charlotte Sara,	chem. Wagstadt, Altstädterst Nr. 30 b. Tegel	geb. Ziffer	1 Paar Ohrgehänge und RM 50.00

15. B e r g m a n n Judith Sara,	chem. Freiberg, Dominik-Schlecht-Gasse Nr. 274		RM 4.54
16. L ö w y Johanna Sara,	chem. Weidenau, Rathausgasse Nr. 86	geb. Karplus	1 Paar Ohrgehänge und RM 43.03
17. P o l l a k Hermine Sara,	chem. Zwittau-Dreihöfen 1	geb. Pollak	RM 41.15
18. H o l z m a n n Oskar Israel,	chem. M.-Trübau, Holzmaisterstr. Nr. 35		1 Herrenuhr, 1 Silberuhr mit Kette, 2 Messer, 2 Löffel, 2 Gabeln mit Silbergriff, 1 Teelöffel Silber, 1 Kette, 3 Silberlöffel, 2 Gabeln, 2 Messer mit Silbergriff, 1 Teelöffel und RM 155.20
19. L a m m Alfred Israel,	chem. M.-Trübau, Holzmaisterstr. Nr. 35		1 Herrenuhr und RM 50.00
20. L a m m Josefine Sara,	chem. M.-Trübau, Holzmaisterstr. Nr. 35	geb. Holzmann	7 Silberlöffel, 6 Messer, 5 Gabeln, 4 Teelöffel, 1 Blusennadel, 1 Herrentaschenuhr und RM 140.00
21. B e r g e r Olga Sara,	chem. Dittersdorf Nr. 1	geb. Hannak	RM 60.00
22. N e t t l Irma Sara,	chem. M.-Trübau, Holzmaisterstr. Nr. 29-31		1 Silberlöffel, 9 Teelöffel, 2 Messer, 1 Damenuhr, 1 Arming, 1 Silbermünze – Oster- reich Kr. Bruchsilber, 1 Silberborte, 1 Gold- borte, 1 Obstschale (zerbrochen) mit Sil- bergriff, 1 Herrenuhr, 4 Stck 12 Pf.-Marken und RM 173.49
23. F i r s t Thereisa Sara,	chem. Mährisch-Aussee Nr. 19		1 Paar Ohrgehänge und RM 208,14
24. G r o s s Margarita Sara,	chem. Alt-Moitein Nr. 34		1 Puder dose, 2 Briefmarken und RM 50.01
25. S i n g e r Gisela Sara,	chem. Hohenstadt, Landskronerstr. Nr. 16	geb. Schiller	1 Ehering und RM 51,97
26. R e i f Leo Israel,	chem. Mährisch-Schönberg, Neutor- str. Nr. 11		1 Zigarettenetui und RM 52,00
27. R e i f Kurt Israel,	chem. Mährisch-Schönberg, Neutor- str. Nr. 11		RM 52,00
28. R e i f Grete Sara,	chem. Mährisch-Schönberg, Neutor- str. Nr. 11	geb. Eisler	RM 57.80
29. S p l u v a c z Leje Esther Sara,	chem. M.-Altstadt Nr. 286		RM 50.50
30. H e k s c h Max Israel,	chem. Schönwald Nr. 105		1 Armbanduhr und RM 72,38

31. H e k s c h Josefine Sara,	chem. Schönwald Nr. 105	geb. Wolf	RM 51.10
32. W a s s e r v o g e l Armin Israel,	chem. Sternberg, Wassergasse Nr. 4		RM 176.24
33. N e t t l Charlotte Sara,	chem. Sternberg, Platz des 4. März Nr. 10		1 Damenarmbanduhr und RM 89.05
34. N i t s c h Emma Sara,	chem. Sternberg, Windgasse Nr. 1	geb. Wasservogel	1 Briefmarke und RM 66.24
35. M a r b u r g Irma Sara,	chem. Freudenthal, WF-Olbrichstr. Nr. 38	geb. Schüller	1 Taschenuhr, 1 Puderdose, 1 Brosche, 1 Geldtäschchen, div. Briefmarken, 1 Armbanduhr, 1 Feile und RM 261.97
36. P i s z k Selma Sara,	chem. Freudenthal, Olbrichstr. Nr. 38		1 Eßlöffel, 2 Gabeln, 54 Teelöffel, div. Briefmarken und RM 50.55
37. R e i k Emma Sara,	chem. Freudenthal, Olbrichstr. Nr. 38		div. Briefmarken, 1 Paar Ohrstiffe, 1 Feile und RM 260.69
38. H e i n Elfriede Sara,	chem. Klein-Mohrau, Freudenthalerstr. Nr. 183		RM 50.30
39. L i p s c h i t z Herta Sara,	chem. Spachendorf Nr. 113		1 Brosche und RM 57.29
40. O p p e n h e i m Frieda Sara,	chem. Freudenthal, Olbrichstr. Nr. 38		1 Ohrgehänge und RM 6.75
			Summe: RM 3.056.87

(Zemský archiv Opava, fond Vrchní finanční prezident Opava, k. 2077a, s. 34–37)

Slovník obcí:

Alt-Moletín – Starý Maletín
Dittersdorf – Dětfichovice
Freudenthal – Bruntál
Freiberg – Příbor
Hohenstadt – Zábřeh
Jägerndorf – Krnov
Klein-Mohrau – Malá Morávka
Mährisch-Altstadt – Staré Město
Mährisch-Aussee – Úsov
Mährisch-Schönberg – Šumperk
Mährisch-Trübau – Moravská Třebová
Mokrolasetz – Mokré Lazce
Schönwald – Šumvald
Skrochowitz – Skrochovice
Spachendorf – Leskovec nad Moravicí
Sternberg – Šternberk
Troppau – Opava
Wagstadt – Bilovec
Wiedenau – Vidnava
Wigstadt – Vítkov
Zwittau – Svitavy

DOCUMENTARY SOURCES ON THE TRANSPORTS TO TEREZÍN FROM THE OPAVA DISTRICT OF THE SUDETEN REGION

Mečislav Borák

Summary

Deportations of Jews from the Opava district of the Sudeten region are mentioned only in NSDAP's situation reports and in a torso of the official correspondence of the Governmental President. Save for some negligible fragments, the Gestapo's official documents have not been preserved. New information has recently been found in the agenda of the Chief Financial President of the Opava district. His extensive and relatively well-preserved correspondence with the German authorities and institutions, the Gestapo included, has made it possible to specify and supplement the overall picture of the circumstances surrounding the deportations, and primarily to establish what really happened to some items of the confiscated Jewish property. Detailed lists of the confiscated Jewish property have helped in supplementing the lists of deported persons (for instance the hitherto unknown list of Jews deported from Opava directly to the "East" in March 1942) and also in identifying some specific works of art stolen from the Holocaust victims. Letters written by the Director of the Reich's Regional Museum in Opava to the Chief Financial President mention, for instance, paintings seized from the Jews deported to Terezín. The recently launched research project into the collections of today's Silesian Regional Museum has already traced down the first of those stolen paintings.

QUELLEN ZU TRANSPORTEN AUS DEM BEZIRK OPAVA DES SUDETENGAUS NACH THERESIENSTADT

Mečislav Borák

Resümee

Über die Deportationen von Juden aus dem Regierungsbezirk Opava (Opau) des Sudetengaus äußern sich nur Situationsmeldungen der NSDAP sowie ein Torso der amtlichen Korrespondenz des Regierungspräsidenten. Direkte Unterlagen der Gestapo sind bis auf einige wenige Ausnahmen nicht erhalten. Vor kurzem gelang es aber, neue Informationen in der Agenda des Obersten Finanzpräsidenten des Regierungsbezirks Opava zu finden. Seine umfangreiche und relativ gut erhaltene Korrespondenz mit deutschen Behörden und Institutionen einschließlich der Gestapo ermöglicht es, das Bild über die Umstände der Deportationen zu ergänzen und zu konkretisieren und vor allem festzustellen, was mit einigen Teilen des beschlagnahmten jüdischen Eigentums geschah. Genaue Auführungen des beschlagnahmten Eigentums ermöglichten es nun, die Liste der deportierten Personen zu ergänzen (z.B. eine bisher unbekannte Liste von Juden, die aus Opava im März 1942 direkt in den „Osten“ deportiert wurden) und einige kulturelle Güter, die den Holocaust-Opfern geraubt wurden, zu identifizieren. In der Korrespondenz des Direktors des Reichsgaumuseums in Opava mit dem Obersten Finanzpräsidenten wurden zum Beispiel Bilder angeführt, die von Juden, die nach Theresienstadt deportiert wurden, beschlagnahmt wurden. Die vor kurzem begonnene genaue Erforschung der Museumsbestände des heutigen Schlesischen Landesmuseums hat bereits das erste dieser geraubten Bilder zu Tage gebracht.

NOVÉ SMĚRY VYUŽÍVÁNÍ ARCHIVNÍCH PRAMENŮ K DĚJINÁM TEREZÍNSKÉHO GHETTA

Lenka Matušíková

Národní archiv, Praha

Zvýšený badatelský zájem o osudy Židů a židovských komunit na území bývalého Československa zvláště v době okupace, podnětený terezínskými konferencemi a přednáškovými cykly na vysokých školách, přinesl své výsledky v řadě odborných článků a studií, edic pramenů, deníků, osobní korespondence a vzpomínek. Mosaika autorů je velmi pestrá, od těch, kteří vycházeli z vlastní bolestné zkušenosti, až po generaci mladých historiků a studentů, kteří se pokusili o vlastní interpretaci archivních pramenů a literatury. Všem společná však byla snaha najít a zpřístupnit méně známé skutečnosti a dokumenty. Pro archiváře je potěšující zjištění, že většina autorů ke své práci využívala bohatství uložené v archivních depozitářích.

Vedle tradičně navštěvovaných fondů Archivu Památníku Terezín, Archivu Židovského muzea v Praze a Státního ústředního archivu se v posledním desetiletí pro bádání více otevřely také Archiv ministerstva vnitra, Archiv ministerstva zahraničních věcí, Vojenský historický archiv a další. Podstatně se změnila možnost a podmínky pro bádání v zahraničních archivech, především v Německu a v dalších evropských zemích (např. v Nizozemsku, Rakousku, Polsku a Estonsku), v Izraeli a ve Spojených státech. Tím se otevřela možnost stanovit nová témata a nové způsoby využití písemností zde uložených. To proto, že Terezín se v obecném povědomí stal symbolem utrpení všech českých a mnoha evropských Židů, ať prošli jeho zdmi, byli odvezeni transporty přímo na Východ, ukrývali se, nebo byli přinuceni k emigraci. O to větší nároky tato skutečnost klade na terezínskou historiografii a nutí historiky vyhledávat a zpřístupňovat neznámé archivní prameny a někdy na jejich základě i nově interpretovat známé skutečnosti. To ovšem předpokládá i tematické vykročení ze zdí ghetta. Práce českých i zahraničních historiků k dějinám holokaustu, publikované v posledních deseti letech, takovou potřebu vykazují.

Odborné diskuse na mezinárodních vědeckých konferencích, pořádaných na počátku 90. let minulého století Terezínskou iniciativou a Památníkem Terezín, daly podnět k hlubšímu studiu postupu židovské správy a jejich jednotlivých představitelů při organizování všech oblastí života v ghettu především na základě denních rozkazů, nově objevených deníků a korespondence. Nadějí terezínských historiků na získání nových informací jsou také nezpracované nebo badatelsky dosud nevyužité fondy uložené v izraelských archivech. Na první sondu provedenou v letošním roce v archivu Yad Vashem by měl v budoucnosti navázat systematický výzkum zaměřený právě na pátrání po písemnostech převeznených do Izraele bývalými terezínskými vězni.

Otevření archivů v zemích východní Evropy obrátilo pozornost některých historiků znovu k transportům vypraveným na Východ z Terezína a z dalších míst protektorátu. Pro nezasyřené je jistě podrobný popis posledních okamžiků v životě deportovaných potřebnou, i když těžkou četbou. Některým přeživším však konečně přinesl jistotu o osudu jejich blízkých. Ani zde výzkum ještě neskončil a téma transportů na Východ zůstává stále aktuální.

Postihnout úlohu Terezína v takzvaném „konečném řešení židovské otázky“ a vysvětlit jeho význam v širších evropských souvislostech je pro terezínské historiky dlouhodobým úkolem. Intenzivní studium archivních fondů v německých a českých archívech už přineslo zajímavé výsledky. Věřím, že budou motivací i pro nastupující generaci historiků, kteří se rozhodli věnovat svou badatelskou práci dějinám Terezína a holokaustu vůbec. Tím spíše, že současníky je třeba poučit také o postavení Židů v Československu mezi dvěma válkami a o všech aspektech domácího i evropského politického vývoje, který předcházel rozhodnutí vybudovat z Terezína místo, kam budou postupně deportováni i Židé z dalších zemí Evropy. Zde se také nabízí otázka, jaká byla úloha židovských obcí v tomto procesu a jak se s ní dokázaly vyrovnat. Zájemce o toto jistě nelehké téma bych ráda upozornila, že v posledních letech byly ve státních okresních a státních oblastních archívech zpřístupněny písemnosti úřadů, do jejichž působnosti spadala činnost židovských obcí, a vlastní archívy těchto obcí, pokud nebyly v době okupace převezeny do Prahy a později uloženy ve fondech Archivu Židovského muzea. Na tomto místě je třeba připomenout ještě jedno téma, které zaznělo již na prvních terezínských konferencích a objevuje se i ve statích, publikovaných v Terezínských studiích a dokumentech – osudy slovenských Židů a organizace deportací po vzniku Slovenského státu.

Zvýšený zájem o dějiny obcí a příprava jubilejních publikací obrátila pozornost regionálních historiků i nadšených amatérů také k dějinám židovských komunit. V souvislosti s obnovou židovských hřbitovů a budováním památníků obětem šoa jsou využívány především fondy obsahující písemnosti statistického a evidenčního charakteru jako jsou matriky židovských obcí, evidence obyvatel a soupisy Židů, domovní konskripce a sčítání lidu. Dobrým příkladem je tu projekt „Zmizelí sousedé“, který do archivů přivedl kromě studentů i žáky základních škol, kteří ze zdánlivě strohých matričních zápisů, z údajů pobytové evidence, ze školních knih a obecních kronik a ze vzpomínek pamětníků doplňují informace o hledaných spoluobčanech, jejich rodinných poměrech, povolání a místech pobytu před deportací, a bezděčně tak upozorňují odborníky na dosud opomíjené archivní fondy.

Vzpomínky těch, kteří se na sklonku života rozhodli promluvit, stejně jako písemné pozůstalosti a svědectví těch, kteří již odešli, zůstávají i v současnosti jedním ze základních pramenů pro studium dějin ghetta i holokaustu vůbec. V každé další nalezené či zaznamenané výpovědi jsou často obsaženy nové reálie, které, umocněny silou sdělovaného osobního prožitku, pomáhají dokreslit obraz života před i za ostatným drátem a mohou, či měly by být využívány zvláště

ve výchovném procesu současné mladé generace. Stejně významné jsou i výpovědi či svědectví o těch, kteří bez ohledu na nebezpečí pomohli příbuzným, přátelům nebo jen sousedům odvést a nikdy o tom nehovořili. Myslím, že objasnění obsahu čestného titulu „Spravedlivý mezi národy“ a zpřístupnění osudů těch, kterým byl udělen, širší veřejnosti, zůstávají naši historici období holokaustu mnohé dlužni. Je to škoda, protože zvláště mladí lidé mají rádi silné příběhy s rozhodnými a neokázalými hrdiny a často jejich prostřednictvím formují své názory a postoje.

Jak již bylo řečeno, k utrpení obětí násilných deportací se vrací řada odborných statí. Méně se už hovoří o osudech těch, kteří přežili a vrátili se zpět do občanského života. Jaký byl tento návrat, jak se utvářel jejich další život a do jaké míry se promítla válečná zkušenost celé společnosti při hledání jejich vlastní nové existence? Paní Ruth Bondyová poznamenává v úvodu svého článku ve sborníku Terezínské studie a dokumenty (citace), že nemá odvalu se ptát bývalých terezínských vězňů na to, jak byl jejich život po osvobození ovlivněn. Takovým obavám jistě můžeme rozumět, avšak polistopadové společenské změny a mnohdy kvapná politická rozhodnutí, která byla základem pro nově přijímané zákony, postavila archiváře do situací, v nichž bylo třeba se ptát i za cenu, že tím budou vyvolány bolestné vzpomínky. Přijetí zákona o restitucích a především zákona č. 217 z roku 1994 „O poskytnutí jednorázové peněžní částky některým obětem nacistické perzekuce“ zastihlo archiváře i historiky nedostatečně připravené také proto, že na jejich názor se při přípravě zmiňovaných zákonů nikdo neptal. V době, kdy byly denně vyřizovány desítky žádostí o vyhledání osobních údajů, bylo zároveň třeba rychle vypracovat soupisy příslušných archivních fondů, ve kterých by bylo možné chybějící matriční údaje vyhledat. Ukázalo se tak, že návratem osvobozených do vlasti dějiny šoa nekončí a že v terezínské historiografii chybí podrobné studie týkající se různých typů evidence vedených terezínskou samosprávou, evidence vězňů dalších koncentračních táborů, stejně jako studie o osudech Židů v poválečném Československu a legislativních opatření, kterými byly upravovány nejen majetkoprávní, ale především příbuzenské vztahy, mám na mysli například prohlášení za mrtva, adopce a změny jmen a podobně. Původní záměr zmírnit alespoň symbolicky křivdy a utrpení, kterým oběti nacistické perzekuce prošly, také bezděčně připravil řadě z nich traumatizující setkání s nevědomostí a nepochopením státních úředníků. A s tím tvůrci zákona vůbec nepočítali. Proto si myslím, že do dějin Terezína nebo chcete-li dějin holokaustu u nás patří i poválečný vývoj v Československu. Stranou pozornosti českých historiků by totiž neměly zůstat ani osudy židovských repatriantů z Podkarpatské Rusi, kteří se významně podíleli na obnově činnosti židovských obcí v českém pohraničí, avšak po únoru 1948 své nově nalezené domovy opustili, aby pokračovali v cestě na západ.

Výsledky výzkumů na téma Terezín a šoa vůbec ukazují, že dosud nebyly využity všechny archivní fondy vztahující se k dějinám Terezína a že české i zahraniční historiky čeká ještě mnoho práce při jejich vyhledávání, rozboru a následné interpretaci.

NEW TRENDS IN UTILIZING ARCHIVE SOURCES FOR THE HISTORY OF THE TEREZÍN GHETTO

Lenka Matušíková

Summary

Growing research interest in the fate of the Jews and Jewish communities in the territory of the former Czechoslovakia during the Nazi wartime occupation, stimulated by the Terezín conferences and cycles of lectures at universities, has been reflected in many specialized articles and studies, editions of source materials, diaries, private correspondence and recollections. Most authors use in their work a wealth of documents kept in archive depositories.

In addition to the traditionally used archive sources, also the Archives of the Ministry of the Interior, the Archives of the Ministry of Foreign Affairs, the Military History Archives and other sources have been opened for research purposes in the past decade. Likewise, the possibilities and conditions for research in foreign archives, primarily in Germany and other European countries (e.g. in the Netherlands, Austria, Poland, and Estonia), as well as in Israel and the United States have also substantially changed. This has paved the way for new methods of utilizing the written documents kept in those archives. However, such opportunities also call – figuratively speaking – for stepping out of the walls of the ghetto in thematic terms as well. Indeed, the works by Czech and foreign historians on the Holocaust published in the past ten years have definitely displayed such a need.

Specialized discussions at international scholarly conferences in the early 1990s stimulated more profound studies of the work of the Terezín Ghetto's Jewish Self-Administration and its individual officials in organizing all walks of life in the Ghetto, primarily on the basis of orders of the day, recently discovered diaries and correspondence. The hitherto unprocessed and unresearched fonds in Israeli archives seem to offer a new ray of hope for Terezín historians who are keen on uncovering new information and data. Also, the opening of the archives in Eastern European countries has turned the spotlight once again to transports sent in World War II to the East from Terezín and from other places in the Protectorate. The historians specializing in the studies of the Terezín Ghetto face a long-term task – namely to define the role played by Terezín in the so-called "Final Solution of the Jewish Question" and to specify its significance in a broader European context.

The research results on the theme of Terezín and the Shoah in general, presented at the most recent Terezín conference in November of last year, have shown that not all the archive fonds relating to the history of Terezín have been tapped as yet, and that Czech and foreign historians still have a lot of work ahead in searching for, analyzing and subsequently interpreting this particular chapter in modern history.

NEUE RICHTUNGEN BEI DER BENUTZUNG VON ARCHIVMATERIAL ZUR GESCHICHTE DES THERESIENSTÄDTER GHETTOS

Lenka Matušíková

Resümee

Resultat des zunehmenden Forschungsinteresses am Schicksal von Juden und jüdischer Gemeinden auf dem Gebiet der ehemaligen Tschechoslowakei insbesondere zur Zeit der Okkupation sind, angeregt von den Theresienstädter Konferenzen und Vortragsreihen an den Hochschulen, eine Reihe von Fachartikeln und Studien, Quelleneditionen, Tagebüchern, persönlicher Korrespondenz und Erinnerungen. Die meisten Autoren haben für ihre Arbeit die reichhaltigen Quellen in den Archiven genutzt.

Neben den traditionell besuchten Archivfonds haben sich im letzten Jahrzehnt auch das Archiv des Innenministeriums sowie des Außenministeriums, das Militärgeschichtliche Archiv und andere für Forschungszwecke geöffnet. Die Forschungsbedingungen haben sich auch in ausländischen Archiven, vor allem in Deutschland und anderen europäischen Ländern (z.B. in den Niederlanden, Österreich, Polen und Estland), in Israel und den USA grundlegend geändert. So entstand die Möglichkeit, neue Themen zu erforschen bzw. das hier liegende schriftliche Material auf neue Weise zu nutzen.

Dies setzt allerdings die thematische Überschreitung der Ghetto Mauern voraus. Die Arbeiten tschechischer und ausländischer Historiker über die Geschichte des Holocausts, die in den letzten zehn Jahren veröffentlicht wurden, verweisen auf ein solches Bedürfnis.

Die Fachdiskussion auf internationalen wissenschaftlichen Konferenzen Anfang der 90er Jahre des letzten Jahrhunderts gab Anregung zum tieferen Studium des Vorgehens der jüdischen Verwaltung und ihrer einzelnen Repräsentanten bei der Organisation aller Bereiche des Ghettolebens, vor allem auf Grundlage der Tagesbefehle, neu entdeckter Tagebücher und Korrespondenz. Die Theresienstädter Historiker hoffen zudem, neue Informationen aus bisher nicht bearbeiteten oder noch nicht wissenschaftlich ausgewerteten Fonds in israelischen Archiven zu erhalten. Die Öffnung der Archive in den osteuropäischen Ländern hat erneut die Aufmerksamkeit auf die Transporte gerichtet, die aus Theresienstadt und anderen Orten des Protektorats Richtung Osten führten.

Die Rolle Theresienstadts bei der so genannten „Endlösung der Judenfrage“ zu begreifen und seine Bedeutung in breiteren europäischen Zusammenhängen zu erklären, stellt für die Theresienstädter Historiker eine langfristige Aufgabe dar.

Die Ergebnisse der Forschung zum Thema Theresienstadt und Shoa überhaupt, die im November des vergangenen Jahres auf der letzten Theresienstädter Konferenz vorgelegt wurden, zeigten, dass bisher nicht alle Archivfonds, die sich auf die Geschichte Theresienstadts beziehen, genutzt wurden und dass tschechische sowie ausländische Historiker noch viel Arbeit bei ihrer Suche, Analyse und anschließenden Interpretation erwartet.

NOVÉ POZNATKY O PŘÍSLUŠNÍCÍCH SS V TEREZÍNSKÉM GHETTU

Tomáš Fedorovič

Památník Terezín

Komandantura ghetta, služebna SS v Terezíně, je spojena s vykonáváním teroru na židovském obyvatelstvu v terezínském ghettu, a především ona byla jediným viditelným vykonavatelem rozkazů z vyšších míst.

Doposud byl v terezínské historiografii věnován pouze malý a konkrétně vymezený prostor terezínské služebně, především pak v stěžejních dílech H. G. Adlera o Terezínu.

Terezínská služebna je zmiňována jen jakoby mimochodem, největšího zájmu se dostalo velitelům terezínského ghetta, dr. Siegfriedu Seidlovi, Antonu Burgerovi a Karlu Rahmovi, v článkách Erika Poláka – Spravedlnost vykonaná a nevykonaná,¹⁾ a v referátu předneseném na mezinárodní konferenci zabývající se postavením Terezína v „konečném řešení židovské otázky“ v roce 1991 Gabrielou Anderl.²⁾ Většina článků a statí na toto téma je jakýmsi všeobecným opisováním stále stejných a známých faktů. Práce o dalších příslušnících služebny, zejména pak o nechvalně známých terezínských katech, Karlu Bergelovi či Rudolfu Haindlovi zcela chybí.

Domnívám se, že mezera ve výzkumu tohoto tématu ochuzuje terezínskou historii o poznávání důležitých souvislostí, zejména, jakými proměnlivými podmínkami procházela služebna a její aparát. Zájem o komandanturu a její příslušníky, mocenskou strukturu policejního systému v protektorátu a německé říši, zabývajícího se pronásledováním židovského obyvatelstva, a její postavení v něm, její provázanost s vyššími institucemi a její každodenní chod prohloubí naše znalosti o fungování mechanismu decimace židovských vězňů v Terezíně v širších souvislostech.

Na základě nejnovějších výzkumů k tématu služebny SS v Terezíně jsou opravovány již dávno zažitě obrazy. Příkladem může být osoba Richarda Skarabise, původně považovaného za prvního dočasného velitele terezínského ghetta. Na základě výzkumů je zřejmé, že jeho působení v Terezíně mělo zcela jiný charakter a účel.³⁾ Podobný stav panuje dodnes i u jména pověřence hlavního berlínského úřadu pro Terezín Ernsta Moese – mnohokrát chybně psaného jako Möhs.⁴⁾

V povědomí veřejnosti a mnohých bývalých vězňů ghetta jsou se služebnou SS spojena jména tří terezínských velitelů a nejznámějších brutálních vrahů Karla Bergela a jeho zástupce Rudolfa Haindla. U služebny působilo především mnoho dalších mužů, příslušníků SS, jejichž hlavním úkolem bylo starat se nejen o hladký administrativní chod služebny, ale také o její hospodářský výnos.

Na základě seznamů ze Státního ústředního archivu v Praze a Archivu MV ČR se mi podařilo sestavit seznam všech příslušníků SS, kteří se podíleli na chodu služebny v letech 1941–1945.⁵⁾ Neocenitelným zdrojem informací o počtu pří-

služníků služebny v jednotlivých časových obdobích jsou seznamy vypracované terezínskou služebnou v různých časových úsecích pro městský úřad v Bohušovicích za účelem poskytnutí tabákových lístků.⁶⁾

U terezínské komandantury se za celou dobu její existence vystřídalo 28 příslušníků SS, ke kterým musíme přičíst asi 18 civilních zaměstnanců služebny, kteří se rekrutovali jak z německých, tak i z českých obyvatel. Mimo jiné i z bývalé terezínské obce.⁷⁾ Byly mezi nimi dojička, kuchařky, posluhovačky, dále kovář, elektrikáři, řidiči a především vedoucí technického oddělení, bývalý ředitel terezínské elektrárny Josef Bobek.⁸⁾

Terezínská posádka sestávala ze dvou zcela rozdílných skupin. Tyto dvě skupiny přicházely do Terezína z odlišných struktur nacistické hierarchie. První skupina, tj. velitelé a důstojníci a poddůstojníci, kteří měli na starosti bezpečnostně politickou oblast, byla víceméně tvořena příslušníky Ústředny pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung), resp. Ústředního úřadu pro uspořádání židovské otázky v Čechách a na Moravě (Zentralamt für Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren), začleněné pod velitele bezpečnostní policie a bezpečnostní služby, které v konečném důsledku podléhaly úřadu IV (Gestapo) v Hlavním říšském bezpečnostním úřadu (RSHA).⁹⁾ Druhá skupina důstojníků a poddůstojníků, která měla na starosti hospodářskou správu služebny a ghetta, spadala kmenově pod úřad II RSHA a konkrétně pod oddělení „Správa v SD“.¹⁰⁾ Nepočítám v to skupinu mužstva, většinou v hodnosti SS čekatelé a SS-mani, která se rekrutovala v drtivé většině ze Slováků, konkrétně z Bratislavy, kteří byli zaměstnáni s pomocnými úkoly ve správě služebny často jako řidiči.

Každá z těchto skupin měla své zvláštnosti a vyznačovala se značnou homogennitou.

Zatímco velitelsko-bezpečnostní složka měla svůj původ v Rakousku (Bergel je výjimkou – pocházel z Drážďan). Důstojnický kádr pro hospodářskou správu ghetta pocházel až na výjimky výhradně z Německa, především pak ze Saska a z Dolního Saska. Na služebně působil pouze jediný správní důstojník původem ze Sudet a jeden poddůstojník – etnický Němec z Rigy (Edgar Puhze). Hans Lederer – zodpovědný za zemědělství v ghettu – pocházel z Rakouska.

Skoro všichni správní důstojníci vstoupili do služeb SD – bezpečnostní služby (Sicherheitsdienst) ještě dříve než vídeňská skupina. Jako důvod pro vstup do strany a na hlavní úvazek k SD uváděli vždy materiální nedostatek a touhu zabezpečit svůj život. Výjimkou u správní skupiny byl sudetský rodák Ernst Müller, který začal svou služební kariéru jako voják u pluku zbraní SS a teprve později byl přeložen ke správním záležitostem.

Správní skupina se vyznačovala jistým stereotypem v průběhu své služební kariéry. Po nástupu ve správě u svých prvních služeben ve správě SD byli všichni budoucí správní důstojníci, tehdy ještě poddůstojníci, před službou v Terezíně přijati na školu pro správní důstojníky zbraní SS. Školení na těchto kurzech podléhalo Hlavnímu hospodářskému a správnímu úřadu SS (dále jen WVHA), který byl zodpovědný za všeobecný dohled a koordinaci veškeré správy SS a pro škole-

ní a umístování administrativního personálu k jednotlivým hlavním úřadům SS. Po úspěšném skončení kursu se stali poručíky zbrani SS v rezervě a byli převele- ni od WVHA Amt A V z.b.V.¹¹⁾ k RSHA úřadu II pro správu SD. Následovalo pak jejich přeložení k terezínské služebně. Od roku 1943 byli všichni důstojníci sprá- vy odveleni po krátkém působení v Terezíně k hospodářským správám jednotli- vých divizí zbrani SS. Např. Paul Synderhauf po svém přeložení z Terezína měl za úkol u divize SS „Langenmark“ zřídit divizní pekárnu.

Vrátíme-li se k dalším společným znakům uvnitř těchto dvou homogenních skupin, pak zjistíme, že zatímco správní důstojníci byli před svým vstupem k SD či SS vyznáním evangelíci, všichni velitelé a lidé z bezpečnostního odděle- ní byli katolíci. Ani jeden z nich si nepodržel své vyznání, všichni měli ve svých osobních papírech zaznamenán výstup z církve, což se také vyžadovalo. Všich- ni důstojníci služebny byli ženatí, až na důstojníky správy Clausse a Dittjena, a všichni měli děti. Nejvíce – tři děti – pak měl Fritz Baltrusch.

Co se týká délky služby v Terezíně, pak Fritz Baltrusch, rodák z Erdmannen (Východní Prusko) sloužil v Terezíně ve funkci zástupce velitele a adjutanta ze všech nejdéle. Velitelé odcházeli a přicházeli, ale on a Karl Bergel, velitel bez- pečnostní služby, zůstali po celou dobu trvání ghetta.

Každý důstojník nebo poddůstojník správy zodpovídal za jednotlivá hospo- dářská oddělení ghetta. Mezi nimi a především funkcionáři samosprávy ghetta s jejich podřízenými odděleními se vytvořil jakýsi symbiotický, i když asyme- trický vztah. V soudních protokolech na svou obhajobu vyzdvihovali svůj výji- mečný vztah k vedoucím představitelům samosprávy, především pak k vedoucím hospodářského oddělení. Realita však byla jiná – někteří z nich se za jejich pone- chání v ghettu v době transportů přimlouvali, pokoušeli se je vyreklamovat, ale když nebylo zbylí a oni nemohli prokázat jeho nepostradatelnost, pak je nechali s klidným svědomím padnout, i když jim bylo velmi dobře známo, že transporty směřují do vyhlazovacích táborů.¹²⁾

Na základě svědeckých výpovědí je možné vyjmenovat některé členy koman- dantury, kteří doprovázeli deportační vlaky na Východ, především do Osvětimi. Naneštěstí mezi nimi najdeme i důstojníky a poddůstojníky správy.

Podle svědectví Rudolfa Mautnera měl Haindl doprovázet transport bialys- tockých dětí do Osvětimi v říjnu 1943. Rudolf Gibián viděl v Osvětimi na rampě Burgera. Při likvidačních transportech v září 1944 se v doprovodu vlaků střída- li Bergel, Haindl, Müller a Wostrel. Karel Streschnak ve své poválečné výpovědi před soudem uvádí ještě Rolfa Bartelse.¹³⁾

Vězni prováděli práce nutné k udržení chodu ghetta a pro služebnu. Práce pro vlastní požitek dozorců si zadávali nejspíš SSmani zprvu sami, teprve Rahm prosadil na přidělování práce tohoto druhu monopol a nařídil, že veškeré práce pro osobní potřebu SS musí nejprve schválit. Když u Rolfa Bartelse, poddůstoj- níka správy zodpovědného za veškerý nákup pro ghetto a služebnu, našel Rahm nákresy nábytku, které byly provedeny bez jeho vědomí, tak ze zlosti Eppstei- na zfackoval.¹⁴⁾

Ve vzpomínkách uložených v archivu Památníku Terezín jsem našel pouze jediný doklad o brutalitě správního důstojníka vůči vězňům.¹⁵⁾ To samozřejmě neznamená, že by se svým chováním nepodíleli na nelidském utrpení a vykořisťování vězňů. Můžeme konstatovat, že všichni příslušníci terezínské správy služebny se přímo či nepřímo podíleli na procesu jejich zničení. V poválečných procesech se nikdo z přeživších Židů nepřihlásil, aby proti těmto důstojníkům vypovídal.

Příslušníci SS všeobecně těžili z vědeckých kapacit internovaných v Terezíně. Kromě jiného využívali i špičkových lékařských kapacit ghetta při zdravotních problémech. Když jim bylo zle, nebyl čas na dodržování rasových zákonů. Dle vzpomínek účastníků víme, že chodili za očním lékařem docentem Steinem (pocházel z Brna a měl vlastní sanatorium), který byl i u Němců považován za významnou kapacitu. Léčil táborového inspektora Bergela a velitele Burgera, a ti mu naopak sháněli léky a vše, co potřeboval.¹⁶⁾ Do nemocnice chodili na přerušení těhotenství kromě jiného i ženy a milenky SS. Tak prominentní pacientky se nemohly odmítnout.¹⁷⁾

Další zajímavostí je pak zjištění fluktuace jednotlivých skupin, tj. velitelsko-bezpečnostní a správní. Po celou dobu působení prvního velitele ghetta Seidla byl vedoucím hospodářské správy terezínské služebny Hinrich Claussen. V létě 1943 pak služebnu oba dva opustili a pod velením Burgera a Rahma sloužili vždy tři správní důstojníci. Nejzajímavější z pohledu na velení ghetta je první, ostatně nejdelší období společné služby velitele a jeho vedoucího správy. Jak Seidl (*1911), tak i Claussen (*1908) přišli do Terezína hned na počátku jeho existence a nebýt události z léta 1943, jsem přesvědčen, že by k žádné výměně na těchto místech nedošlo. První zajímavostí je především hodnost, se kterou oba do Terezína přicházeli. Zatímco Seidl byl po svých nasazeních během přesídlovacích akcí v Polsku a Slovinsku pouze SS Obersturmführer (nadporučík), jeho podřízený Claussen měl při příchodu do Terezína hodnost vyšší – tj. SS Hauptsturmführer (kapitán). Nyní docházelo k určitému napětí mezi nimi, neboť v záležitostech ghetta podléhal Claussen Seidlovi, v neslužebných záležitostech mu však byl Claussen nadřazen. Z tohoto důvodu je také nutno chápat návrh na Seidlovo mimořádné povýšení z 16. října 1942. V něm se velitel bezpečnostní policie a bezpečnostní služby v Praze dr. Weidmann přimlouvá za jeho povýšení. Odvolává se také na Eichmanna, který byl o chodu služebny jistě lépe zpraven a sděluje, že Seidl zasluhuje povýšení kromě jiného i proto, že musí jednat v zájmu RSHA i s jinými nacistickými služebnami a také kvůli disciplinárním záležitostem, neboť v jeho služebně jsou důstojníci stejné (Karl Bergel), nebo dokonce vyšší hodnosti. Tím není myšlen nikdo jiný než Hinrich Claussen, protože nikdo jiný ve služebně vyšší hodnost neměl. Seidl byl povýšen v prvním možném termínu, tj. 9. listopadu 1942.

To, že na služebně existovaly dvě odlišné skupiny, potvrzují i poválečné výpovědi členů správy před soudem, když hovoří o uzavřené skupince Rakušanů, která mezi sebe nikoho nepouštěla. Bergel (*1902), velitel bezpečnosti v ghettu,

jako rodák z Drážďan k ní nepatřil a tihl tím spíše k důstojníkům a poddůstojníkům správy.¹⁸⁾

A právě animozita obou skupin vyústila v události v červnu 1943 a v následné odvolání Seidla z vedení terezínské služebny.

V listopadu 1942 byl do ghetta převelen důstojník správy SD Heinrich Dittjen (*1911). V berlínské centrále RSHA byl pracovníkem kartotéky plánovacího útvaru a především patřil k bývalým Claussenovým spolupracovníkům na SD úseku Brémy. Podle rozsudku soudu SS v Berlíně z roku 1944 si 6. června 1943 Claussen, Dittjen a Bergel společně vyrazili drožkou do nedalekých Počapel, aby u Čecha Procházky, dodavatele masa pro služebnu SS v Terezíně a věznicí gestapa v Malé pevnosti, vypili 8 až 10 lahví vína, které Claussen vzal ze služební kantýny pro řezníka Procházku. Dittjen, který už značně alkoholem opojen, přijel kolem 14. hodiny zpět na služebnu, a protože si zapomněl u Procházky svou čepici a pistoli, byl Seidlem vyzván, aby se odebral do jeho kanceláře. Dittjen se však vydal zpátky ke drožce. Když se ho snažili Seidl a Lederer (správní poddůstojník) zastavit, uhodil je. Protože byli Claussen, Bergel a Dittjen odsouzeni SS soudem za vojenskou neposlušnost (milit. Ungehorsam), vzpuru a násilný útok, můžeme se jen domnívat, že se do bitky zapojili všichni tři. Všem byl přičten k tíži i nepovolený přátelský styk s Čechem a opilství.¹⁹⁾

Podle jiné verze, svědectví Theodora Hohause, dozorce z Malé pevnosti, před Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích, měli v noci ke služebně přijet úplně opilí Claussen a Dittjen a dělat rámus. Velitel četníků Janeček, který bydlel v tzv. kameradschaftsheimu (ubytovna příslušníků SS), se je měl snažit uklidnit, a tak ho Dittjen vzal pod krkem. Když to Seidl uviděl z okna, vyběhl na oba ven před velitelství a zde dostal Janeček i Seidl od obou pár facek a sprostě vynadáno. O Bergelovi se nezmiňuje.²⁰⁾

Claussenovi, kterému byl původně vyměřen jako důstojníkovi s nejvyšší hodností trest 3 let vězení a propuštění z SS, byl trest snížen o polovinu, propuštěn z SD a zároveň degradován. Ke zmírnění rozsudku přispělo především jeho nasazení u zbraní SS během potlačování Varšavského povstání a při potírání partyzánských skupin, a protože soud dospěl k názoru, že by pak neměl příležitost k osvědčení.²¹⁾ Dittjen dostal také 1 ½ roku vězení a byl degradován. Bergel byl odsouzen nejprve na půl roku, podle konečného rozsudku mu byl trest snížen na pouhé 4 měsíce. U Bergela a Claussena měl být vykonán trest až po válce.

Seidl se snažil nejspíš celou záležitost ututlat, neboť podle Scholze se vše provalilo na základě hlášení do Prahy, které poslal zbitý Lederer a Haindl, pozdější důvěrník Rahmův.²²⁾

Příčina vystředání druhého velitele Burgera za Rahma v únoru 1944, mohla být také z disciplinárních důvodů. Rahm vzpomínal, že při jeho ustanovení jako velitele ghetta byli přítomni jak Günther, tak i Eichmann. Při příchodu byl před jednotkou nastoupenou v jídelně Eichmannem představen svým podřízeným a uveden do funkce. Burger byl tomu všemu přítomen a byl svým náhlým přeložením do Prahy dost překvapen. Když byl Rahm před mimořádným lidovým sou-

dem dotázán na důvod Burgerova odvolání, řekl, že mu důvod není znám, avšak o 10 dní později do protokolu uvedl, že Burger byl dle jeho mínění odstraněn, jak slyšel, kvůli nějaké milostné epizodě (wegen einer Frauengeschichte).²³⁾

Ačkoli se to může zdát nereálné, existují výpovědi několika přeživších vězňů a českých četníků, kteří potvrzují jistý druh perverzního intimního vztahu mezi příslušníky SS a židovskými ženami a dívkami.²⁴⁾

Pravděpodobnější však je, že se jednalo o árijskou ženu. Murrelstein potvrzoval narození nemanželského dítěte civilní zaměstnankyni služebny s jedním ze správních důstojníků a Scholz ve své poválečné výpovědi uvedl, že Ernst Moes měl při pobočce – Ausweichstelle – archivu RSHA – známé pod krycím názvem služebna „M“ milenkou jménem Hanna Walter.²⁵⁾ Při existenci rozsáhlé sítě konfidentů v řadách obyvatel ghetta, kteří kromě svých spoluvězňů udávali i pomáhající četníky (na komandantuře existoval soubor fotografií všech členů četnického oddílu pro jejich identifikaci), byli dokonce špiclováni i samotní členové služebny.²⁶⁾ Nejspíše z animozity mezi příslušníky služebny, Burger byl mezi příslušníky služebny pro svou hrubou povahu velmi neoblíben, byla tato informace postoupena na vyšší místa a došlo k jeho odvolání.

Za zmínku stojí i další osudy příslušníků terezínských služebny. Všichni důstojníci SD dostali na sklonku války od Moese krycí jména, vojenské knížky a falešné papíry. Je doloženo, že například Fritz Baltrusch, zástupce velitele služebny, do padesátých let žil v Sasku pod falešným jménem Fritz Thiele.²⁷⁾ Heinrich Scholz obdržel na sklonku války falešné dokumenty na jméno Heinz Schorrndorf.²⁸⁾

Velitelé ghetta Seidl a Rahm zaslouženému trestu neunikli, spolu s nimi byl k trestu smrti odsouzen i Rudolf Haindl, povoláním bývalý řezník, jeden z nejobrutálnějších SSmanů ghetta. K jeho procesnímu řízení se váže jedna perlička. Jeho stíhání začalo vlastně náhodou, teprve v srpnu 1946, když na správu Krajského soudu v Litoměřicích došel dopis od Manfreda Fabiana z Podmokel se sdělením, že, jak se dozvěděl, nachází se Haindl ve vyšetřovací vazbě v Litoměřicích, a chtěl by proti němu vypovídat. Haindl se však toho času skrýval v Rakousku. Tak jedna zmatená zpráva znamenala zahájení Haindlova trestního stíhání.²⁹⁾

Burger byl odsouzen k trestu smrti v nepřítomnosti a přes všechny pokusy ho dopadnout zemřel na svobodě v Essenu 25. prosince 1991 pod falešným jménem Wilhelm Bauer.³⁰⁾ Karl Bergel nebyl do Československa kvůli změně geopolitické situace v 60. letech vydán. Paradoxem je, že se do Německa vrátil po několikaletém věznění v sovětských zajateckých táborech.³¹⁾

Ernst Moes byl dle svědectví Heinricha Scholze na konci války dosti nemocen a zůstal v terezínském lazaretu a při dalším útěku se měl někde u Karlových Varů zastřelit.³²⁾

Hinrich Claussen sloužil po odvelení z Terezína u zbraní SS a po svém zajetí prošel několika zajateckými tábory. Nakonec byl odsouzen k smířčí pokutě 250 marek do nápravného fondu (Wiedergutmachungsfond) za své „přivržencství“ k nacistické straně (Mitläufer) a propuštěn.³³⁾

Zajímavé je sledovat osud Paula Synderhaufa a Heinricha Scholze. Oba dva měli v Terezíně stejné hodnosti a pracovní zařazení. Oba byli vydáni československým orgánům ke stíhání k Mimořádnému lidovému soudu v Litoměřicích. Na základě šetření nebylo proti nim přes výzvy v rozhlase a dotazem na židovské náboženské obci vzneseno žádné konkrétní obvinění. Přesto byli rozdílně odsouzeni. Ačkoli na oba dva spadal § 2 retribučního dekretu a i když jim žádná jiná zločinná činnost nemohla být prokázána, byl Paul Synderhauf odsouzen na 6 let těžkého žaláře zostřeného 1 tvrdým ložem pololetně a ztrátě občanské cti po dobu 10 let. Vězení si odpykal v pracovních táborech, kromě jiného těžil uhlí nedaleko Chabařovic.³⁴⁾ Naproti tomu byl Scholz kvůli spolupráci s vyšetřujícími úřady propuštěn na svobodu a odsunut za rodinou do Německa. Ostatní příslušníci služebny byli odsouzeni k několika měsíčním trestům nebo vůbec ne.

Mnozí zůstali po skončení války v sovětské okupační zóně a postupně utíkali do západního Německa – samozřejmě ilegálně. Kurta Ulbrichta – pod krycím jménem Benjamin – v roce 1957 získala jako neoficiálního spolupracovníka (inoffizieller Mitarbeiter) východoněmecká státní bezpečnost (Stasi). Kurt Ulbricht totiž před svým přeložením do Terezína vybudoval v Sasku síť důvěrníků (V-mannů) bezpečnostní služby v oblasti obchodu, a proto chtěli využít jeho znalostí. Kromě toho byl jako funkcionář kuželkářského svazu pověřen pro Stasi sbírat informace v oblasti sportu a dále se měl pokusit navázat kontakt se svými bývalými přáteli z SD.³⁵⁾ Z dalších dokumentů je možné, že nebyl z bývalých příslušníků terezínské služebny sám.³⁶⁾

Na závěr bych rád podotknul, že výzkum historie terezínské služebny a jeho personálu, který před námi leží v matných obrysech, nekončí. Naopak věřím, že přinese mnoho zajímavého a doplní naše poznání historie terezínského ghetta.

Poznámky

¹⁾ Polák, Erik: Spravedlnost vykonaná a nevykonaná. In: Terezínské listy 22/94. Terezín 1994. s. 7–24. Polák, Erik: Spravedlnost vykonaná a nevykonaná – II. In: Terezínské listy 23/95. Terezín 1995. s. 29–41. K Antonu Burgerovi a jeho působení v Terezíně viz: Karla Müller-Tupath: Verschollen in Deutschland. Das heimliche Leben des Anton Burger, Lagerkommandant in Theresienstadt. Berlin 2000. Studie k Siegfriedu Seidlovi viz: Tomáš Fedorovič, Terezínský lagerkommandant Siegfried Seidl. In: Terezínské studie a dokumenty 2002. Praha 2002. s. 113–145. Do začátku mého výzkumu se podařilo dohledat nejvíce členů terezínské služebny autorům publikace Terezín od O. Tyla a T. Kulišové (Praha 1960).

²⁾ Anderl, Gabriele: Die Lagerkommandanten des jüdischen Ghettos Theresienstadt. In: Theresienstadt in der „Endlösung der Judenfrage“. Praha 1992. s. 213–222.

³⁾ Fedorovič, Tomáš: Richard Hermann Skarabis. In: Terezínské studie a dokumenty 2003. Praha 2003. s. 301–313.

⁴⁾ Osobní akta k jednotlivým příslušníkům viz: BArch Berlin – Lichterfelde, SSO, RS a SS/SSM Akte.

⁵⁾ NA, 316-118-4, Seznam příslušníků SS, kteří v r. 1941–1945 působili u německé služebny v Terezíně.

⁶⁾ AMV, B 4/1-23, k. 60.

⁷⁾ APT, nezafazeno – Vystěhovalecký soupis – koncept – kopie Terezín (jaro 1942).

- ⁸⁰ SOA Ltm, MLS, Lsp 852/46 proti Josefu Bobkovi.
- ⁹¹ Struktura Hlavního říšského bezpečnostního úřadu viz: *Topographie des Terrors, Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem „Prinz Albrecht Gelände“*. Eine Dokumentation. (Hrsg. Reinhard Rürup), Berlin 1993. 9. Aufl.
- ¹⁰⁹ SD RFSS (Sicherheitsdienst des Reichsführers der SS) – bezpečnostní služba říšského vůdce SS – dále jen SD.
- ¹¹¹ Funkce a zařazení tohoto úřadu jsou pro mě doposud neznámé. Nejsou zmiňovány v žádné publikaci o Hlavním hospodářském a správním úřadu SS.
- ¹²³ „Všeobecně mezi námi příslušníky SS a SD bylo známo, že tyto transporty Židů jsou určeny do Auschwitzu.“ Výpověď Paula Synderhaufa, nástup do Terezína 18. 4. 1944, viz: SOA Ltm, MLS, Ls 33/48 Paul Synderhauf, k. 142.
- ¹³³ SOA Ltm, MLS, Ls 155/46 ve věci proti Karlu Streschnakovi.
- ¹⁴¹ NA Praha, KT-OVS, k. 45, inv. č. 64, Protokoly ze zasedání RS, listopad 1944 – červenec 1945 / složka 27, AV L 548 ze dne 1. 12. 1944. Srov. SOA Ltm, MLS, Lsp 441/47 Karl Rahm, k. 134, svazek I, 29–41 výpověď Benjamina Marmelsteina.
- ¹⁵³ APT, A 4517, vzpomínka Milena Thiebenová.
- ¹⁶¹ APT, A 4263, vzpomínka Vilém Galas; APT, A 6429, vzpomínka Emilie Valentová, roz. Pentálová.
- ¹⁷¹ APT, A 4855, vzpomínka Anna Frischmannová.
- ¹⁸¹ BArch Ludwigsburg, V 505 AR-Z 675/1936 gg. Bergel. s. 36.
- ¹⁹¹ BArch Berlin – Lichterfelde, SSO 155 Heinrich Dittjen, s. 546–593.
- ²⁰¹ SOA Ltm, MLS, Lsp 441/47 Karl Rahm, k. 134, svazek I, Protokol Theodora Hohause ze dne 3. 3. 1947, s. 48–50. Také viz: AMV, 325-171-2.
- ²¹¹ NA Praha, 109-3-24, s. 1–14. Dle rozkazu RFSS měli být důstojníci SS přeloženi kvůli osvědčení k jednotkám „Verlorene Haufen“ (zkr. V.H.). Ty byly poté nasazovány na nejtěžší vojenské úkoly s velkými lidskými ztrátami.
- ²²¹ SOA, MLS Lsp 852/46 proti Josefu Bobkovi.
- ²³¹ SOA Ltm, MLS, Lsp 441/47 Karl Rahm, k. 134, svazek II, s. 97–104.
- ²⁴¹ APT, A 6593, vzpomínka Edita Porgesová; APT, A 4362, vzpomínka Leo Spitzer; APT, A 3914, vzpomínka František Ladra; APT, A 4516, vzpomínka František Somolík.
- ²⁵¹ SOA Ltm, MLS, Lsp 441/47 Karl Rahm, k. 134, svazek II, Překlad vlastnoručního podání SS Ustuf. Heinricha Scholze, s. 77.
- ²⁶¹ SOA Ltm, MLS, Ls 147/48 Rudolf Haindl, k. 154.
- ²⁷¹ BStU Berlin, AK 3011/86.
- ²⁸¹ SOA Ltm, MLS Lsp 444/47 ve věci proti Heinrichu Scholzemu.
- ²⁹¹ SOA Ltm, MLS, Ls 147/48 Rudolf Haindl, k. 154
- ³⁰¹ Karla Müller-Tupath: *Verschollen in Deutschland. Das heimliche Leben des Anton Burger, Lagerkommandant in Theresienstadt*. Berlin 2000. s. 183.
- ³¹¹ BArch Ludwigsburg, V 505 AR-Z 675/1963, s. 472–473. Předčasně propuštěn. Zůstává nedořešena otázka, proč nebyl předán rovnou do Československa na základě zapsání Bergela na listině válečných zločinců CROWCASS.
- ³²¹ SOA Ltm, MLS, Lsp 441/47 Karl Rahm, k. 134, svazek II, s. 77.
- ³³¹ Staatsarchiv Bremen, 4, 82/1 – 4/96 a 4, 66-1. Claussen Hinrich 25. 1. 1908.
- ³⁴¹ SOA Ltm, MLS Lsp 444/47 ve věci proti Heinrichu Scholzemu srov. SOA Ltm, MLS, Ls 33/48 Paul Synderhauf, k. 142.
- ³⁵¹ BStU Berlin, AIM 810/59, Personalakte des inoffiziellen Mitarbeiters Kurt Ulbricht.
- ³⁶¹ „Baltrusch, der bereits im Dezember 1946 festgenommen worden war (vermutlich von Organen des NKWD) und bis Mai 1947 in Haft blieb, wurde am 22. 10. 1947 auf der Grundlage einer Zeugenaussage der Hottewitzsch, Urschula erneut verhaftet und vermutlich wegen operativer Nutzung am 23. 10. 1947 wieder entlassen.“ viz. BStU Berlin, AK 3011/86.

NEW FINDINGS ON THE SS OFFICERS SERVING IN THE TEREZÍN GHETTO

Tomáš Fedorovič

Summary

Terezín's SS Service Station was, to a large extent, the final link, an executive body in a chain of the Nazi repressive institutions engaged in the "Final Solution of the Jewish Question" in the Protectorate of Bohemia and Moravia. Seen in this light, research into the history of the Terezín SS Service Station and its staff is bound to yield many new and hitherto unexplored aspects and connections.

Some two dozens of SD members and other civilian employees worked in the SS Service Station, inaccessible to and separated from the Ghetto's Jewish prison population, in the years 1941–1945. So far, greatest attention and space has been devoted only to the three Ghetto commanders who served in that post, namely Siegfried Seidl, Anton Burger and Karl Rahm.

Two groups of staff may be distinguished in the SS Service Station, which differed in their mission: notably the commanding group that provided mainly security and supervised the Ghetto's operation, and its economic group in charge of economic system in the Terezín Ghetto and in the Service Station itself. It was the latter that supervised and accumulated all the proceeds from the property stolen from the Jewish transports on their arrival to Terezín.

When studying the personnel structure of the SS Service Station in Terezín, we come to the conclusion that it was by no means homogeneous. A key role in the Ghetto's overall administration was played by the top-ranking officers of the economic group up to the autumn of 1942. Following on from there, the commanding corps firmly took the reins of the Ghetto's administration.

The evidence shows that there was a good deal of rivalry between the two groups, which eventually culminated with the prosecution of three members of the SS Service Station by a police and SS court in the summer of 1943. This also led to the removal of the Ghetto's first commander Seidl from the post who was then moved to a less important job in the Bergen-Belsen camp.

Also the postwar fate of the commissioned and non-commissioned officers who served in the Ghetto's economic administration differed from that of the personnel of the commanding and security corps. All of them, with a sole exception, were punished leniently or went unpunished for their activities in the Ghetto, some cutting their coats according to their new cloth and serving the new – communist regime.

NEUE ERKENNTNISSE ÜBER DIE ANGEHÖRIGEN DER SS IM GHETTO THERESIENSTADT

Tomáš Fedorovič

Resümee

Die SS-Dienststelle in Theresienstadt war zum Großteil das letzte Glied, das Exekutivorgan der imaginären Kette repressiver Institutionen, die sich mit der Endlösung der Judenfrage im Protektorat Böhmen und Mähren befassten. Aus diesem Grund bringt die durchgeführte Forschung über die Theresienstädter Dienststelle und ihre Angestellten noch viele neue und bisher nicht erforschte Zusammenhänge.

In der Dienststelle, die für die jüdischen Bewohner des Ghettos unzugänglich und von diesen völlig abgetrennt war, dienten zwischen 1941 und 1945 etwa zwei Dutzend Angehörige des SD und weitere zivile Angestellte. Bisher wurde nur den drei Ghettoleitern Aufmerksamkeit gewidmet, die sich auf diesem Posten ablösten: dieses sind Siegfried Seidl, Anton Burger und Karl Rahm.

In der SS Dienststelle unterscheiden wir zwei Gruppen, die in ihrer Bestimmung verschieden sind: die Kommandogruppe, die vor allem die Sicherheitsaufsicht über das Ghetto hatte, und die Wirtschaftsgruppe, die über das wirtschaftliche System des Ghettos und die eigene Dienststelle wachte. Es war vor allem diese Gruppe, die jegliche Erträge und Einkünfte, um die die in Theresienstadt eintreffenden Transporte beraubt wurden, beaufsichtigten und anhäuferten.

Betrachten wir die personelle Zusammensetzung der Theresienstädter Dienststelle, stellen wir fest, dass sie nicht sehr homogen war, denn eine wichtige Rolle in der Zeit bis zum Herbst 1942 stellte das Führungskader der Wirtschaftsverwaltung des Ghettos dar. Danach nahm die Kommandogruppe die Zügel der Ghettoverwaltung fest in ihre Hände.

Zwischen den beiden Gruppen existierte eine gewisse Rivalität, die in der strafrechtlichen Verfolgung von drei Angehörigen der Dienststelle vor einem Polizei- und SS-Gericht im Sommer 1943 gipfelte. Eine Folge davon war auch die Versetzung des ersten Ghetto-Leiters Seidl auf einen weniger bedeutenden Posten im Lager Bergen-Belsen.

Auch nach dem Krieg unterschied sich das Schicksal der Offiziere und Unteroffiziere der Wirtschaftsverwaltung von dem des Leitungs- und Sicherheitskaders. Alle, bis auf eine Ausnahme, wurden für ihre Tätigkeit im Ghetto kaum oder gar nicht bestraft und oft passten sie sich erneut an und dienten dem neuen, kommunistischen Regime.

AMERIČANÉ V ČESKOSLOVENSKU A ŽIDÉ PŘEŽIVŠÍ HOLOKAUST (1945–1948)

Severin Hochberg

United States Holocaust Memorial Museum, Washington

6. května 1945, dva dny před kapitulací Německa, dobyly jednotky 3. armády generála George S. Pattona město Plzeň v západních Čechách. 16. obrněná divize a 2. pěší divize, které dobyly Plzeň, se setkaly jen se sporadickými projevy odporu ze strany Němců. Americké jednotky postoupily až k ose České Budějovice–Plzeň–Karlovy Vary, kde se ovšem podle rozkazu zastavily. Prahu a většinu Československa pak na základě dohody mezi spojenci obsadila Rudá armáda. Později toho roku popsal generál Patton tyto události následujícím způsobem: „...Protože rozhlas přinášel zprávy, že českoslovenští občané ovládli Prahu, měl jsem sto chutí vyrazit jim na pomoc a požádal jsem (generála) Bradleyho o svolení, ale nedostal jsem je. Dne 6. května bylo definitivně stanoveno, že nemáme překračovat konečnou linii postupu, procházející Plzní. Velmi mne to mrzelo, protože jsem měl za to, a dosud se domnívám, že jsme měli postupovat až k Vltavě, a kdyby se to Rusům nelíbilo, měli jsme je poslat k čertu...“¹⁾ Takto byla v Československu vytvořena americká enkláva, která zde existovala až do 2. prosince 1945. Toho dne opustili Plzeň poslední američtí vojáci a z Československa se stáhla sovětská i americká armáda.²⁾ Na tomto území americká armáda spravovala dvacet dva menších táborů pro přesídlené osoby a s pomocí Agentury OSN pro pomoc a obnovu (United Nations Relief and Rehabilitation Agency – UNRRA) řídila v Karlově poblíž Plzně tábory pro osoby bez domova, určený pro židovské uprchlíky.

Československo bylo, vzhledem ke své geografické poloze a celkové politické situaci, pro židovské uprchlíky hlavní tranzitní trasou od září 1945 do roku 1948, a to i poté, co v únoru onoho roku došlo ke komunistickému převratu. V tomto období se minimálně 300 000 židovským uprchlíkům, pocházejícím většinou z Polska, Maďarska a Rumunska, podařilo dostat do Rakouska a Německa a do přístavů v Itálii, Francii a Jugoslávii, ze kterých se ilegálně plavili do Palestíny.³⁾

Československá vláda, kterou tvořila koalice složená z komunistů, socialistů a liberálů, se k tomuto pohybu uprchlíků stavěla s pochopením, pokud se ovšem uprchlíci neusídlovali v samotném Československu. V záležitostech uprchlíků se angažovali zvláště dva členové vlády: ministr vnitra Václav Nosek a ministr zahraničí Jan Masaryk, kteří byli uprchlíkům významně nápomocní. Motivace, která vedla československou vládu k napomáhání hromadnému pohybu uprchlíků a konec konců neměla žádný právní základ, stála bezpochyby na humanitárním základě, i když ne úplně. Československá vláda a zvláště Jan Masaryk měli zájem na sympatiích americké židovské obce v době, kdy se se Spojenými státy vyjednávaly půjčky a úvěry. Je však také jasné, že politika usnadňování masového přechodu uprchlíků přes československé území by nebyla možná

bez souhlasu Sovětů. Sovětský svaz měl totiž na československou politiku silný vliv. Nosek, dále ministr práce a sociálních věcí Josef Šoltéz, jeho nástupce Zdeněk Nejedlý a další členové vlády byli komunisté. Roli mohli v československé politice hrát i úsilí Sovětů o podkopání britské politiky v Palestině odesláním uprchlíků, kteří byli do Polska repatriováni ze Sovětského svazu. Britové se samozřejmě z dobrého důvodu obávali, že by tito uprchlíci mohli skončit v Palestině.⁴⁾ Dalším faktorem byl snad i strach z antisemitismu v samotném Československu. Těsně po konci války vypukly na Slovensku antisemitské pogromy a 24. září 1945 došlo ve Velkých Topolčanech k vážnému incidentu, ve kterém bylo několik Židů zabito a mnoho zraněno. K takovým událostem došlo i v několika dalších městech.⁵⁾

Ať už byl ale důvod jakýkoli, poskytlo československé ministerstvo práce a sociálních věcí s pomocí UNRRA a Amerického židovského spojeného distribučního výboru (American Jewish Joint Distribution Committee), které měly do poloviny roku 1945 v Praze své pobočky, židovským uprchlíkům dočasné ubytování, jídlo a vlakové jízdenky a vynaložilo poměrně značnou sumu na usnadnění jejich průjezdu. Československá vláda však odmítla opakované žádosti ze strany UNRRA z období mezi rokem 1945 a 1946, aby byly na československé půdě založeny dočasné tranzitní tábory a aby bylo uprchlíkům umožněno zůstat v Československu až jeden měsíc.⁶⁾ Přesto se však města Náchod a Broumov na polské hranici stala tranzitními body pro několik stovek tisíc polských Židů. Procházaje Československem, překročilo hraniční město Aš v tzv. Sudetech směrem do Bavorska minimálně sto tisíc židovských uprchlíků. Mnoho tisíc uprchlíků také přešlo přes Bratislavu do Rakouska. Pobočku UNRRA v Praze sice vedl Rus P. I. Alexejev, přesto však na ni Sověti pohlíželi s podezřením a její působení bylo omezenější než působení pobočky UNRRA v Německu. UNRRA byla nápomocna při uskutečňování počáteční fáze repatriace a průchodu uprchlíků, avšak nepodílela se na řízení táborů na československé půdě. Politika Československa ve věci vlastní přeživší židovské populace spočívala v podpoře asimilace. „Rád pomůžu těm českým Židům, kteří si přejí odejít do Palestiny... ovšem musím prohlásit, že k těm Židům, kteří v Československu zůstanou, nebudeme přistupovat jako k národnostní menšině, ale jako k řádným a rovnocenným občanům,“ prohlásil prezident Edvard Beneš 2. července 1945.⁷⁾ Jinak řečeno, českoslovenští Židé si mohli zvolit mezi asimilací a Palestinou. Zvláštní privilegia, kterým se Židé těšili mezi oběma světovými válkami, již neměla být obnovena. Kromě toho byli do září 1946 zbaveni československého občanství Židé německého původu. Je možné, že jeden z důvodů tehdejšího pozitivního přístupu vlády k sionistickému hnutí vycházel z toho, co vláda chápala jako vlastní „židovský problém“. Proto ve světle tohoto vysvětlení nemůže nikoho překvapit, že ústředí a nervové centrum sionistického hnutí ilegální emigrace v Evropě známé jako „Bricha“ bylo založeno v červnu 1945 v Praze v centru židovské čtvrti v ulici Josefská 7 nedaleko Staronové synagogy. A právě v Československu získala Bricha 25. července 1946 rozhodnutím česko-

slovenské vlády oficiální právní postavení. Bricha dokonce získala od této vlády celých devět vlaků, aby i nadále pokračoval přesun Židů do Rakouska a Německa. Pobočka Brichy, kterou původně řídila sionistická mládež osvobozená v Terezíně, úzce spolupracovala s JDC a byla posílena palestinskými židovskými emisary, mezi nimiž byl minimálně jeden důstojník Židovské brigády z britské armády Aharon Hoter-Yishai. A právě Bricha si velmi rychle uvědomila výhody přítomnosti Američanů v západních Čechách. Vlivu Američanů na počáteční historii poválečného Terezína a problému uprchlíků nebylo věnováno příliš pozornosti. Americké židovské organizace zareagovaly na propuknutí tyfové epidemie v Terezíně v květnu 1945 a JDC zaslala ze Stockholmu dvě tuny zdravotnického materiálu.⁸⁾ Světový židovský kongres (World Jewish Congress – WJC) zaslal přes Lisabon osmnáct tisíc kilogramů ošacení.⁹⁾ Mezi židovskými organizacemi a československou vládou přetrvával spor o využití takzvaného „terezínského fondu“ (židovského majetku a bankovních účtů, které patřily zavražděným terezínským vězňům), který chtěla československá vláda použít ke všeobecným účelům. Židovské organizace se však dožadovaly, aby byly tyto fondy uvolněny české Židovské obci, což se také skutečně stalo.¹⁰⁾ WJC také hned, jakmile to bylo možné, zpřístupnil seznam přeživších z Terezína.

Dne 15. června dorazil do Plzně reformní rabín Eugene Lipman, 25letý armádní kaplan přidělený k XXII. sboru 3. armády. Svě zážitky popsal takto: „V Plzni naši posádku umístili a ubytovali v kasárnách československé armády na jihu města. Ještě jsem se ani nevybalil, když do mé kanceláře přišla žena v uniformě Červeného kříže a představila se jako rabínova dcera Sylvia Neulanderová... Přišla za mnou s jistým návrhem. V Praze zůstaly uvězněny tisíce Židů. Československo bylo rozděleno americkými a ruskými silami tak, že kontrolní linie běžela ze severozápadu na jihovýchod mezi Prahou a Plzní. Tato linie byla pod přísným dohledem. Židé se vraceli z Polska, přicházeli z Terezína a vynořovali se z lesů, kde se ukrývali, často na prahu smrti. Tito lidé se dostali až do Prahy, když se snažili najít své příbuzné, vycestovat z Evropy a dostat se nelegálně do Palestiny. A tam se zastavili. Šest tisíc z nich hladovělo v Praze a dalších šestnáct tisíc pořád zůstávalo v Terezíně, asi šedesát pět kilometrů severozápadně od Prahy na ruském území. Sylvia zkontaktovala Jewish Brigade Group, která byla v Tarvisiu v Itálii. Tam jí přislíbili, že pokud se jí podaří dostat lidi do Salzburgu, pošlou svá nákladní auta přes Alpy, ty lidi zavezou do Itálie, seženou lodě a přemístí je s pomocí Aliyah Bet do Palestiny. A prý jestli bych jí nepomohl.“ Onen pětadvacetiletý kaplan slíbil, že pomůže. V první fázi bylo třeba dostat lidi z Prahy do Plzně. Toho docílili tak, že vystavili stovky falešných povolení XXII. sboru, na kterých stálo: „Držitel, přesídlená osoba pod záštitou OSN, si vyžádal povolení vycestovat do okupační zóny Spojených států, kde zamýšlí pátrat po svých zmizelých příbuzných. Tímto se povolení vydává. Žádáme všechny síly Spojených národů, aby byly této osobě maximálně nápomocny.“ Dole byl podpis neexistujícího plukovníka pěšího pluku americké armády. Sylvia přinesla velkou rudou samolepku a všechny průkazy oficiálně okolkovala. Ty dopisy jsme

pak poslali do Prahy, kde je rozdali na Josefské 7 a lidé pak jezdili běžnými vlaky z Prahy do Plzně. Rusy přesvědčila ta rudá známka a Američany zase podpis. Ve druhé fázi bylo třeba přesvědčit ředitele tábora UNRRA Karlov v Plzni Andrewa Carnegie Dunna, aby umožnil přijmout do tábora tři sta Židů týdně. Lidé přicházeli pozdě v noci do vojenského klubu, kde pracovala Sylvia Neulanderová. U armády je nikdo nezapsal, ale dostali jídlo a ubytování na jeden týden. Složitá byla třetí fáze. Vlaky do Rakouska jezdily pod kontrolou 3. armády, proto jsme potřebovali nákladní vozy. Lipman s Neulanderovou, kterým pomáhali další sympatizující židovští vojáci, ukradli z autoparku nákladní auta a z armádních zásob zase benzín. 1. července vyjely z Karlova směrem k Salzburgu první nákladní vozy. Čekala je dlouhá a těžká cesta přes Dunaj. Silnice byly rozbombardované a hodně mostů vyhozeno do vzduchu, a tak musely vozy jet po vedlejších silnicích a riskantně přejíždět napůl zničenou přehradu. Když dojeli do Salzburgu, přijela nákladní auta Židovské brigády, která měla uprchlíky propašovat do Itálie a z ní pak do Palestiny. Do Palestiny se tímto způsobem přepravilo minimálně dva tisíce Židů, mnozí z nich z Terezína. Lipmanovy aktivity však odhalila americká armáda, a tak byl přesunut do Řezna v Bavorsku. Trasa Praha–Plzeň–Salzburg se však využívala až do roku 1948.¹¹⁾ Salzburg byl pro židovské přesídlené osoby, které mířily do Itálie a Palestiny, ale i Německa, klíčovým tranzitním bodem. Byla tam dobře organizovaná Bricha a Židovská brigáda, kterým navíc pomáhali Židé v armádě Spojených států. Mezi ně patřil například kaplan kpt. Eli Bonen a kapitán Stanley Nowinski, spojka Brichy s orgány armády Spojených států. Na rozdíl od situace v Německu roku 1945 v Rakousku armáda Spojených států proud uprchlíků napomáhala. Americký velitel v Rakousku, generál Mark Clark, byl prakticky nezávislý na Eisenhowerově hlavním stanu a velitel 42. („Duhové“) divize generál Harry Collins sympatizoval s Brichou a byl ochoten udělat cokoli, aby pomohl uprchlíkům do Itálie a Německa. Velitel Brichy v Salzburgu, Aba Gefen, celou situaci shrnul následujícím způsobem: „Po příjezdu do Salzburgu měli uprchlíci tři možnosti: usadit se v táboře v americké zóně Rakouska; pokračovat do Itálie, kde byly špatné ekonomické podmínky, avšak velmi dobré vyhlídky na tajnou imigraci do Eretz Izraele; nebo se vydat do Mnichova v americké zóně v Německu a usadit se tam v táboře s minimálními vyhlídkami na odcestování do Palestiny, zato s jistotou solidních podmínek života v táboře.“¹²⁾ Stalo se pravidlem, že mladší uprchlíky, kteří mohli vydržet vyčerpávající cestu, převáželi přes průsmyky Reschen a Brenner do Itálie a starší uprchlíky do Německa. V Itálii v Tarvisiu a Pontebbě už bylo výborně organizované sionistické podzemní hnutí, které pomáhalo uprchlíkům do táborů na jihu Itálie.¹³⁾ Sionisté si uvědomovali, že navzdory skutečnosti, že se přes Salzburg dostalo za rok a půl v letech 1945–1946 přibližně 63 000 Židů, se nemůže tak složitá cesta do Itálie a Palestiny stát cestou pro masový pohyb uprchlíků a že se Německo musí stát alespoň dočasným řešením.¹⁴⁾ Italské tábory pro přesídlené osoby byly plné a tajná cesta do Itálie se stala ještě složitější v srpnu 1945, kdy Britové přesunuli Židovskou brigádu do Belgie a začali ještě důrazněji prosazovat blokádu Palestiny.

Zároveň pak uplatňovali diplomatický tlak na Spojené státy a Italy, aby zastavili příliv uprchlíků do Středozeří.

Plzeň a Terezín hrály roli i v historii počátků přesunu přesídlených osob do Německa. V červenci 1945 poslala Bricha do Terezína mladého židovského poručíka armády Spojených států Kopelowitze. Ten získal od majora Kuzmina, sovětského velícího důstojníka, povolení přesunout osm set německých Židů ve věku od 45 do 73 let do nového tábora pro přesídlené osoby v Degendorfu v okrese Bamberg v Bavorsku. Tentokrát šlo o legální přesun. V tomto táboře nakonec našlo střechu nad hlavou dva tisíce uprchlíků, většinou z Terezína. Navíc Kopelowitz přesvědčil Kuzmina o nutnosti vydat průkazy polským Židům v Terezíně, aby mohli být přesunuti do tábora pro přesídlené v Karlově v Plzni a odsud do Německa. To už nebylo příliš legální, protože tehdy bylo politikou Spojených států nepovolovat Židům z východní Evropy vstup do americké zóny, a to přes to, že často nemohli udělat téměř nic, aby tomu zabránili. Zásadní a vědomá zkouška této politiky Brichy se odehrála 21. srpna 1945 v Plzni. Bricha odeslala do Plzně 650 polských Židů a generál Patton nařídil jejich navrácení do Polska přesto, že jim místní velitel sboru chystal povolit vstup do Bavorska. V článku agentury Jewish Telegraphic Agency, citující vojína Edwarda Heilbruna, amerického Žida z Chicaga, který pomáhal při nakládání Židů na nákladní vozy jedoucí k vlakovému nádraží, se hovoří: „Z té práce se mi dělalo zle... muži přede mnou padali na kolena, trhali si košile na hrudi a křičeli, ať je na místě zabiju, „klidně mě hned zastřelte, jestli se vrátím do Polska, je se mnou stejně konec“... pořád se snažili naskočit na korby nákladňáků a my jsme proti nim byli nuceni používat sílu.“ Když se američtí vojáci pokusili silou donutit uprchlíky nastoupit zpět do vlaků, docházelo ke srážkám, střílelo se a lidé měli hlavy od krve, a to ve Spojených státech vzvedlo vlnu odporu.¹⁵⁾ Tehdy se úřady Spojených států naposledy pokusily zabránit silou Židům z východní Evropy v odchodu do Německa. Generál Eisenhower, který si byl vědom politické citlivosti celé věci a existence nedávné Harrisonovy zprávy vypracované pro prezidenta Trumana o špatném zacházení armády s přesídlenými osobami, byl proti používání síly generálem Pattonem a pochopil, že celý problém ilegálního odchodu do Německa musí vyřešit Bílý dům. Kdyby však síla neměla být použita, nedal by se onen proud uprchlíků zastavit. A tak se de facto bez jakéhokoli oficiálního oznámení politika armády změnila a od září 1945 mohli Židé z východní Evropy svobodně vstupovat do amerických zón.¹⁶⁾ 16. prosince 1945 a v březnu 1946 byly v souvislosti s tímto problémem vydány konkrétní rozkazy.¹⁷⁾ Avšak i přes tuto novou flexibilní politiku i nadále v armádě a UNRRA mnozí reagovali se zlostí, s hněvem a odporem na příchod Židů z východní Evropy, zvláště po pogromu v Kielcích v Polsku v červenci 1946, kdy do přeplněných táborů v americké zóně dorazila nová vlna přesídlených osob. Počátek roku 1946 byl poznamenán zoufalým nedostatkem ubytovacích kapacit a americké úřady nebyly nadále ochotny zabavovat Němcům bydlení pro židovské přesídlené osoby.¹⁸⁾ 10. října 1945 se Judah Nadich, poradce generála Eisenhowera v židovských záležitostech a také jeden z mála amerických vládních úředníků,

kteří navštívili americkou zónu v Československu, setkal s plukovníkem Fyem, zástupcem šéfa štábu XXII. sboru v Plzni. Tam se dozvěděl, že v zóně Spojených států v Československu existuje dvacet dva táborů pro přesídlené osoby, které však byly 1. října 1945 předány československé vládě. V těchto táborech nebyli žádní Židé a pravděpodobně v nich byli ubytováni němečtí a polští (nežidovští) uprchlíci. Jediným táborem pro přesídlené osoby, který zůstal pod správou Spojených států, byl tábor Karlov v Plzni a posledních šedesát Židů bylo odesláno do Deggendorfu. Nadich dostal slib, že všichni Židé, kteří se dostanou do Karlova, budou dopraveni do americké zóny v Německu.¹⁹⁾ Dokonce ještě v roce 1947 však představitelé armády Spojených států v Německu doufali, že pošlou Židy zpět do východní Evropy. Dne 18. března zaslal vedoucí pražské pobočky JDC Israel Jacobson Janu Masarykovi návrh zřetelně ovlivněný americkou armádou. Jacobson napsal, že po konzultacích s generálem McNarneyem, americkým velitelem v Německu, a armádními autoritami ve věci přesídlených osob, chtěl JDC odeslat přesídlené osoby – „kvalifikované i nekvalifikované dělníky“ – z táborů pro přesídlené osoby v Německu natrvalo do Československa, protože v zónách pod správou armády Spojených států bylo na 200 tisíc Židů. Mlčky se předpokládalo, že se Československo za to, že přijme 20 tisíc Židů, bude moci zbavit 100 tisíc sudetských Němců tak, že je pošle do zóny Spojených států. Tento návrh se zamlouval všem stranám: armádě Spojených států, československé vládě (kteřá změnila svou politiku s ohledem na přesídlené osoby), židovským organizacím i UNRRA. Návrh se však neuskutečnil jen díky tvrdému odporu organizace Jewish Agency for Palestine.²⁰⁾ Sionisté důrazně protestovali proti odesílání přesídlených osob ze zóny Spojených států zpět do východní Evropy a zejména proti tomu, aby se tam tyto osoby usazovaly natrvalo, a to dokonce i v tak pohostinné zemi, jakou bylo Československo.

Průchod uprchlíků Československem zeslábl až roku 1948, přestože ještě v červnu toho roku procházelo zemí do zón Spojených států v průměru osm set lidí měsíčně.

Role Československa v boji o vytvoření státu Izrael je všeobecně známá, avšak složitá role země v poválečné historii uprchlíků se stále přehlíží. Většina zásadních prací o problému přesídlených osob se o Československu téměř nezmiňuje. Československo bylo totiž spíše tranzitním bodem než cílem. Československá politika však měla velký vliv na politiku v otázce přesídlených osob. Kdyby Československo neumožnilo masový průchod uprchlíků, byla by historie přesídlených osob zcela jiná.

- ¹⁾ George S. Patton Jr, *War as I Knew It*. Paul Harkins, ed. (Boston: Houghton Mifflin, 1947) str. 326–327.
- ²⁾ US Army Center for Military History, *Combat Chronicles, October 1948, Army Almanac*: kniha shrnující fakta o 16. obrněné divizi armády Spojených států (Washington DC: US Government Printing Office, 1950) str. 584; Wolf W. Schmoekel, *The Dragoon Story—A History of the 2nd Armored Cavalry Regiment, Kapitola ix*. Většina informací o bojových aktivitách je k dispozici jen v dějinách jednotlivých jednotek.
- ³⁾ Situace uprchlíků v letech 1945–1948 je vylíčena v díle Yehudy Bauera: *Flight and Rescue: Bricha, the organized escape of the Jewish survivors of Eastern Europe* (NY: Random House, 1970), události v Československu jsou pojednány na str. 179–184. Zprávu o činnosti Brichy podal její velitel Ephraim Dekel: *Bricha: The flight of the Homeland* (NY: Herzl Press, 1973), události v Československu pojednány na str. 198–216.
- ⁴⁾ Přínosná diskuse o motivech české, ruské a britské strany: Arieh J. Kochavi, *Post-Holocaust Politics: Britain, the U.S. and Jewish refugees, 1945–1948* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2001), zvláště str. 185–192.
- ⁵⁾ George Vida, *From Doom to Dawn*. (NY: Jonathan David, 1967), str. 70.
- ⁶⁾ UNRRA Archives, 4/ 3.0506.1/DP Camp. (Appendix B) “Proposed Agreement between the Czechoslovak government and UNRRA concerning the setting up of transfer Centers for Transient Displaced Persons other than Czechoslovak citizens”, Praha, 25. dubna 1946.
- ⁷⁾ Dekel, c.d., str. 200.
- ⁸⁾ AJDC Archives. Czechoslovakia. M. Leavitt to Masaryk Club, 12. června 1945.
- ⁹⁾ American Jewish Archives. World Jewish Congress. Czechoslovakia. Spivak to Tartakower, 9. října 1945.
- ¹⁰⁾ AJDC Archives, Czechoslovakia, Memorandum Kurt Whele to Joel Fisher, 6. července 1948, nazvané „Czechoslovak Budget“, kde je objasněna historie boje o využití „terežinského fondu“ do června 1945.
- ¹¹⁾ USHMM Archives, RG-50.030*01351, Eugene Lipman, interview z 8. února 1990; American Jewish Archives, Eugene Lipman, “Summary of War Experiences” (1958); Alex Grobman, *Rekindling The Flame: American Jewish Chaplains and the Survivors of European Jewry 1944–48* (Detroit: Wayne State University Press, 1993) str. 112–114, včetně interview se Sylvii Neulanderovou.
- ¹²⁾ Aba Gefen, *Defying The Holocaust*, (San Bernardino, Calif.: Borgo Press, 1993), str. 99.
- ¹³⁾ Susanne Rolinek, “Clandestine Operators: The Brich and Beter network in the Salzburg area, 1945–48” v Thomas Albrich a Ronald Zweig, editors, *Escape Through Austria: Jewish Refugees and the Austrian route to Palestine*. (London: Frank Cass, 2002), str. 41–61.
- ¹⁴⁾ Bauer, *Flight and Rescue*, str. 262.
- ¹⁵⁾ Jewish Telegraphic Agency, 9. září 1945; New York Post, 2. října 1945; Judah Nadich, Eisenhower and the Jews (NY: Twayne, 1953), str. 198. Nadich, Eisenhowerův poradce pro židovské otázky, upozornil na tento problém americké vojenské úřady během své návštěvy Plzně 10. října.
- ¹⁶⁾ Leonard Dinnerstein, *America and the Survivors of the Holocaust* (NY: Columbia University Press, 1982), na str. 39–71 debata Eisenhowera, Pattona a Trumana, jakož Harrisonova zpráva.
- ¹⁷⁾ Tamtéž, str. 112.
- ¹⁸⁾ Jewish Chronicle (London) 7. prosince 1945, str. 1; The New York Times, 8. srpna 1946.
- ¹⁹⁾ Nadich, c.d., str. 197–198.
- ²⁰⁾ JDC Archives, Czechoslovakia. Jacobson to Masaryk, 18. března 1947.

THE AMERICANS IN CZECHOSLOVAKIA AND JEWISH SURVIVORS OF HOLOCAUST (1945–1948)

Severin Hochberg

Summary

The American Third Army, commanded by General Patton, occupied a sector of western Bohemia from May to December 1945. The American authorities and the United Nations Relief and Rehabilitation Administration established a number of Displaced Persons camps within this enclave, the largest of which was Camp Karlov, near Pilsen. The existence of this camp made it possible for American Jewish chaplains and soldiers to carry out clandestine transfer of thousands of Jewish refugees from Czechoslovakia's Soviet-occupied zone to Austria, Italy, and Palestine. They also facilitated the entry of Jewish refugees into Bavaria during a period when the American occupation forces were opposed to refugee "infiltration" into Germany. These operations were coordinated by the "Bricha", an illegal Zionist organization headquartered in Prague. US Army chaplain Charles Lipman, working with Red Cross worker Sylvia Neulander, smuggled thousands of Terezin survivors into Salzburg from where the "Bricha" subsequently took them to Italy and Palestine. An American officer named Kopelowitz engineered the transfer of Terezin survivors via Pilsen to Camp Deggendorf in the American Zone in Bavaria. These activities by U.S. Army chaplains and Zionist underground agents received sympathetic assistance of the Czechoslovak authorities. For complex political and humanitarian reasons, the Czechoslovak government of Eduard Beneš and Jan Masaryk assisted the flow of 300,000 Jewish survivors, mostly from Poland, who came through the Czech territory from 1945 to 1948. The decisions of the Czechoslovak government and the actions of American and Palestinian Jews, mostly semi-legal or illegal, not only resulted in a flow of refugees to Palestine in the face of strong British opposition, but also facilitated the opening of the U.S. zone of Germany to Displaced Persons.

AMERIKANER IN DER TSCHESCHOSLOWAKEI UND DEN HOLOCAUST ÜBERLEBENDE JUDEN (1945–1948)

Severin Hochberg

Resümee

Die 3. amerikanische Armee besetzte unter der Leitung von General Patton von Mai bis Dezember 1945 eine Teil Westböhmens. Die amerikanischen Behörden und die UNRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) gründeten in dieser Enklave einige Lager für umgesiedelte Personen. Das größte war das Lager Karlov bei Pilsen. Dank diesem Lager konnten amerikanische jüdische Kapläne und Soldaten heimlich Transporte von tausenden jüdischen Flüchtlingen aus der sowjetischen Zone der Tschechoslowakei nach Österreich, Italien und Palästina durchführen. Gleichzeitig konnten sie den Übergang jüdischer Flüchtlinge nach Bayern zu einer Zeit ermöglichen, als die amerikanischen Besatzungskräfte gegen eine „Infiltrierung“ von Flüchtlingen nach Deutschland waren. Diese Operationen koordinierte „Bricha“, eine illegale zionistische Organisation mit Zentrum in Prag. Charles Lipman, Kaplan der Armee der Vereinigten Staaten von Amerika, hat in Zusammenarbeit mit der Rot Kreuz-Mitarbeiterin Sylvie Neulander tausende überlebende Juden aus Theresienstadt nach Salzburg geschmuggelt, von wo sie „Bricha“ nach Italien und Palästina weiterführte. Der amerikanische Offizier Kopelowitz setzte wiederum den Transfer ehemaliger Häftlinge von Theresienstadt über Pilsen in das Lager Deggendorf in der amerikanischen Zone in Bayern durch. Diese von Kaplänen der amerikanischen Armee und illegalen zionistischen Agenten entwickelte Tätigkeit erhielt die Unterstützung tschechoslowakischer Behörden. Die tschechoslowakische Regierung unter Edvard Beneš und Jan Masaryk unterstützten aus politischen und humanitären Gründen den Transfer von 300.000 überlebenden, überwiegend aus Polen stammenden Juden, die zwischen 1945 und 1948 das Gebiet der Tschechoslowakei passierten. Die Entscheidung der tschechoslowakischen Regierung und das Handeln der amerikanischen und palästinischen Juden, die in ihrer Mehrheit halblegal oder illegal tätig waren, führte nicht nur gegen starken britischen Widerstand zu einem massenhaften Zustrom von Flüchtlingen nach Palästina, sondern erleichterte zugleich die Öffnung der amerikanischen Zone in Deutschland für übersiedelnde Personen.

REFLEXE ČESKÉHO VYDÁNÍ MONOGRAFIE H. G. ADLERA TEREZÍN 1941–1945

Miroslav Kryl

Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem

Je obtížné podat ve stručném referátu výstižný obraz problémů s českým vydáním Adlerova standardního díla a jeho eventuálním přijetím českým čtenářem. Proto se zde omezím na několik problémů, které se mi jeví jako nejzávažnější. Chtěl bych zároveň podotknout, že publikované znění mého příspěvku na historické konferenci navazuje na příspěvek, který byl otištěn v minulém vydání sborníku Terezínské listy.¹⁾

Po stránce faktografické bych chtěl uvést stav edice: vydání se ujalo nakladatelství Barrister & Principal v Brně, a to s finanční podporou Česko-německého fondu budoucnosti. V roce 2003 vyšel v českém překladu I. díl autorovy rozsáhlé monografie – Dějiny.²⁾

Pro každý ze tří dílů je proponován samostatný knižní svazek, včetně příslušné části Adlerových rozsáhlých poznámek a komentářů k užitým pramenům a odborné literatuře. K podobě této uskutečněné edice a zvolenému postupu české reedice díla se ještě vrátím. Druhá kniha, tj. díl druhý – Sociologie, je velmi rozsáhlá, a pokud jde o textovou podobu, jde o mimořádně komplikovanou součást celého kompendia. Je připravena k tisku a podle posledních zpráv, které mám z nakladatelství, probíhají konzultace o její podobě s dědici autorských práv, kteří žijí v Londýně.

Když jsem přijal odbornou spolupráci na realizaci českého vydání Adlerovy monografie, vymínil jsem si, že by mělo jít o vydání kritické a komentované. Kromě toho jsem si byl vědom následující skutečnosti: Vzhledem k autorovu vyhraněnému ideovému pojetí a mnoha příkrým soudům nad jeho někdejšími terezínskými spoluvězni, jednotlivci, skupinami, českými vězni, ale v podstatě nad téměř celou terezínskou „Zwangsgemeinschaft“, půjde o záležitost doslova výbušnou (po stránce odborné i emocionální). Nikdo nemůže autorovi upřít velkou erudici a na tehdejší dobu ohromný rozsah pramenné základny, kterou sám rozhojnil. Adler vnesl do historického podání takovou míru etických soudů, často kategorických, jednostranných a mnohdy vyznívajících ve věčné ztracení, že tak vznikl opravdu pozoruhodný fenomén. Ten nyní musíme předložit čtenáři v takové podobě, kterou autor ve druhém, tj. konečném vydání své monografie Terezín 1941–1945 zanechal. Protože on sám byl též německy píšícím spisovatelem a básníkem, mohu zde použít termínu literárních historiků v tom smyslu, že jde o vydání vyšlé z „poslední ruky“.

Přítom je známo, a já se zde chci odvolat na izraelskou badatelku Livii Rothkirchenovou, že H. G. Adler v letech, která následovala po vydání terezínské monografie, zmínil své soudy, a to především o vedoucích představitelích terezín-

ské Rady starších. V roce 1967 se v New Yorku zúčastnil prvního mezinárodního kolokvia o židovských radách v době nacistické okupace a druhé světové války. Mimo jiné uznal, že Jakub Edelstein (první židovský starší Terezína) „neměl žádné iluze o svých nacistických mocipánech“. Připustil, že také jeho spolupracovníci a následovníci, jmenovitě Otto Zucker a Paul Eppstein, neměli žádnou šanci zachránit Židy před záhubou. Uznal, že Edelstein a Zucker „se vyznačovali statečnými činy“. Adler také pozměnil své dřívější názory o terezínském kulturním dění, které původně vykládal jako „sebeklam“, i jednostranné soudy o jednotlivcích, kteří hráli důležitou roli v tajné výchově (a vyučování) mládeže v Terezíně. L. Rothkirchenová ovšem zdůraznila, že „tyto jeho výroky zůstaly téměř bez povšimnutí a badatelé se dodnes odvolávají na jeho původní ostrou a zaujatou kritiku“.³⁾

Nad textem Adlerovy knihy, když jsem ji měl před sebou v německém originále a přetlumočení do mateřského jazyka, jsem byl – přiznám se – mnohdy zdrcen. Pro sebe jsem si říkal, zda by nebylo do budoucna nejlepší sestavit a vydat opravdu jen o faktografii opřenu, chronologicky řazenou kroniku terezínské (i předterezínské) historie protižidovské genocidy, spáchané německým nacionálním socialismem.

Bylo však třeba nalézt východisko. Vždyť po více než 40 letech, které uplynuly od konečné verze originálu,⁴⁾ se přece další výzkum nezastavil. V Evropě i v zámorí a zejména po r. 1989 i v Československu a následně v České republice bylo vydáno mnoho studií, statí a edicí pramenů, které významně korigují Adlerem dosažené badatelské výsledky. Zde, v Památníku Terezín, ale i v Praze se konaly významné historické konference, které posunuly naše poznání a přispěly k vzájemné výměně informací mezi odborníky i pamětníky. Nevzít ohled na tento stav bádání by nejen ochudilo čtenáře o možnost dopátrat se dalších informací, ale upřelo by mu i možnost srovnání různých podání terezínské historie.

Redakční kolektiv si uvědomoval, že je třeba etit autenticitu autorova textu a snažit se o co nejvyšší míru adekvátnosti překladu. Nebudu se zde obsáhle zmiňovat o bezpočtu filologických problémů překladu: vzhledem k reáliím táborového života, strádání i umírání, týrání, ponižování a smrtelných deportací. Bylo třeba českému čtenáři přiblížit stylové roviny autorova textu i mnoha, často nejednoznačných pramenů. Ke komentáři jsme zvolili u I. i II. dílu formu redakčních poznámek, a to ke všem součástí dosud editované monografie. Kromě faktografických upřesnění jsme konfrontovali autorova hodnocení se stavem nového bádání. O celkovém zhodnocení díla jsem psal v Doslovu k I. dílu, kde jsem zařadil H. G. Adlera k trojici nejvýznamnějších historiků Terezína, spolu se Zdeňkem Lederem a Miroslavem Kárným. Poukázal jsem i na přínos dalších badatelů, především z řad bývalých vězňů, jejichž vklad je neopominutelný.

Domnívám se, že editoři postupovali u vydaného I. dílu s respektem a úctou k autorovi a nikde neporušili pravidla vědecké etiky. Náš postup však narazil, a musím to říci zcela otevřeně, na nepochopení ze strany autorova syna a některých dalších vlivných osob. Tito lidé vyslovili mínění, že posuzovat Adlerův text

by měli recenzenti vydané knihy, ne editoři. Ředitel nakladatelství se dostal do svízelné situace. Vzájemně jsem se dohodli, že v dalším díle, tj. v knize *Sociologie*, nebudu v poznámkách redakce komentovat Adlerovy soudy, ale omezím se na faktografické připomínky, upřesnění a konfrontaci s prameny, které autor buď ještě neznal, nebo je záměrně opomenul.

Ztotožňuji se s úsudkem zesnulého historika Terezína Miroslava Kárného, který v Terezíně na první historické konferenci v listopadu roku 1991 uvedl:

„Díky faktografickému bohatství a soustavnosti výkladu historie terezínského tábora a života v něm si Adlerovy práce získaly velkou autoritu. Jsou přijímány jako terezínská kronika, naprosto spolehlivá jak uváděnými fakty, tak svým hodnocením a soudy.

Adler sám byl přesvědčen, že ve své knize podal v podstatě definitivní obraz terezínského Zwangsgemeinschaft, který může být jen v podrobnostech obohacen a poopraven. Při veškerém pozitivním ocenění Adlerova díla musíme konstatovat, že vývoj terezínských studií se nezastavil. [...] Při posuzování Adlerova díla je třeba vzít v úvahu, že zejména ve své terezínské monografii není jen kronikářem terezínského dění, ale že současně vystupuje jako účastník tohoto dění, který na stránkách své knihy dobojovává své osobní terezínské zápasy. Ostatně toto nebezpečí ohrožuje víceméně nás všechny terezínské historiky, kteří jsme byli terezínskými vězni.“⁵⁾

Chtěl bych připomenout i stanovisko Ruth Bondyové v její knize o Jakubu Edelsteinovi, prvním židovském starším Terezína, která vyšla v roce 2001 i v českém vydání. Autorka v úvodní poznámce k terezínským kapitolám krátce komentovala Adlerovu monografii. Prohlásila ji za fundamentální dílo, nepostradatelné pro každého, kdo se zabývá výzkumem terezínského ghetta. Konstatovala, že Adler sice v posledních letech zmírnil své negativní zaměření proti Edelsteinovi, židovskému vedení v Terezíně a tamní péči o děti a mládež, ale výsledky, ovlivněné jeho jednostrannými soudy, zůstávají. Byl to jeden z hlavních důvodů, pro které se rozhodla téma zpracovat a knižně publikovat.⁶⁾

V Předmluvě Ruth Bondyová posoudila postoj Hannah Arendtové k členům židovských rad v době hitlerovského pronásledování jako bezcitný a plný nadřazenosti.⁷⁾ Myslím, že to platí v plné míře o Adlerově textaci; nejen pokud jde o vedoucí činitele židovské samosprávy Terezína, ale též o vězňe činné ve zdravotní službě, v péči o děti, v kulturním dění atd. Vedle oprávněné kritiky případů morálního selhání (ale i bezmocnosti v daných poměrech, to autor mnohdy nerozlišuje) se setkáváme s doslova bezcitnou posedlostí. Zaznamenal jsem například útok na lékaře MUDr. Karla Fleischmanna na s. 536 originálu knihy. Autor zde zcela podlehl polemickému zaujetí: v přítomném čase, jako by stál tvář v tvář dávno v Osvětimi zavražděnému lékaři, hněvivě reaguje na text jeho terezínského proslavu. Slova Miroslava Kárného o autorově snaze „dobojet své terezínské zápasy“ jsou v této souvislosti více než výmluvná.

Obdobně je možno doložit totéž na ironické interpretaci příspěvku Gideo-
na Kleina ve výroční zprávě domova L 417 z r. 1943, což je neobyčejně cenný

pramen. V mnoha případech to platí o „suverénním“ posuzování terezínských umělců, malířů a literárních děl vzniklých v Terezíně. Většina pasáží věnovaných kulturnímu životu v ghettu patří patrně k těm, které dnes jsou již zcela neudržitelné. Konfrontace pramenů i odborné literatury v oblasti výtvarného umění, hudby (uvedení Verdiho Rekviem, jak je Adler komentoval), divadla (upřesnění a bližší vysvětlení podala ve svých studiích zejména Eva Šormová) možná vyvolá nevoli některých kompetentních osob, o nichž jsem se již v úvodu zmínil. Stejně jako upozornění na příkré soudy autora o mladých lidech v Terezíně. Konfrontoval jsem je v poznámce s uměleckým ztvárněním ze strany Arnošta Lustiga, včetně filmu *Transport z ráje* (1962, režisérem a spoluautorem scénáře byl Zbyněk Brynych).

Pokud jde o terezínskou, německy psanou poezii, upozornil jsem odpovědnou redaktorku na nejpovolanejšího znalce, olomouckého germanistu prof. Ludvíka Václavka. Ve své studii o terezínské poezii psané v německém jazyce se svého času ohradil proti Adlerově nespravedlivému posouzení díla Ilse Weberové. Těší mě, mohu-li to tak říci, že v Adlerově citaci dokumentů zmíněné zprávy domova L 417 jsem mohl doplnit jména autorů u těch výňatků, které se mi podařilo identifikovat.⁸⁾ Vrátil jsem tak alespoň jména lidem, kterým byla podle mého soudu nespravedlivě vzata. Také v citaci z úvahy Gideona Kleina o výchově mládeže v Terezíně jsem doplnil zdánlivě drobnou pasáž, jež se Adlerovi nehodila pro jeho interpretaci.

Na závěr bych chtěl připojit už jen několik poznámek. Když jsem znovu pročítal připravené redakční poznámky k II. dílu Adlerovy monografie, tj. *Sociologie*, začala mě naplňovat obava, zda bude i zdrženlivý postoj v podaném komentáři pro dědice autorských práv přijatelný. Obzvlášť když v I. díle jsem poukázal na autorovu omluvu (byť v poznámkách v závěru knihy poněkud zmírněnou) vůči dr. Richardu Korherrovi, někdejšímu hlavnímu statistikovi SS. – Stalo se tak v Adlerově Předmluvě k 2. vydání monografie z roku 1960, zde citovanému pod čarou.⁹⁾ Předmětem omluvy bylo právě zmíněné uvedení této funkce, proti kterému se tehdejší ministerský rada Korherr v Adenauerově vládě ohradil. V r. 1961 byl z vládních služeb propuštěn, když vyšla plně najevo jeho role, tj. spolupína na obrovitém zločinu. Jak jsem uvedl v úvodu svého příspěvku, poslední informace hovoří o tom, že vydání by se mělo bez větších potíží v r. 2005 uskutečnit.

Poznámky

⁸⁾ Srov.: Miroslav Kryl: Adlerův Terezín (Zamyšlení nad českým vydáním I. dílu monografie). In: *Terezínské listy*, 32, 2004, s. 7–13.

⁹⁾ H. G. Adler: *Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství*. I. Dějiny. Barrister & Principal, Brno 2003, 361 str.

¹⁰⁾ Lívie Rothkirchenová: Představitelé terezínské samosprávy. Názorové diferenciacie. In: *Terezínské studie a dokumenty 1996*, editoři M. Kárný, M. Kárná, s. 102–103.

¹¹⁾ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1960, 2., doplněné a opravené (doslova zlepšené) vydání.

- ⁵⁴ M. Kárný, Výsledky a úkoly terezínského historiografie. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky. Mezinárodní konference historiků k 50. výročí vzniku terezínského ghetta 1941–1945, ed. M. Kárný a V. Blodig, Praha 1992, s. 23–24.
- ⁵⁵ Srov.: R. Bondyová, Jakob Edelstein, Sefer, Praha 2001, s. 447–448, poznámka 5.
- ⁵⁶ Srov. tamtéž, s. 9–10.
- ⁵⁷ Mohl jsem se opířit o vynikající edici Anity Frankové: Terezínská výchova. In: Terezínské studie a dokumenty 1998, editoři M. Kárný, M. Kárná a E. Lorencová, 114–120. (Viz též německou mutaci uvedené edice v TSD 1998, která přináší prameny psané původně v němčině.)
- ⁵⁸ Srov. poznámku č. 1. – Viz s. 20 a dále srov. s. 321–322.

REFLECTION ON THE CZECH EDITION OF H. G. ADLER'S MONOGRAPH "TEREZÍN 1941–1945"

Miroslav Kryl
Summary

The prime purpose of my paper was to introduce the participants of a history conference to the issues and pitfalls surrounding the Czech edition of the monumental work by H. G. Adler called in its original Theresienstadt 1941–1945 – Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. The Terezín Yearbook No. 32/2004 published my article giving a basic outline of the Czech edition of Adler's monograph. The book was published by the Brno-based Barrister & Principal Publishers; its Part I – History appeared in 2003.

I would like to reiterate the great significance of Adler's book for learning about the history of the Terezín camp as a coherent work based on extensive factography. At the same time, it is necessary to stress that more than forty years have elapsed since the publication of the second (final) edition of the German original in 1960. New research results have, in many ways, corrected the author's conclusions as well as his judgments, as the editors of the book remarked already in its first edition. Indeed, they proceeded in a similar vein (in the form of editorial notes) when preparing the second volume, i.e. Part II – Sociology, which is ready for print (at the time of writing this article – January 2005). The author's text is confronted with Ruth Bondy's monograph on Jakob Edelstein, which appeared in a Czech edition in 2001.

My study also presents an important piece of information, printed in her study by the Israeli historian Livia Rothkirchen who emphasized that after 1960 H. G. Adler had toned down his originally sharp rejection and indeed condemnation of the leading representatives of the Jewish Self-Administration in Terezín. At an international colloquy in New York in 1967 Adler also changed his original views concerning the cultural life in the Terezín Ghetto and spoke more favorably about the inmates who educated children and youth in the camp.

REFLEXION ÜBER DIE TSCHECHISCHE AUSGABE DER MONOGRAPHIE VON H. G. ADLER „THERESIENSTADT 1941–1945“

Miroslav Kryl
Resümee

Ziel meines Beitrags war es, die Teilnehmer der Geschichtskonferenz mit den Problemen und Schwierigkeiten bekannt zu machen, die mit der tschechischen Herausgabe des monumentalen Werks von H. G. Adler „Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft“ zusammenhängen. Im Sammelband Terezínské listy Nr. 32/2004 habe ich die Leser bereits mit den grundlegenden Umrissen der tschechischen Ausgabe von Adlers Monographie bekannt gemacht. Der Herausgabe nahm sich der Verlag Barrister & Principal in Brno an; 2003 wurde der Teil I – Geschichte herausgegeben.

Erneut möchte ich die Bedeutung von Adlers Buch für die Erkenntnis der Geschichte des Theresienstädter Lagers als kohärentes Werk betonen, das sich auf eine umfangreiche Faktographie stützt. Zugleich ist es nötig darauf hinzuweisen, dass seit 1960, als die zweite, definitive Ausgabe des deutschen Originals erschien, schon mehr als 40 Jahre vergangen sind. Neue Forschungen korrigieren die Forschungsergebnisse des Autors sowie seine bewertenden Urteile in einigem. Die Herausgeber haben darauf schon im I., bereits erschienen Teil hingewiesen. In Form von redaktionellen Bemerkungen setzten sie dies in ähnlichem Geiste auch beim zweiten Teil, d.h. der Soziologie, die nun (im Januar 2005) zum Druck vorliegt, fort. Auch hier wird der Text des Autors mit der Monographie von Ruth Bondy über Jakob Edelstein konfrontiert, die 2001 tschechisch erschienen ist.

In meinem Beitrag führe ich auch bedeutende Informationen an, die die israelische Historikerin Livie Rothkirchen in ihren Studien veröffentlichte. Sie betonte, dass H. G. Adler seine ursprünglich scharf ablehnende und verurteilende Bewertung der führenden Vertreter der jüdischen Selbstverwaltung abschwächte. Auf einem internationalen Kolloquium in New York 1967 änderte er zudem seine ursprüngliche Meinung über das kulturelle Geschehen im Theresienstädter Ghetto und äußerte sich günstiger über Häftlinge, die bei der Erziehung von Kindern und Jugendlichen mitwirkten.

SLOVENSKÍ ŽIDIA V TEREZÍNE

Katarína Hradská

Historický ústav SAV, Bratislava

Po tom, čo v októbri 1942 boli prerušené deportácie židov zo Slovenska, nič nenasvedčovalo tomu, že slovenská vláda upustí od riešenia židovskej otázky ďalším zbavovaním sa židovských občanov do koncentračných táborov v okupovanom Poľsku. Nemecký poradca – Eichmannov expert na konečné riešenie Dieter Wisliceny – v tom čase „úspešne spolupracoval“ so židovskou podzemnou záchrannou organizáciou v Bratislave, ktorú viedla Gísela Fleischmannová. Jeho spolupráca bola čisto ekonomického charakteru. Zo židov si spravil dobre platený kšeft. Nasľuboval im to, čo nikdy nemohol a ani nechcel splniť: zastavenie ďalších deportácií zo Slovenska na východ. Vzhľadom na všetky okolnosti, v ktorých sa Slovensko v tom čase nachádzalo, nikto s úplným zastavením deportácií ani nerátal. To, že v októbri 1942 odišiel posledný transport z prvej vlny deportácií do Osvienčimu,¹⁾ nebolo dielom náhody a ani výsledkom „rokovania“ nemeckého poradcu s Pracovnou skupinou, ilegálnou organizáciou Ústredne židov. Slovenská vláda bola prinútená uvažovať v medzinárodných súvislostiach: pravdepodobne si uvedomila medzinárodnú vojensko-politickú situáciu a k rozhodnutiu deportovať zvyšok slovenských židov pristupovala opatrnejšie.

Po prvej vlne deportácií ostalo na Slovensku asi 20 000 židov. Z nich mnohí boli chránení ministerskými výnimkami, určité percento z nich sa skrývalo, prípadne boli v pracovných táboroch v Seredi, Novákoch a vo Vyhniach a našli sa aj takí, ktorých pred deportáciami chránila výnimka, ktorú im udelil prezident Tiso. Aj napriek ďalším množiacim sa protižidovským opatreniam vedúcim k deportáciám do Poľska, aj napriek známym výrokom najmä Alexandra Macha²⁾ a Vojtecha Tuku, že transporty sa čoskoro obnovia, že „nebezpečný židovský živel bude deportovaný“,³⁾ aj napriek prísľubu prezidenta Tisu, ktorý dal Hitlerovmu emisárovi Edmundovi Veesenmayerovi, že do 1. apríla 1944 bude židovská otázka na Slovensku doriešená – vláda slovenského štátu k deportáciám neprikročila. Situácia sa zmenila v jeseni roku 1944, keď Slovensko obsadili nemecké vojenské jednotky, ktoré mali za úlohu nielen potlačiť Slovenské národné povstanie, ale aj doriešiť židovskú otázku. Obnovenie deportácií viselo vo vzduchu a bolo teda už len otázkou času, kedy sa tak stane. Aj vedenie Pracovnej skupiny, resp. samotná Fleischmannová, zostala naďalej v kontakte so židovskými záchrannými organizáciami v Ženeve. Natana Schwalba a Salyho Mayera informovala – pokiaľ to bolo možné – o situácii na Slovensku, o strachu z deportácií, ktorý zavládol po okupácii Maďarska, odkiaľ od júna 1944 odchádzali cez slovenské územie transporty do Osvienčimu. Sústavne ich žiadala o pomoc pre už deportovaných, o ktorých mala aké-také vedomosti, že ešte žili, ale aj pre tých, ktorí sa zatiaľ ukrývali na Slovensku.⁴⁾

Keď v auguste 1944 začalo aj Slovensko pociťovať hrôzy vojny a povstalecké hnutie vyústilo do ozbrojenej akcie, v židovských pracovných táboroch sa medzi osadenstvom vystupňovala nervozita. Židia dobre vedeli, že nemecké vojská môžu kedykoľvek obsadiť aj pracovné tábory, čím by sa podstatne urýchlilo nebezpečenstvo deportácií. Oblasť Serede bola už od začiatku septembra 1944 obsadená nacistickými jednotkami. Tábor, ktorý po vyhlásení povstania prestal plniť svoju úlohu, sa reaktivoval. Naďalej mal slúžiť ako zberný tábor, v ktorom sa mali židia sústreďovať pred deportáciou do koncentračných táborov. Koncom mesiaca sa udiala aj podstatná zmena vo vedení tábora. Za jeho komandanta bol určený ďalší Eichmannov blízky spolupracovník Alois Brunner. Jeho príchod do Serede prakticky znamenal znovuoobnovenie deportácií. V literatúre holokaustu je už dostatočne známe to, čo priamo predchádzalo koncentrovaniu židovského obyvateľstva v Seredi a ich následnému deportovaniu do koncentračných táborov, a preto sa týmto súvislostiam budem venovať len okrajovo. Židov z Bratislavy a okolia, ktorých pochytili v noci z 28. na 29. septembra 1944, následne transportovali do Serede. Takmer okamžite – podľa Brunnerovho scenára – bolo 1890 osôb deportovaných do Osvienčima. Z tábora v Seredi, ktorý sa premenil na koncentračný tábor, v nasledujúcom období od 3. októbra do 12. novembra odišli do Osvienčimu transporty s vyše 7400 židovskými občanmi. Transporty s dátumom 16. november a 3. december smerovali do táborov v Ravensbrücku, Sachsenhausen a Bergen-Belsen. Posledné štyri transporty zo Serede mali konečnú stanicu v Terezíne.⁵⁾

Nemci už dlhší čas naliehali na radikálne doriešenie židovskej otázky. S liknavým a pomalým spôsobom riešenia židovskej otázky na Slovensku boli veľmi nespokojní, čo dôrazne tlmočili aj vedúcim predstaviteľom slovenského štátu. Tvrdodmietali koncepciu, že židov treba koncentrovať v táboroch na Slovensku, kde by mali pracovať pre hospodárske potreby štátu. Keď Bratislavu celkom neočakávane začiatkom októbra navštívil H. Himmler, kategoricky nástojil na tom, že židovskú otázku na Slovensku treba čo najskôr vyriešiť. Argumentoval, že židia boli spoluvorcami povstania, ozbrojenej akcie proti Nemcom, a keby ich nekoncentrovali, vystavili by ich aktu pomsty zo strany ostatného obyvateľstva, čo by ohrozilo pokoj v krajine. Vrcholne cynicky vyznelo jeho konštatovanie, že práve preto je evakuácia v záujme samotných židov.⁶⁾

Slovenskí židia v Terezíne

Posledné štyri transporty zo Serede smerovali do Terezína. Prvý transport s označením XXVI/1 bol zo Serede vypravený 19. decembra 1944 a do Terezína prišiel o štyri dni neskôr. Tento transport a osudy deportovaných v ňom ma zaujal z viacerých dôvodov. Transport prišiel do Terezína 23. decembra 1944. O tom niet sporu. Podľa rôznych zdrojov, bolo zo Serede o tomto čase deportovaných 944 osôb. Do Terezína však prišlo 416 osôb.⁷⁾ Niektorí svedkovia z tohto transportu zhodne uvádzajú, že nik z nich ani len netušil, kam ich transport smeruje. Nazdávali sa, že idú do Osvienčimu. Jeden zo svedkov – vtedy 13-ročný chla-

pec – mal dokonca pocit, že v Poľsku skutočne aj boli a až po nejakom čase dorazili do Terezína. (F. F., 1931) Aj ďalší svedok jeho domnienku potvrdil, keď povedal: „... Za nejaký čas sme sa dostali do Serede, kde bol zberný tábor, a odtiaľ nás poslali v rodinnom transporte do Osvienčimu. Transport prišiel do Osvienčimu a už sa blížil front, Nemci začali likvidovať plynové komory a krematóriá, a my sme tri dni a tri noci stáli na rampe a čakali, či nás ešte vezmú alebo nie. Živo si pamätám, ako ľudia videli ten modrý neón Auschwitz a Arbeit macht frei a všetci vedeli, kde sme a o čo ide. Tie tri dni a noci boli neuveriteľne hysterické scény v tom dobytčáku, kde sme boli natlačení. Ale nakoniec sa po troch dňoch transport pohol, ani nás nevyložili a deň pred Štedrým večerom sme prišli do Terezína.“ (E. L., 1934) Ďalšia svedkyňa jeho slová potvrdila, avšak dodala, že transport prišiel do Terezína bez mužov: „Neviedeli sme kam ideme. Vagón bol zaplombovaný. Dali nám so sebou nejaké jedlo. Pamätám sa, že keď sa vlak pohol, nejaká žena začala spievať židovskú hymnu. Slúžila som ako rozviedčik, hlásila som, čo vidím cez okienko vagóna. Keď vlak zastavil, Nemci nás strážili. Počúvala som, čo sa vonku robí. Zistili sme, že nám odpojili nejaký vagón. Boli v ňom muži a ženy určení na prácu, do Terezína došli iba ženy a deti. (Z. V., 1931) Táto svedecká výpoveď o delení transportu na dve časti nebola jediná. Podľa ďalšej svedkyne tento transport nemal pre všetkých väzňov konečnú stanicu Terezín, ale časť z nich – ženy a deti – smerovali do Ravensbrücku, kam aj skutočne prišli, a to dokonca približne v rovnakom čase ako terezínsky transport.⁸⁾ Aj ďalšia výpoveď sa opiera o svedectvo, podľa ktorého transport malej skupiny žien a detí bol odklonený do Ravensbrücku.⁹⁾ Prečo teda časť transportu smerovala do Terezína? Keď Brunner poverený Eichmannom v Seredi organizoval transporty, pôvodne sa rátať s tým, že všetky budú smerovať do Osvienčimu. Rozkazom Himmlera z prelomu októbra a novembra 1944 bolo zastavené vraždenie v plynových komorách, ktoré sa následne 26. novembra začali likvidovať. A keďže osvienčimský likvidačný tábor ďalších nových väzňov v takom masovom rozsahu už neprijímal, z Osvienčimu sa začali organizovať transporty aj do Terezína, kde mali byť práceschopní nasadení na práce pre nemecké vojnové hospodárstvo. Určitou odpoveďou, prečo bol transport rozdelený na dve časti by mohlo byť, že terezínske geto bolo už preplnené a že nemohlo prijať ďalších väzňov. Za pomoci táborovej štatistiky však vzápätí konštatujem, že charakter geta bol už iný ako v predchádzajúcom období. Pred príchodom prvého slovenského transportu bolo v Terezíne 11 068 väzňov, z toho 819 detí do 15 rokov, o dva mesiace neskôr to bolo už 11 474 osôb, z toho 1054 detí do 5 rokov, čo bolo podstatne menej v porovnaní s predchádzajúcimi rokmi, takže argument o preplnenom gete de facto neobstojí.

Ako vyzeral Terezín po príchode prvého slovenského transportu? Predovšetkým: v roku 1944 bola nesmierne krutá zima. Mrazy klesli pod 15 stupňov. Podľa strážnika pri vstupnej bráne, ktorého výpoveď sa nachádza v terezínskom archíve, „keď prišli zapečatené vagóny, museli sme ich najskôr otvárať. Pomôcť museli prísť aj tí, ktorí nemali službu. Deväť dní tam boli zavretí. Bol som náhodou

prítomný, keď sa otvoril vagón, v ktorom bolo 9 mŕtvych. Deväť dní nemohli ísť na záchod, len v kúte mali vyrezanú dieru... Keď židia vystúpili, museli ísť do jägerkaserne, tam sa v obrovskom sále konala šlojska. Pod trestom smrti ich vyzvali, aby odovzdali všetko čo majú. Legálne nesmeli mať ani peniaz. V jednom sále stáli muži, v druhom ženy...¹⁰ Deportovaných židov z tohto transportu, ako aj z nasledujúcich troch, ktoré ešte zo Serede do Terezína prišli v januári, marci a apríli nasledujúceho roka, a v ktorom neboli už len židia, ale aj politickí väzni, už nepoznačili následné deportácie do plynových komôr v Osvienčime. Po dôkladnej kontrole väzňov ubytovali v kasárňach v terezínskom gete. (Stalo sa, že po rokoch si niektorí zo svedkov splietli terezínske geto s Malou pevnosťou, pričom si neboli vedomí žiadneho rozdielu. Táto zámena bola celkom prirodzená. Rozhovory s bývalými väzňami sa robili až po zmene politických pomerov, keď sa už o deportáciách židov mohlo voľne hovoriť a písať. Bolo to s odstupom desiatok rokov a preto niet divu, že mnohí, ktorí boli v Terezíne si už dobre nepamätali, kde, na aké miesto boli umiestnení a v podstate ani nerozlišovali medzi Malou pevnosťou a getom. Pre nich geto možno že ani neexistovalo, najväčšou hrozbou bola Malá pevnosť.) Rodiny však zostali pohromade. „Práceschopní muži a ženy boli zaradení do práce, deti pomáhali v záhrade.“ (F. F., 1931) O situácii v gete mi jeden svedok povedal: „Po príchode do Terezína sme boli najskôr v tzv. karanténe, ktorá trvala 14 dní. Potom sme boli zadelení do práce. Pretože som bol pôvodne zámočníkom, v Terezíne som pracoval v dielni, kde sa vyrábali rôzne kovania na debny, v ktorých si Nemci odvážali z Terezína svoju korisť. Robili tak týždne pred oslobodením, pretože už tušili, akým smerom sa bude situácia vyvíjať. Za prácu som dostával navyše jednu konzervu paštéty, čo bol vlastne luxus, ktorý nám mohol hocikto závidieť. Hladom som teda netrpel. (L. Z., 1919) Iné svedectvo hovorí: „...Museli sme odovzdať všetko jedlo a nechali sme si len to najnutnejšie. Potom sme išli do evidencie, na očkovanie a bola nejaká kontrola... Niekde sme dostali najesť a potom nás poslali do sprchy. Všetko označili ceduľkami... Po vykúpaní nás viedli do Hamburgu alebo Hannoveru, kde sme boli asi týždeň. Potom sme boli zadelení do ubytovní. (Z. V., 1932) V ubytovniach sa o hygiene nedalo hovoriť ani len medzi riadkami: „S bratom a s našimi rodičmi sme sa ocitli v izbe... ani neviem, koľko nás v nej bolo... Spomínam si, že v nej bolo obrovské množstvo ploštic, také obrovské množstvo, že si ich človek ani nedokáže predstaviť... Samé ploštice, blchy, kadejaká háveď...“ (E. Sch., 1940)

Slovenskí väzni sa do Malej pevnosti nedostali, hoci – ako som už naznačila – geto si s pevnosťou častokrát zamieňali. Istý deportovaný z tretieho seredského transportu (XXVI/3, marec 1945) ešte aj po rokoch dokonca chybné uviedol obdobie, kedy prišiel do Terezína a za miesto svojho pobytu označil Malú pevnosť. „Ja som prišiel do Malej pevnosti niekedy v októbri 1944 a dali nás 30–40 do bloku B. Viem iba, že to bola práčovňa a kuchyňa a tu sme museli aj robiť. Tieto práce nám zadelovali každý deň na apelplatzi. Strava bola chatrná, kúsok chleba, káva, marmeláda alebo horčica, polievka z orechových listov, omáčka z repy, k tomu pol zemiaka a to bolo všetko...“ (A. B., 1934) Keď však do Terezína

prišla delegácia Medzinárodného Červeného kríža, aby posúdila pomery v Terezíne, všetci svedkovia sa zhodli v tom, že ich strava sa zlepšila, dostali sardinky, kekсы a čokoládu, „*ktorú sme museli pod trestom smrti vrátiť*“ (A. B., 1934) V rámci tejto návštevy „*veliteľ tábora Rahm vytiahol čokoládu, každému ulomil kúsok a my sme museli hovoriť: Ó, Onkel Rahm, schon wieder eine Schokolade!*“ (E. L., 1934)

S určitou možno povedať, že slovenskí väzni v ničom neovplyvnili už za-behaný systém a život v terezínskom gete. Stali sa len jeho súčasťou. Žili, pokiaľ to možno nazvať životom, tak ako ostatní. Zúčastňovali sa na „skrášľovaní mesta“, pracovali ako ostatní – zo 17 515 pôvodných väzňov pracovalo 12 213,¹¹⁾ umierali ako ostatní, z dievčat sa stávali ženy, z chlapcov, ktorí dovŕšili trinásť rok a v podmienkach geta absolvovali barmicva, sa stali mladí muži. Jeden detail bol však predsa len evidentný: na rozdiel od ostatných boli seredskí väzni už relatívne dobre informovaní o skutočnom dianí v Osvienčime a v ostatných táboroch. Pokým boli ešte na Slovensku dostávali sa k nim správy z rôznych zdrojov o tom, že židia sa z „ich prechodného bydliska“ nevracali a že o ich osude istý čas nepri-chádzali nijaké správy. V roku 1944, keď sa už nevyhli transportom, sa však už pomerne spoľahlivo vedelo o tom, že v Osvienčime a v lublínskom dištrikte funguje vraždiaci mechanizmus v podobe plynových komôr. (Navyše – v tom čase už bola známa správa Wetzlera a Vrbu, ktorým sa v apríli 1944 z Osvienčimu podarilo utiecť a následne v rozsiahlej správe informovali o tom, čo sa v Osvienčime v skutočnosti deje. Otázkou však dodnes zostáva, prečo sa s týmito informáciami nenaložilo tak, ako sa pôvodne predpokladalo. Určené boli totiž tým, ktorí na deportácie ešte len čakali. V súvislosti s touto správou zlyhalo všetko – počnúc a končiac človekom – presnejšie židovskými záchrannými organizáciami, ktoré správu o Osvienčime ignorovali.) V Terezíne sa však našli aj takí, ktorí slovenským väzňom neverili. Boli až príliš dlho izolovaní od sveta, než aby uverili akýmkoľvek správam o vraždení židov v plynových komorách.

V štyroch transportoch zo Serede do Terezína v období od decembra 1944 do apríla nasledujúceho roku bolo do terezínskeho geta deportovaných 1447 prevažne židovských občanov. Z nich 1407 sa dočkalo oslobodenia. Unikli istej smrti – v istom zmysle je cynické hovoriť o šťastí, pretože sa ocitli vo vagónoch až na samom konci „konečného riešenia“ a pretože súhra všetkých okolností im umožnila prežiť.

Doteraz som však hovorila o slovenských väzňoch deportovaných v druhej vlne deportácií. Inou kapitolou boli slovenskí židia žijúci na území Protektorátu, o ktorých slovenský štát nejavil nijaký záujem a ktorí v rámci riešenia konečnej otázky aj protektorátnych židov v roku 1941 boli deportovaní do Terezína. Ústredňa židov mala o nich aký-taký prehľad a vedomosti a začala pre nich organizovať balíkovú akciu. Ministerstvo hospodárstva po zdĺhavých rokovaníach povolilo vývoz starého šatstva a pokým sa získalo povolenie nemeckých úradov, zozbierali sa stovky balíkov pre tých, ktorí mali známu adresu. V rámci takejto akcie, ktorú organizovalo vystaňovalecké (III.) oddelenie Ústredne židov

pod vedením Gisely Fleischmannovej, bolo poslaných asi 778 balíkov. Balíky zasielané do Terezína ako jedinú podpísal ich prijemca. Fleischmannová vo svojich správach uvádza, že iba z Terezína dochádzajú potvrdenia o prijatí balíkov a peňažných poukazov. Preto sa akékoľvek organizovanie ďalších balíčkových akcií sústredilo iba na Terezín. Nádej na úspech sa stupňoval aj vďaka angažovaniu sa Červeného kríža. Pomoc neustala ani v čase, keď Fleischmannová, ktorá všemožne hľadala spôsoby na záchranu ešte žijúcich slovenských a európskych židov, bola pod dohľadom Štátnej bezpečnosti a následne internovaná. Jej zástupca Leo Rosenthal na zasadnutí Predsedníctva Ústredne židov v januári 1944 konštatoval, že po dlhom čase prišla pošta od vystaňovaných. Išlo o 294 listov z Terezína. Treba povedať, že v tomto prípade záuradovoval aj faktor času – niektorí písali viackrát za sebou, možnože aj viackrát za deň a to v domnienke, že ich pošta bude odoslaná. Počet listov vysoko pravdepodobne nebol totožný s počtom pisateľov.¹²⁾ Tieto listy sú však jediným svedectvom o podmienkach v Terezíne. Netreba však zabudnúť na to, že listy boli kontrolované a niet pochýb o tom, že odoslané boli iba tie, ktoré maľovali obraz Terezína tak, ako to bolo žiadúce. Pokým H. G. Adler píše, že okrem iného v roku 1943 bolo v Terezíne 1374 väzňov starších ako 80 rokov, že izolácia tábora od okolitého sveta bola zavŕšená, že bol zavedený všeobecný zákaz vychádzania a svietenia, že bola zavedená kategória prídely chleba na 333 gramov denne a boli zrušené prídely chleba za zvláštnu prácu. Grete Cantor napísala Irme Fuchsovej do Podbrezovej list tohto znenia: *„Liebe Irma, ich benutze die erste Gelegenheit um Dir zu schreiben und dir für Deine liebe Sendung herzlichst zu danken. Wir, Mutter und alle Kinder sind gesund und arbeiten in uns zusagenden Berufen. Willy ist im Bureau des Zentralsekretariats tätig. Wir denken viel an Euch und bitten Euch, uns so oft wie möglich zu schreiben. Karten und Pakete kommen püklich an. Mit den herzlichsten Grüssen an Dich, Karlo und die Jungen bin ich Deine Greta.“*¹³⁾ Nie je mi známe, po akom čase tento lístok k adresátovi v skutočnosti prišiel, a takisto mi nie je známy ďalší osud jeho pisateľky. Je však vysoko pravdepodobné, že autorka týchto slov skončila v plynovej komore skôr, ako si v Podbrezovej mohli prečítať, že pošta s balíkmi a s pohľadnicami do Terezína prichádza, že všetci sú (zatiaľ) živí a zdraví.

Poznámky

¹⁾ Od marca 1942 do októbra 1942 bolo zo Slovenska vypravených 57 transportov. Z nich s 38 006 osôb smerovalo do okolia Lublínu a zvyšných 19 transportov s 18 746 osobami do Osvienčimu.

²⁾ Známy je výrok A. Macha zo župného zjazdu gardistov vo februári 1943, že „pride marec, pride apríl a transporty pôjdu ďalej“. – Pozri Gardista, 9. 2. 1943.

³⁾ In: Vatikán a Slovenská republika (1939–1945). Bratislava 1992, Dok. 88, s. 133 a n.

⁴⁾ Pozri: Hradská, K.: Holokaust na Slovensku 3. Listy Gisely Fleischmannovej (1942–1944). Snahy Pracovnej skupiny o záchranu slovenských a európskych židov. Bratislava 2003.

⁵⁾ Rôzni historici holokaustu uvádzajú rozdielne počty deportovaných zo Serede. Pozri: Kamenec, I.: Po stopách tragédie, Bratislava 1991, Lipscher, L.: Židia v slovenskom štáte, Bratislava 1992, Rothkirchen, L.: The Destruction of Slovak Jewry, Jerusalem 1991 a iní.

- ⁶⁾ Pozri: Denník Št. Tisu. Na uverejnenie pripravil Y. A. Jelinek. Historický časopis, 18, 1970, č. 2, ss. 275–276.
- ⁷⁾ Pozri Transporty zo Serede jeseň 1944 – zima 1945. In: Archív Múzea SNP, Banská Bystrica, príručka S 25/78, ako aj Lagus, K.: – Polák, J.: Město za mřížemi, Praha, Naše vojsko 1964, s. 342.
- ⁸⁾ Účastníčka transportu Ema Panovová v rozhovore s autorkou 6. 11. 1995.
- ⁹⁾ Pozri: Kladivová, V.: Osudy židovských transportov zo Slovenska v Osvienčime. In: Tragédia slovenských židov. Banská Bystrica 1992, s. 160, pozn. 49. Toto svedectvo potvrdili aj dcéry deportovanej Valérie Schlusserovej, ktoré v rozhovore (jún 1997) s autorkou povedali, že až po rokoch sa dozvedeli, že ich matka bola z terezínskeho transportu odklonená na Ravensbrück, kde zomrela 28. 12. 1944.
- ¹⁰⁾ Archív Pamätníku Terezín. A 4516, č. príř. 602.
- ¹¹⁾ Údaj z 1. 5. 1945. Pozri: Adler, H. G.: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Naklad. Barrister and Principal, 2003, s. 300.
- ¹²⁾ Yad Vashem, Jeruzalem, M-5/6.
- ¹³⁾ In: Židovské muzeum Praha, DP 14. Pozostalost' zo Slovenska.

ON SLOVAK JEWS IN TEREZÍN

Katarína Hradská

Summary

After a break in the first wave of deportations in October 1942, some 20,000 Jews remained in Slovakia. They managed to evade deportation from the Slovak State by different ways. However, the Slovak Government was still trying to resolve its Jewish question. Anti-Jewish measures imposed between 1943 and 1944 were as harsh as those taken in the previous period. The Jewish Center, or rather its Working Group headed by Gisela Fleischmannová, went out of its way to find financial resources to buy out the Jews and thus save them from deportations.

The overall situation deteriorated still further after the outbreak of the Slovak National Uprising, when Slovakia, too, witnessed first hand the horrors of war. Visiting Bratislava, H. Himmler insisted on a definitive solution of the Jewish question. That was the time when A. Brunner came to the camp in Sereď as its commander. His arrival was associated with another wave of deportations to Auschwitz and other Nazi camps, with the last four transports from the camp heading for Terezín.

However, the Jews deported from Sereď were not the only Slovak nationals who found themselves in Terezín. As early as in 1941, the Slovak citizens who had lived in the Protectorate and in whose repatriation the Slovak State seemed to have no interest were deported to Terezín's Small Fortress. The Jewish Center in Bratislava sought to gain information on those prisoners and also organized help for them by sending food parcels.

SLOWAKISCHE JUDEN IN THERESIENSTADT

Katarína Hradská

Resümee

Nach der Unterbrechung der ersten Deportationswelle im Oktober 1942 blieben ca. 20 000 Juden in der Slowakei, die sich auf verschiedenste Weise den Deportationen über die Grenze der Slowakei entzogen hatten. Die slowakische Regierung hat sich aber weiterhin mit der Lösung der jüdischen Frage befasst. Die antijüdischen Maßnahmen der Jahre 1943–1944 waren ebenso hart wie die der vorhergehenden Zeit. Die jüdische Zentrale bzw. die Arbeitsgruppe unter der Leitung von Gisela Fleischmannová versuchte unter allen Umständen, genügend finanzielle Mittel zum Freikauf von Juden und für ihre Rettung vor Deportationen zu finden.

Nach dem Ausbruch des Aufstands im August 1944 verschärfte sich die Situation, als auch die Slowakei die Kriegsgrauen zu spüren begann. H. Himmler, der auf der Endlösung der Judenfrage beharrte, besuchte Bratislava. A. Brunner wurde zum Kommandanten des Lagers in Sereď ernannt. Mit seinem Amtsantritt hängt eine weitere Deportationswelle nach Auschwitz und andere Lager zusammen. Die letzten vier Transporte führten nach Theresienstadt.

Die aus Sereď deportierten Juden waren jedoch nicht die einzigen Slowaken in Theresienstadt. Schon 1941 wurden in die Kleine Festung slowakische Staatsangehörige deportiert, die auf dem Gebiet des Protektorats lebten und für die der slowakische Staat kein Interesse zeigte. Die Zentrale der Juden bemühte sich um Informationen über diese Slowaken und organisierte für diese auch die Zuschiebung von Päckchen.

HOLOKAUST NA SLOVENSKU, JEHO REFLEXIE V LITERATÚRE A SPOLOČNOSTI

Ivan Kamenec

Historický ústav SAV, Bratislava

Problematika holokaustu je už viac ako šesťdesiat rokov traumou slovenských dejín. Vari najviac sa to odráža v historickom vedomí spoločnosti, v kontroverznej reflexii jej jednotlivých vrstiev, skupín i jednotlivcov, determinovaných svojou nacionálnou, generačnou, vzdelanosťou, sociálnou či náboženskou zaradenosťou, ideovopolitickou orientáciou, ale tiež osobnými zážitkami, resp. sprostredkovanými skúsenosťami svojich príbuzných a známych. Holokaust sa totiž priamo či nepriamo dotýkal nielen obetí, ale všetkých jeho dobových účastníkov a súčasníkov, aj keď v diametrálne odlišnej podobe. Pravdaže, hlavný rozdiel spočíval vo fakte, na ktorej strane barikády sa priami účastníci tragédie ocitli. Či boli jej konkrétnymi, bezprostrednými obeťami, alebo ju z ideologických, resp. zo zisťných materiálnych dôvodov iniciovali a realizovali. Mnohí na nej participovali v rámci disciplinovaného plnenia svojich zamestnaneckých záväzkov a povinností. Najpočetnejšou, ale tiež nie nezainteresovanou skupinou boli pasívni svedkovia, akási „mlčiaca väčšina“. Naopak, najmenej bolo jej vedomých aktívnych odporcov. Široká škála subjektívnych postojov k holokaustu sa v racionálnej, no hlavne v emocionálnej rovine premietla do historického vedomia a citenia spoločnosti. Vytvorila v ňom veľmi živnú pôdu pre vznik najrôznejších legiend, mýtov, obvinení i ospravedlnení, ktoré rezonujú vo verejnosti podnes.

Trauma holokaustu je na Slovensku – podobne ako vo všetkých krajinách bývalého sovietskeho bloku – vystupňovaná faktom, že táto problematika bola viac ako štyridsať rokov z najrôznejších politických či z iných pragmatických príčin obchádzaná, zamlčovaná, ideologicky účelovo deformovaná. Po páde komunistického režimu sa aj v tomto smere situácia podstatne zmenila. Záujem o holokaust prežival a možno povedať, že podnes prežíva istú konjunktúru. Tá však neprináša iba pozitívne výsledky. Na spomínanej konjunktúre totiž mnohí autori, najmä publicisti, laici i šarlatáni, ale aj samozvaní odborníci výdatne parazitujú. Okrem toho, politické a štátoprávne zmeny oživilo staršie predsudky, rôzne antisemitské stereotypy, vyvolali nové deformácie a staro-nové mýty. Miesto triezvej historickej, sociologickej alebo etnologickej analýzy sa často objavujú prokurátorské obžaloby či vášnivé advokátske obhajoby. O čo viac v nich absentuje znalosť základných historických faktov o to sú agresívnejšie, bohatšie na účelové konštrukcie a sebavedomé vyhlásenia svojich autorov. Daný stav dokazuje, že fenomén holokaustu nie je a vlastne ani nemôže byť iba príťažlivým a iritujúcim objektom vedeckých analýz, ale je stále živým a citlivým morálnym spoločenským problémom. Prirodzene, toto konštatovanie sa zďaleka netýka iba Slovenska, ale všetkých európskych krajín a národných spoločenstiev,

ktorých sa židovská otázka v čase druhej svetovej vojny priamo či nepriamo dotkla. Je istým paradoxom, že fenomén holokaustu svojím spôsobom zasahoval a zasahuje aj do povojnových vzťahov medzi jednotlivými štátmi, najmä v stredoeurópskom priestore. Ich reprezentanti ho síce jednoznačne odsudzujú, ale zároveň sa veľmi často snažia zbaviť vlastný národ zodpovednosti, ktorú presúvajú výlučne na nacistické Nemecko, resp. cynicky a kramárskym spôsobom vyratávajú, v ktorej susednej krajine bolo vyvraždených viac židovských občanov ako v ich vlastnej.

Problematika tzv. riešenia židovskej otázky na Slovensku v rokoch 1938–1945 je v hrubých historických kontúrach aj na Slovensku rekonštruovaná už na relatívne solídnej odbornej úrovni. Bez ohľadu na odbornú kvalitu, poznávaciu prínosnosť, ideovú orientáciu autorov či potenciálneho adresáta, pomerne bohatú literatúru o holokauste na Slovensku (väčšina jej produktov vznikla po roku 1989) môžeme rozdeliť do viacerých rovín: podľa doby vzniku jednotlivých prác (medzníkmi sú tu všeobecné politické, resp. štátoprávne zlomy vývoja spoločnosti v rokoch 1945, 1948, 1989, 1993); podľa miesta ich vzniku (domáci, exiloví, izraelskí a iní zahraniční autori); podľa žánrového zamerania (vedecká spisba, vrátane pramenných edícií, memoárová a popularizačná literatúra, beletria a dramatická spisba či iné druhy umeleckého stvárnenia problematiky). Všetky spomínané žánre síce viac alebo menej verne rekonštruujú vlastnú tému, ale len vo veľmi malej miere, spravidla schematicky a zjednodušene sa pokúšajú naznačiť vnútorne diferencované postoje väčšinovej spoločnosti k holokaustu. V tomto smere vari najďalej zašla umelecká tvorba – hlavne literatúra, dráma a film, ako aj mnohé memoárové práce, ktoré sú, prirodzene, silno poznačené emocionálnym prístupom svojich autorov. V posledných rokoch k poznaniu problematiky výdatne pripeli tiež analýzy etnologického, resp. sociologického charakteru. Sama historiografia je tu zatiaľ iba na začiatku svojho výskumu.

Vo svojom príspevku však nemám ambíciu komplexne hodnotiť literatúru o holokauste na Slovensku, ani podať jej komentovanú bibliografiu. Chcem sa iba pokúsiť na niekoľkých príkladoch (možno, že nie vždy všeobecne platných a typických) naznačiť dobové i povojnové reakcie väčšinového obyvateľstva na perzekúciu židovských spoluobčanov a na to, ako sa tieto postoje premietli do literatúry, resp. vedomia spoločnosti.

Protižidovské kroky hospodárskeho charakteru od začiatku vyvolávali v mnohých skupinách vtedajšej spoločnosti ilúzie o rýchlom a bezproblémovom riešení akútnych sociálnych problémov, na ktoré bolo Slovensko vždy bohaté. Arizačný proces sa prezentoval a nesporne aj v značnej miere sa vnímal ako náprava predchádzajúcich sociálnych nespravodlivostí, veľkých majetkových nerovností, čo vyvolávalo značné nádeje v širokých vrstvách obyvateľstva – podobne ako o desaťročie neskôr znárodňovací proces počas komunistického režimu. Tieto ilúzie podporovali čelní reprezentanti štátu i oficiálna propaganda, ktorá svoju kampaň navyše sprevádzala primitívnou a vulgárnou antisemitskou kampaňou:

Ale prečo vravieť o tom,
ved' to nikto neodtají,
že židákom na tom svete
žilo sa už ani v raji

Lenže ten raj poškvrnili
židáčiská hriechu smradom
preto Pravda pomstí sa im
za všetko zlo strašným pádom

Meč pravdy už pomstou horí
a drží ho mocná ruka –
kde uniknúť z toho klepca
ustrasený židák kuká¹⁾

Arizácia sa však veľmi rýchlo zvrhla na korupčné lúpenie židovského majetku a na výdatné obohacovanie sa dobových „tunelárov“, no najmä politických protežantov režimu. Do tohto procesu okrádania boli zainteresovaní nielen priami arizátori podnikov, domov, pôdy a lukratívnejšieho hnutelného majetku, ale aj desaťtisíce drobných obyvateľov, ktorí na verejných dražbách výhodne nakupovali predmety domácej potreby po deportovaných osobách. Režim tak pri lúpení židovského majetku cieľavedome korumpoval, resp. právnu i morálnu zodpovednosťou zaťažoval veľkú časť politicky indiferentných občanov. Súčasne v nich účelovo oživoval a pestoval tradičné antisemitské stereotypy, ktoré potom cynicky zneužíval pri zdôvodňovaní násilného vysídľovania židov, čo sa už vo svojej dobe stretlo prinajmenšom s rozpakmi alebo opatrným nesúhlasom značnej časti obyvateľov, vrátane mnohých sympatizantov režimu. Tieto tendencie sa oficiálna propaganda snažila eliminovať šírením rafinovaných i primitívnych lží, ako aj cynickým výsmechom: „*Keď sa židia od nás začali vyvážať, bolo plaču, kriku a sústrastí. V predstavách mnohých ľudí mátoži ešte teraz obraz o hrôzostrašnom zaobchádzaní so židmi v ich novej vlasti*“.²⁾ K tejto tragickej téme pričínliví doboví autori v rámci ideologickej nadpráce písali oslavné či „humoristické“ verše (podobne ako o desaťročie neskôr sa poéziou schvaľovali a adorizovali monstreprocesy a ich kruté rozsudky).

Humanity pre židákov majú plné huby
nedbajú však, že svoj národ vedú do záhuby
Farizejstvo z nich až páchne, o národe vravia
ale za groš každú podlosť pre židáka spravia
To, že židov vyvážame, len tešiť nás môže,
aspoň nás už nebude mať, kto odierať z kože³⁾

Treba však konštatovať, že v tom istom čase sa medzi slovenskými spisovateľmi ozvali hlasy, ktoré priamo či v zastretej podobe odsudzovali antisemitské výčiny režimu. Margita Figuli napísala historickú románovú fresku *Babylon*, kde hlavnými kladnými hrdinami sú prenasledovaní a zo svojich domovov odvliekaní židia. Päť dní pred prvým deportačným transportom známy básnik Janko Jenseský 21. marca 1942 písal verše, v ktorých odsudzuje práve prebiehajúce tragické udalosti na Slovensku:

Priniesol listok.
V očiach listonoša
čosi jak krôpka žiaľu zaskvelo sa
Hlas chvel sa, keď ústa hovorili
dve mladé židovky sa obesili.
Sestričky boli. Vzali im kšeft, kasu
Mali len žlté hviezdy, cnosť a krásu
pre Lucifera i to poklad milý
dve mladé židovky sa obesili
Na front ísť k vojakom im prikázali
by hrdinovia víťaziť čo mali
nad nimi krehúčkymi zvířazili
Dve mladé židovky sa obesili⁴⁾

Treba už iba dodať, že tieto a iné Jesenského protirežimové verše sa šírili na Slovensku iba v rukopise, resp. sa prepašovali do zahraničia. V Londýne vyšli ešte počas vojny, na Slovensku až po roku 1945. Román Babylon vyšiel tiež až po vojne.

Režim sa snažil potláčať prejavy ľútosti a sympatií voči prenasledovaným neárijom aj strašením, že ak sa títo „úhlavní nepriatelia štátu a národa“ vrátia, kruto sa pomstia kresťanským Slovákom a navyše budú chcieť získať späť svoj majetok. Zdá sa, že zmienka o potenciálnej reštitúcii majetku bola účinnou propagandistickou zbraňou, ktorá fungovala aj po skončení vojny, kedy prišlo na Slovensku k viacerým protizidovským pogromom a výtržnostiam. Tie sa zdôvodňovali rôzne, no v ich pozadí vždy stál strach z eventuálnej povinnosti vrátenia arizovaného (ulúpeného) židovského majetku.

Ďalší kontroverzný problém dobovej i povojnovej reakcie spoločnosti na holokaust spočíva v náboženskej rovine. V slovenskom prípade nešlo iba o otázku tradičného kresťanského antijudaizmu, ale o fakt, že režim vojnového slovenského štátu sa deklaratívne hlásil ku kresťanskej ideológii. V jeho politických štruktúrach na všetkých stupňoch vládnej hierarchie aktívne vystupovali mnohí katolícki (zriedkavejšie aj evanjelickí) duchovní i laici, ktorí sa v rámci svojho postavenia (poslanci snemu, členovia Štátnej rady, funkcionári samovládnucej štátostранy, Hlinkovej gardy, Hlinkovej mládeže, atď.) priamo alebo nepriamo zapájali do riešenia židovskej otázky. Títo ľudia museli v rámci svojich verejných funkcií, ale aj ako občania a kňazi zaujímať konkrétne, pre verejnosť čitateľné stanoviská k holokaustu. Prototypom takýchto postojov bola osobnosť Jozefa Tisu, ktorý postupne vykonával najvyššie štátne i politické funkcie: premiér, prezident, predseda Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, najvyšší veliteľ Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže, najvyšší veliteľ armády, až napokon prijal oficiálny titul – Vodca. Mimo chodom, vstupovanie kresťanských duchovných do verejného a politického života malo na Slovensku už od konca 18. storočia silné tradície. Kňaz bol pre veľkú väčšinu hlboko veriacich slovenských obyvateľov vždy morálnou i politickou autoritou.

Antisemitské kroky režimu na Slovensku od roku 1939 oficiálni predstavitelia kresťanských cirkví opatrne komentovali. Vcelku otvorene schvaľovali vyradovanie židov z verejného života, resp. radikálnu elimináciu ich hospodárskych pozícií. K otvorenej kritike došlo až po oficiálnom prijatí rasového princípu, resp. pri deportáciách. Kritika sa však dlho nedotýkala samej podstaty problému, ale smerovala k ochrane rastúceho počtu židovských konvertitov. Omnoho väčšiu publicitu než kritické hlasy dostali vo verejnosti prejavy tých politicky angažovaných kňazov, v prvom rade prezidenta, ktorí všetky protižidovské opatrenia, vrátane deportácií, nielen verejne schvaľovali, ale ich aj ospravedlňujúco vysvetľovali a navyše zdôvodňovali kresťanským učením. To vzápätí vyvolávalo ostrú, ale v konečnom dôsledku, žiaľ neúčinnú diplomatickú kritiku zo strany Štátneho sekretariátu Vatikánu.

Hlboko veriaci kresťania sa tak neraz ocitli v schizofrénnej situácii: Na jednej strane úplne dôverovali svojim duchovným pastierom, vrátane tých, čo boli v aktívnej politike, na druhej strane sa ich prirodzený náboženský a ľudský cit dostával do morálnych konfliktov s každodennou praxou riešenia židovskej otázky. Táto dilema razantne vystúpila do popredia zvlášť vtedy, keď židovským občanom boli odoberané nielen politické a hospodárske, ale už aj základné ľudské práva, keď boli verejne hanobení, ponižovaní a nakoniec surovo deportovaní. Preto sa časť veriacich, spolu s mnohými drobnými kňazmi, rehoľníkmi i s niektorými biskupmi podieľala na individuálnej záchrane prenasledovaných občanov alebo im aspoň prejavila solidaritu. Tito, zväčša anonymní záchrancovia preukázali omnoho viac prirodzenej ľudskej i náboženskej morálky, než väčšina aktívne politizujúcich predstaviteľov kresťanských cirkví z radov kňazov i laikov.

Pretrvávajúce stereotypy pohľadov na židovských spoluobčanov mali tuhý život. Z dôverného, vo svojej dobe nepublikovaného výskumu verejnej mienky, ktorý sa konal v roku 1948, vyplýva, že 37 % obyvateľov schvaľovalo protižidovské výtržnosti odohrávajúce sa po roku 1945; 34 % opýtaných priznalo, že za slovenského štátu malo negatívny vzťah k židovským spoluobčanom a k tomuto stanovisku sa hlásilo roku 1948 až 56 % obyvateľov; 61 % respondentov bolo presvedčených, že ľudovodemokratický režim uprednostňuje židov a poskytuje im nezaslúžené výhody.⁵⁾ Otázny je stupeň vierohodnosti daných výskumov a najmä to, nakoľko boli odpovede ovplyvnené predchádzajúcou antisemitskou propagandou, nakoľko sa do nich premietli povojnové reštitúcie židovského majetku, resp. či sa v nich prejavil aj odpor voči formujúcemu sa novému totalitnému režimu, ktorý vytváral aj nový model vzťahov medzi štátom a cirkvami. Je všeobecne známe, že s nástupom komunistickej totality sa začala systematická ateizácia spoločnosti, sprevádzaná masívnym prenasledovaním cirkví a ich oficiálnych predstaviteľov, čo vyvolávalo u veriacich obranné reakcie. Tie sa potom ex post prenášali aj na vnímanie a posudzovanie činnosti politicky aktívnych kňazov v období vojnového slovenského štátu.

Po roku 1945 a najmä 1948 bolo poznávanie holokaustu na Slovensku prinajmenšom rozpačité, determinované ideologickými vlnami komunistického reži-

mu. Z historiografickej stránky sa tejto problematike vážnejšie venovali iba zahraniční, exiloví, v prvom rade izraelskí autori. Ich produkcia však nebola na Slovensku známa a prístupná. Doma vyšlo iba niekoľko memoárových prác, ktoré však neopisovali priebeh holokaustu na Slovensku, ale zážitky z vyhladzovacích táborov. Domáca historiografia sa holokaustom zaoberala iba okrajovo, v rámci širšie vymedzených tém z obdobia slovenského štátu. Výnimku tvorilo niekoľko čiastkových štúdií zo šesťdesiatych rokov, kedy došlo k istej liberalizácii režimu. Rozbiehajúci sa výskum razantne prerušila tzv. normalizácia, kedy bola problematika holokaustu, v rámci boja proti svetovému i domácejmu sionizmu, vylúčená z oficiálnych badateľských projektov. Výskum témy síce akosi pololegálne pokračoval, ale jeho výsledky sa mohli publikovať len v samizdatoch a v zahraničí. Doma vychádzali iba zriedkavo a aj to pod vynaliezavými kryptografickými názvami.

Po roku 1948 sa židovská problematika z obdobia druhej svetovej vojny viac a vcelku úspešne reflektovala v oblasti umeleckej tvorby: v beletrii, poézii, dráme, filme, ale aj v hudbe a vo výtvarnom umení. Jej autori svojím spôsobom nahrádzali absentujúce vedecké diela a s prípustnou umeleckou licenciou verne rekonštruovali „malú históriu“, teda každodennosť riešenia židovskej otázky. Takéto stvárnenie holokaustu bolo v daných podmienkach pre poznávanie problému veľmi prínosné. Veď kvalitné umelecké dielo s historickou tematikou vie bežného občana osloviť omnoho presvedčivejšie, než odborná dejepisná spisba, ktorá má nesporne omnoho menej potenciálnych čitateľov.

Reflexia holokaustu sa sporadicky objavovala aj v materiáloch opozičného dišentu. V jeseni 1987 vznikol na Slovensku samizdatový dokument, v ktorom autori vyjadrili formou ospravedlnenia svoje stanovisko k holokaustu. Označili ho za tragickú, no účelovo obchádzanú, resp. zatajovanú udalosť z moderných slovenských dejín. Dokument podpísalo 24 zväčša známych osobností rozdielnej politickej a náboženskej orientácie, rôznej sociálnej a profesnej príslušnosti. Zdá sa však, že, viac ako fenomén holokaustu, autorov spájala snaha vyjadriť odpor proti praktikám komunistického režimu a jeho ideológie. Paradoxne to dokumentuje fakt, že jeden zo signatárov dokumentu už o necelé tri roky neskôr, na jar roku 1990 odhaľoval pamätnú tabuľu J. Tisovi, ktorý nesie nemalú právnu, politickú a morálnu zodpovednosť za tragédiu slovenských židov.

Spomínaná epizóda tiež naznačuje, že aj po „sametovej revolúcii“ problematika holokaustu rezonovala v rôznych podobách a úrovniach vo verejnom živote na Slovensku. Neraz sa ňou šermovalo aj v politických diskusiách a zápasoch. Treba však konštatovať, že všetky relevantné postkomunistické politické elity na Slovensku (možno niekedy viac s ohľadom na zahraničie, než z vlastného vnútorného presvedčenia) odsúdili holokaust a dištancujú sa od antisemitského režimu vojnového slovenského štátu. Ich lídri sa demonštratívne zúčastňujú na odhaľovaní pamätníkov obetiam holokaustu, resp. na pietnych spomienkových akciách. Aj oni však až príliš často odmietajú otvorene a konkrétne prezentovať svoju osobnú mienku k tomuto traumatizujúcemu problému slovenských dejín.

Svoju neistotu, nerozhodnosť či nevedomosť alibisticky odôvodňujú odvolávaním sa na historikov, ktorí vraj ešte tento citlivý problém dostatočne neobjasnili vo všetkých súvislostiach.

Na druhej strane, jednoznačne pozitívnu skutočnosťou je, že po roku 1989 sa problematika židovského i zabúdaného rómskeho holokaustu dostala aj do školských učebníc a osnov dejepisu. Pri jej reflektovaní sa aplikujú metódy orálnej histórie a audovizuálne rozhovory. Značný poznávací efekt malo premietanie viacerých dokumentárnych filmov v televízii, ktoré mali prekvapujúco široký ohlas. Módna vlna záujmu o dejiny holokaustu však priniesla aj niektoré negatívne črty. Na tejto citlivej, z aspektu záujmu čitateľa či diváka aj prítťažlivej téme, sa totiž priživujú viacerí konjunkturalistickí autori, ktorí nemajú za sebou seriózne výskum, chýbajú im základné historické znalosti, nepoznajú súvislosti, čo nahrádzajú frázami, povrchnými hodnoteniami, zjednodušujúcimi závermi i nepresnou faktografiou. Najškodlivejšie je, že takéto práce svojimi dezinterpretáciami, obsahom i formou sa stávajú vďačným protiargumentom pre takých autorov, ktorí sa snažia účelovo zahmlievať, relativizovať, sponchybňovať či dokonca ospravedlňovať priebeh „riešenia“ židovskej otázky na Slovensku počas druhej svetovej vojny. Tieto sily výdatne zneužívajú ešte stále relatívne nízku znalosť problematiky holokaustu a hlavne parazitujú na ideologických deformáciách daného problému v komunistickej ére. Vytvárajú a razantne forsirujú idealizovaný, teda opäť pokrivený obraz moderných slovenských národných dejín.

Nositeľmi takejto dezinterpretácie holokaustu je niekoľko navrátiťších exilových historikov a ich početní domáci epigóni. Na Slovensku sa však nevyprofiloval takzvaný „klasický“ revizionistický historiografický prúd, ktorý by presadzoval „osvienečmskú lož“. Revizionistický prúd tu má inú, špecifickú podobu. V prvom rade sa snaží idealizovať, ba až legendarizovať slovenský štát, jeho režim a jeho najvyšších reprezentantov. Do tohto idyllického obrazu však nezapadá surová perzekúcia a vyvraždenie 70 tisíc slovenských židov. Preto sa prenáša právna, politická a morálna zodpovednosť za tragédiu len na nacistické Nemecko, resp. na niekoľkých domácich slovenských radikálov. Dochádza tak potom k absurdným konštrukciám, keď sa najvyšší predstavitelia štátu vykresľujú ako najväčší, najstatočnejší, neohrození dobrodinci a ochráncovia židov. Dokonca sa zrodil absurdný návrh na udelenie vyznamenania Spravodlivý medzi národmi prezidentovi J. Tisovi. K podobným dezinformáciám prispievajú aj mnohí pamätníci, ktorí svoje osobné skúsenosti povýšili na jedinú a „konečnú pravdu“ o priebehu holokaustu na Slovensku. Odmietajú rešpektovať akékoľvek výsledky historického výskumu, ktoré sa nezhodujú s ich názormi, a historikov zväčša označujú za zlomyseľných nepriateľov národa a slovenskej štátnosti. Treba priznať, že pre menej informovaného občana znejú takéto argumenty niekedy veľmi prítťažlivo.

Špecifický „revizionistický“ prúd na Slovensku často doslova perfídne používa aj argumenty vytiahnuté z arzenálu tradičných antisemitských stereotypov. Jeho predstavitelia celkom otvorene oživujú tézu, že židovské obyvateľstvo vždy

bolo a podnes je nepriateľské k slovenským národným, štátoprávnym, hospodárskym a kultúrnym záujmom. Domnievajú sa, že *Teraz je vhodná príležitosť povedať domovu i svetu, čo urobili Židia Slovákom dávno predtým, než začali ari-zácie a deportácie... Židia majú dedičnú vlastnosť nielen vyvolávať závisť a nenávisť, alerobiť si nepriateľov aj tam, kde to nie je potrebné.*⁶⁾ Tieto absurdity potom logicky privádzajú k formovaniu neuveriteľne cynických záverov: *Ak bol národ, ktorý mal príčinu vysídliť zo svojho územia židov, tak to bol národ slovenský.*⁷⁾ Teda zodpovednosť za tragédiu holokaustu sa priamo a nezakryte prenáša na jej obeť.

Napriek azda trochu zjednodušujúcej identifikácii hlavných názorových prúdov, resp. časových etáp, dosiaľ spoľahlivo nepoznáme súčasný, ani minulý stav reflektovania fenoménu holokaustu v slovenskej spoločnosti. Celý problém má však, podobne ako v iných postkomunistických krajinách, širšie historické dimenzie. Slovenská spoločnosť prešla v 20. storočí dvoma totalitnými systémami, ktoré ju psychologicky poznamenali a morálne deformovali. Zážitok šesťročnej fašistickej totality bol mnohonásobne prekrytý skúsenosťami štyridsaťročnej komunistickej totality, ktorá je vo vedomí a cítení obyvateľov omnoho čerstvejšia, citovo živšia, generačne aktuálnejšia. Aj ona traumatizuje spoločnosť, vyvoláva v nej nielen demonizujúce reflexie, ale aj nostalgické spomienky, no hlavne znepokojujúce otázky o zodpovednosti za vlastné občianske a morálne zlyhanie. Ani za pätnásť rokov života v demokratickom systéme sa nevieme, nechceme alebo nie sme schopní vyrovnat' sa so spomínanou traumou. Je to až nápadne podobné s problémom vyrovnania sa s fašistickou totalitou a v rámci nej osobitne s holokaustom.

Zbavenie sa každej dejinnej traumy je zrejme dlhodobý, komplikovaný a vlastne nikdy nekončiaci proces. Vari najvhodnejšou terapiou by tu mohlo byť racionálne poznávanie historických faktov a súvislostí, ako aj zbavovanie sa bremena falošných ilúzií, predsudkov a komplexov. Je to veľmi ťažká a nevďačná úloha. Práve preto ju však treba naplňovať.

Poznámky

¹⁾ Kocúr, 15. 10. 1941.

²⁾ Náš boj, 1. 10. 1942.

³⁾ Kocúr, 15. 4. 1942 a 1. 5. 1942.

⁴⁾ Jesenský, J.: Čierne dni. Liptovský Sv. Mikuláš 1945.

⁵⁾ Barnovský, M.: Slovenská spoločnosť v zrkadle verejnej mienky v rokoch 1948–1949. In: Historický časopis, 52, 2004, č. 3, s. 469–502.

⁶⁾ Vnuk, F.: Dedičstvo otcov. Bratislava 1990, s. 74–75.

⁷⁾ Tamže, s. 77.

THE HOLOCAUST IN SLOVAKIA, ITS REFLECTIONS IN LITERATURE AND SOCIETY

Ivan Kamenec

Summary

For more than sixty years now the issues concerning the Holocaust have been a source of major traumas not only for the Slovak society as a whole but also for Slovak historiography and other branches of specialized literature dealing with these topics. This was caused – in addition to other factors – by the fact that during the forty years of the communist totalitarian regime historical research into the Jewish problems, including the Holocaust, was artificially suppressed, being either ideologically regulated or – in better cases – simply condoned. Furthermore, scholarly research was replaced (sometimes very efficiently) by art (mainly by literature, films) or memoirs which proved to go down very well with the general public. A major qualitative landmark came after November 1989. Research in this branch has considerably broadened and deepened since the fall of the country's communist regime. One may say that the historiographic as well as ethnological and sociological reconstructions of the given phenomenon have yielded results of reasonably high scientific standards. This is illustrated by several quality monographs and collections of studies, editions of source materials, many specialized papers and articles. Many commemorative writings have also been published, while historians are working wholeheartedly on developing methods of oral history. These subjects are being introduced into curricula at elementary and secondary schools in a coherent fashion. Still, this “boom” of the Holocaust themes seems to be bringing negative phenomena as well. On the one hand, authors who have not made any worthwhile basic research and whose historic interpretations are inaccurate, simplistic and superficial, to say the least are taking advantage of this popularity. This weakness is, in turn, utilized by a group of authors who may be classified as belonging to a specific brand of Slovak “revisionist” historiography. Even though such authors do not operate with the infamous “Auschwitz lie”, they are keen on relativizing the responsibility of the Slovak State's fascist regime and its highest officials for the Holocaust in Slovakia or are even trying perfidiously to shift the blame for the tragedy on to its victims.

This study seeks to outline all the above mentioned trends in the Slovak literature on the Holocaust. At the same time, it points to the reflections of this particular issue in Slovak society and literature from the early 1940s until the present day.

DER HOLOCAUST IN DER SLOWAKEI, SEINE REFLEXION IN DER LITERATUR UND GESELLSCHAFT

Ivan Kamenec

Resümee

Die Problematik des Holocaust stellt bereits seit über 60 Jahren ein Trauma nicht nur der slowakischen Gesellschaft, sondern auch der slowakischen Geschichtswissenschaft und anderer Literatur, die sich mit dieser Problematik beschäftigt, dar. Die Ursache dafür liegt unter anderem in der Tatsache, dass während der 40jährigen kommunistischen Totalität die Erforschung der jüdischen Problematik, einschließlich des Holocausts künstlich unterdrückt und machtpolitisch bzw. ideologisch reglementiert, im besseren Fall nur geduldet wurde. Die wissenschaftliche Erforschung wurde (manchmal auch sehr effektiv) durch künstlerisches Schaffen (vor allem Literatur und Film) ersetzt, bzw. durch Memoiren, die in der Öffentlichkeit einiges Echo hervorriefen. Zu einem bedeutenden Umbruch kam es erst nach dem November 1989. Nach dem Fall des Kommunistischen Regimes erweiterte und vertiefte sich die Erforschung dieses Gebiets entscheidend. Man kann feststellen, dass die historiographischen, aber auch ethnologischen und soziologischen Rekonstruktionen dieses Phänomens Ergebnisse auf solidem wissenschaftlichen Niveau brachten. Unter anderem zeugen davon zahlreiche gute Monographien und Sammelbände, Quelleneditionen und eine Reihe von wissenschaftlichen Studien und Artikeln. Es entstanden viele Erinnerungsarbeiten, sehr intensiv wird mit den Methoden der oral history gearbeitet. Die Problematik wird gezielt in den Lehrplan von

Grund- und Mittelschulen eingebaut. Eine solche Konjunktur der Holocaust- Thematik bringt aber auch einige negative Erscheinungen mit sich. So nutzen sie auch Autoren aus, die keine ausreichende Forschungsarbeit geleistet haben und deren Interpretationen ungenau, vereinfachend und oberflächlich sind. Diese Schwäche nutzt wiederum jene Gruppe von Autoren aus, die man zu dem spezifisch slowakischen „revisionistischen“ Strom der Historiographie zählen kann. Dieser operiert zwar nicht mit der „Auschwitzlüge“, relativiert aber die Verantwortung des faschistischen Regimes in der Slowakischen Republik während des Kriegs und seiner höchsten Repräsentanten für den hiesigen Holocaust, oder versucht sogar, perfiderweise die Schuld an dieser Tragödie ihren Opfer zu geben.

Die vorgelegte Studie versucht alle erwähnten Trends der slowakischen Literatur über den Holocaust zu skizzieren. Zugleich zeigt sie auf die Reflexion dieses Problems in der slowakischen Gesellschaft sowie in der Literatur vom Beginn der 40er Jahre des 20. Jahrhunderts bis zur Gegenwart hin.

ČLÁNKY A STUDIE

K životním osudům Ing. Otto Zuckera

Miroslav Kryl

Nechci před čtenářem oddalovat obsah nového sdělení, které se stalo motivem k napsání tohoto článku. Proto hned v úvodu předesílám informaci, že dokument, který se stal oním impulzem, patří do období I. světové války. V krátkém období míru, než přišla ta druhá, ještě strašnější, byla nazývána Velkou válkou.

Snad bude vhodné nejdříve stručně představit Zuckerovu osobnost. Narodil se v Praze 3. října 1892. Badatelé, kteří se zabývají dějinami židovské komunity v českých zemích ve 20. století, jej uvádějí jako vynikajícího inženýra, stavitele a architekta a posléze jako židovského (sionistického) politika, místopředsedu Židovské národní strany v době první československé republiky.

Po mnichovských událostech se Otto Zucker stal ředitelem hospodářského oddělení Palestinského úřadu a po okupaci českých zemí hitlerovským Němcem, v r. 1941, vedoucím nově zřízeného oddělení „G“ Židovské náboženské obce v Praze. To mělo podle příkazů německých represivních úřadů připravit tzv. ghettoizaci židovských obyvatel v Protektorátu Čechy a Morava. Pro zamýšlené ghetto a pracovní, respektive koncentrační tábor pro Židy vybraly německé úřady Terezín. Sem přijel Zucker 4. prosince 1941 z Prahy spolu s Jakubem Edelsteinem, prvním židovským starším, a dalšími členy jeho „štabu“. Po celou dobu svého terezínského pobytu byl členem Rady starších, tj. vrcholného orgánu židovské samosprávy. Osobní odpovědnost za veškerá rozhodnutí měl ovšem podle nacistických směrnic „Judenältester“, židovský starší. Zucker byl jeho, tj. Edelsteinovým zástupcem, a to až do konce ledna 1943, kdy bylo židovské vedení na rozkaz gestapa reorganizováno. Židovským starším se tehdy stal doc. Paul Eppstein z Berlína (jeho zástupci byli J. Edelstein a dr. Benjamin Marmelstein z Vídně).

Znovu se pak Zucker ujal své funkce zástupce židovského staršího po Edelsteinově zatčení a uvěznění ve sklepení terezínské komandantury v listopadu 1943. Jako představitel protektorátních Židů v Terezíně se tak fakticky vrátil do svého původního postavení. Za necelý rok poté, 28. září 1944, byl deportován do Osvětimi-Birkenau a zavražděn v plynové komoře.

K myšlence pátrat po pramenech, které by mohly vypovídat o Zuckerově nasazení na bojiště I. světové války, mě přivedlo tvrzení H. G. Adlera, že tento vysoký funkcionář židovské samosprávy v Terezíně byl nositelem nejvyšších rakouských válečných vyznamenání.¹⁾ Přes známé a četné Adlerovy odsudky vedoucích činitelů této samosprávy se v Zuckerově „médailonku“, sestaveném uvedeným historikem, nesetkáme s příliš příkrými hodnoceními. Autor dosud nejrozsáhlejší monografie o Terezíně ocenil Zuckerovy velké intelektuální a organizační schopnosti a pragmatické zaměření...

Nyní už mohu přejít k obsahu dokumentu o Ottovi Zuckerovi, který je uložen v Ústředním vojenském archivu v Praze. Je jím příloha ke kmenovému listu, tj. evidenčnímu dokumentu (registru) vojáků, odvedených do armády na území českých zemí.²⁾

Dokument (rukopisně vyplněný formulář v německém jazyce) přináší na čtyřech stranách řadu osobních údajů o jmenovaném.³⁾ Jako místo narození je uvedena Praha, ročník 1892, náboženské vyznání „mojžíšské“, vzdělání: absolvent reálky ukončené maturitou, student Vysoké školy technické. Odveden byl 12. října 1914 a zařazen k 23. pluku polních kanonů.

Z osobního popisu jsou snad zajímavé údaje o tmavohnědé barvě vlasů, hnědé barvě očí, pravidelných rysech obličeje, bez zvláštních znamení; výška postavy: metr sedmdesát. Cennější je jistě výčet jazyků, které odvedenec ovládal: na prvním místě udal češtinu, na druhém němčinu a dále francouzštinu, vše „sloven i písmem“. Dodejme, že Otto Zucker se po válce zcela jistě přiklonil k němčině, i když o bilingvním charakteru jeho komunikace není třeba pochybovat.⁴⁾ Totéž ostatně platí o tisících dalších židovských obyvatelích, zvláště ve vnitrozemí Čech a Moravy. Mnoho z nich, zejména z řad inteligence, se v době první republiky, která uznala židovskou národnost, přiklonilo k židovskému nacionalismu, tedy sionismu. Byli mezi nimi lidé, kteří mluvili (převážně) česky, ale i ti, kteří upřednostňovali němčinu.⁵⁾ Jsem přesvědčen, že to byl také případ Otto Zuckera.

Je však třeba pokračovat v informacích, vypovídajících o Zuckerově osudu za „Velké války“ a krátce po ní. V říjnu 1914 začínal armádní nováček v hodnosti „jednorozhodného dobrovolníka“ a byl evičen jako „kanonýr“. Dne 21. prosince 1914 byl povýšen na svobodníka a 9. ledna 1915 na desátníka. Během roku 1915 se postupně stal četařem, důstojnickým čekatelem (kadetem) a praporečníkem. V r. 1916 přišlo povýšení na poručíka a v lednu 1918 se Zucker stal nadporučíkem v záloze.

Záznamy o Zuckerových válečných vyznamenáních byly do evidenčního listu bohužel zaneseny otiskem razítek, do nichž byla doplněna data a ta parafována příslušnými funkcionáři armádní spisové služby. Razítková barva na mnoha místech vybledla a text je málo zřetelný. Přesto se mi podařilo rekonstruovat základní znění zápisů, které zde uvádím v chronologickém pořadí:

- 1) Od 24. března 1917 byl Otto Zucker oprávněn nosit Karlův válečný kříž.
- 2) Dne 3. července 1917 obdržel Nejvyšší pochvalné uznání za dekorování mečí a byl mu propůjčen Vojenský kříž za zásluhy s mečí.
- 3) K 7. prosinci 1917 byl vyznamenán Železnou korunou 3. třídy s válečnou dekorací a mečí.

Správnost zápisu potvrdila správní komise pluku č. 9 polních houfnic a pluku č. 23 polních kanonů. Nešlo o nejvyšší vyznamenání, jak tvrdí H. G. Adler; přesto jde o poměrně vysoké vojenské pocty. Otto Zucker se jich v terezínském

ghettu nikdy oficiálně nedovolával, na rozdíl od jiných nositelů rakouských a německých válečných řádů a medailí. Oficiálně po této linii nepožíval prominentního postavení.⁶⁾

Z Zuckerova evidenčního listu však vyplývají další zajímavé informace, totiž o poválečném období. Česky psané úřední záznamy uvádějí, že ke dni 29. července 1919 byl „ze studijní dovolené“ převeden do činné služby v československé armádě. Ale již 6. srpna téhož roku byl „přeložen do neaktivity“ v sestavě polního dělostřeleckého pluku č. 52. Dne 8. května 1920 převzal hodnost nadporučíka v záloze, jak je v zápise doslova uvedeno. Byla mu přiznána s podmínkou, že se udělení hodnosti bude shodovat se zněním připravovaného branného zákona. Těto podmínce bylo nepochybně vyhověno, protože k 1. září 1920 byl Zucker přeřazen k československému dělostřeleckému pluku č. 5. K němu náležel i později, vždy jako záložní důstojník; od 31. prosince 1921 byl zařazen do „I. zálohy“.

Zucker v prvé řadě usiloval o dokončení studií, přerušovaných válkou. Ze sporadických a ne vždy chronologicky uspořádaných záznamů vyplývá, že mu teprve budovaná armáda nového státu vyšla vstříc. Další zápisy informují o tom, že 11. února 1922 složil druhou státní zkoušku v oboru stavebního inženýrství, a to na Německém vysokém učení technickém v Praze, a získal tak titul inženýra. V letech 1924 a 1926 byl ještě povolán na cvičení a r. 1932 přeřazen do druhé zálohy. Podle záznamu z r. 1933 měl v případě mobilizace nastoupit k dělostřeleckému pluku č. 5. O tom, zda se tak v r. 1938 stalo, dokument mlčí.

* * *

Přejdeme-li k terezínskému období Zuckerova života, chtěl bych se k němu vyjádřit v několika obsáhlejších poznámkách. Všichni autoři odborné literatury, kteří pojednali o jeho osobě, shodně oceňují jeho organizační a technické schopnosti a pragmatické jednání. Sedm let po vydání definitivního znění své monografie (totiž jejího druhého vydání v r. 1960) korigoval její autor H. G. Adler do značné míry své původní názory na „autonomní židovskou samosprávu“ v Terezíně. Na mezinárodním kolokviu o židovských radách v době nacismu, konaném v New Yorku v r. 1967, uznal, že Edelstein, Zucker i Eppstein se snažili zachránit Židy před záhubou. Nepochodili, protože neměli žádnou šanci k jejich záchraně. Edelstein a Zucker se podle něho vyznačovali statečnými činy, „i když nakonec selhali – stejně jako Eppstein – vinou svých lidských slabostí“.⁷⁾

Livie Rothkirchenová, z jejíž stati čerpám, poukázala na to, že „postup Židovských rad je nejkontroverznější tematikou, neboť názory na ně jsou až dodnes různé, avšak mnohem shovívavější než před léty. (...) Představitelé terezínské samosprávy byli vlastně rukojmí – tragické postavy. Nakonec téměř všichni zahynuli mučednickou smrtí, aniž by zanechali písemné svědectví. Přes veškeré úsilí se jim nepodařilo zachránit jádro ghetta.“⁸⁾

Rozhodně jsem dalek vynášení etických soudů. Čtenář biografie Jakuba Edelsteina, kterou napsala Ruth Bondyová, narazí na mírnou kritiku Otto Zuckera

jako mecenáše terezínských hudebníků. Tato Zuckerova pozice vyplývala z jeho „úředního“ postavení, v němž byl v rámci nejvyššího židovského vedení odpovědný za kulturní programy, čili činnost oddělení „pro organizování volného času“ vězňů ghetta (Freizeitgestaltung). Autorka jej přece jen odstínila od skromného Edelsteina. (Ostatně oba muži se výrazně odlišovali svým vzděláním, povahovými vlastnostmi i předválečnou činností.) Doslova napsala: „Otto Zucker vlastnil [tj. v Terezíně – pozn. M. K.] piano a umělecké předměty a jeho domov sloužil jako místo setkávání umělců a hudebníků, lidí, s nimiž se cítil spřízněný. (...) V sobotu odpoledne často pořádal ve svém bytě koncerty komorní hudby.“⁹⁾

H. G. Adler ve své terezínské monografii neopomněl dodat, že Otto Zucker v Terezíně disponoval nejkrásnější soukromou knihovnou a v jeho bytě se pořádaly nejen koncerty, ale i večery u gramofonu, recitace, přednášky a diskuse pro zvané účinkující a hosty.¹⁰⁾ Čtenáře těchto řádků může právem napadnout, že se tak dělo v ghettu, vlastně koncentračním táboře, kde vládly hlad, přeplněnost a nemoci a smrt zde byla denním hostem. Znalci ale vědí, že k podobným jevům docházelo i v jiných koncentračních táborech, byť za mnohdy odlišných okolností...

Na tomto místě chci zmínit oslavu Zuckerových narozenin, která se v ghettu konala 3. října 1942. Máme o ní zprávu přímého účastníka, vedoucího Pěče o mládež Egona Redlicha. Ten den byla sobota a ji v dané době odpovídal český zápis v deníku, který si Redlich v Terezíně vedl. Z pochopitelných důvodů autor uvedl jen iniciály jmen hlavních protagonistů.

Když jsem před více než deseti lety připravoval kompletní českou edici deníku, chybně jsem přečetl první písmeno Zuckerova příjmení, napsané Redlichovou rukou. Zdálo se mi tehdy, že připomíná písmeno L, nikoli „Z“. Správně jsem dešifroval „J“, tj. Jakub (Edelstein). Autor deníku byl spřátelen s oběma židovskými politiky. Z Redlichova záznamu budu v dalším textu citovat správné znění a čtenářům edice z r. 1995 se chci omluvit. Dodám jen, že Redlich psal svůj text v době, kdy židovské vedení v Terezíně dostalo pokyn (nebo svolení), aby pod dohledem gestapa napsalo dopisy adresované představitelům Židovské agentury v Ženevě. Zde je tedy správné znění Redlichova zápisu ze 3. října 1942:

„Oslavy Z[uckerových] narozenin. Zajímavá řeč J[akuba].

Privilegované ghetto... rouška nad krví a oběťmi ghett na východě.

Privilegované ghetto, v němž denně umírá přes 100 lidí. (...)“¹¹⁾

V Ústředním sionistickém archivu v Jeruzalémě jsou zachovány čtyři Zuckerovy dopisy poslané dr. Fritzi Ullmannovi do Ženevy. Autor se v nich pomocí eufemismů snažil naznačit, jaké jsou skutečné podmínky v Terezíně.¹²⁾ V roce 1946 proslovil F. Ullmann v Jeruzalémě přednášku, ve které se věnoval své činnosti v době války, kontaktům a snaze pomáhat terezínským židovským vězňům. Zmínil se i o Zuckerových zprávách, které „šly nepřímou cestou“ (tj. byly propašovány). Autor v nich přirovnal situaci v Terezíně k biblickému příběhu o zotročení Židů ve starověkém Egyptě.¹³⁾

Ruth Bondyová poukázala na úlohu, kterou O. Zucker sehrál v podpoře te-

rezínské kultury. V týdenních programech, které musely být komandantuře SS předkládány ke schválení, měnil názvy, aby skryl pravý obsah přednášek. Domnívám se, že tak mohl učiniti i v titulu přednášky, kterou v Terezíně 27. října 1943 proslovila Irma Jarmila Fischerová. (A to přesto, že v té době nominálně nezastával funkci zástupce židovského staršího.) Willy Mahler, autor terezínského, jen česky psaného deníku, zaznamenal, že pod „nevinným“ názvem „Jak vidí žena muže v Terezíně“ přednesla uvedená předválečná redaktorka „Národního osvobození“ projev, jehož podstatná část byla zaměřena zcela jinak. Věnovala se především 25. výročí vzniku Československé republiky. Vzpomněla jejího prvního prezidenta T. G. Masaryka a skrytě odsoudila důsledky Mnichova, nacistickou okupaci a následnou perzekuci židovských obyvatel.¹⁴⁾ Přednášky se zúčastnili oba tehdejší zástupci židovského staršího, Jakub Edelstein a dr. Benjamin Murrelstein. Stejný autor zaznamenal, že doc. Paul Eppstein vzpomněl čtvrtstoletí, jež uplynulo od vzniku ČSR, o den později: 28. října 1943 při „apelu“ funkcionářů ghetta.¹⁵⁾

Připomeňme ještě Redlichův zápis o změně židovského vedení v Terezíně ze 30. ledna 1943: „Nikdy nebyli Edelstein a Zucker tak populární jako dnes.“ [V originále česky].¹⁶⁾

(Jistě tím mínil české vězně v Terezíně.)

Zmínili jsme se již o Zuckerově rozsáhlé zprávě, vlastně historické rekapitulaci dějin ghetta Terezín, dovedené k 31. 12. 1943. Miroslav Kárný právem vyzvedl pramennou hodnotu bezprostředně podaného svědectví, které v mnohém odhaluje taktiku SS. V ní obsažené strohé faktografické údaje charakterizují apokalyptickou hrůzu roku 1942, zejména jeho druhé poloviny. Autor podal přehled transportů na Východ. Přitom právě on byl zpravidla vedoucím komise, která tyto transporty sestavovala.¹⁷⁾ Do zprávy se mu sice podařilo vsunout údaje o hrozné úmrtnosti v táboře, musel ovšem používat nadiktovanou oficiální terminologii a vyjadřovat se v eufemismech.¹⁸⁾ Dovolím si osobní dodatek: Kdykoli čtu citovaný report, napadá mě metafora, která by mohla charakterizovat tuto bezprecedentní situaci: „dějiny psané před namířeným revolverem“. Nakonec byl jejich autor koncem září 1944 udušen v Osvětimi otravným plynem, stejně jako statisíce dalších židovských obětí...

Dosti unikátní situaci – Zuckerovy dějiny ghetta, vlastně koncentračního tábora svého druhu – bych chtěl ještě krátce komentovat. Ruth Bondyová uvedla ve své knize o J. Edelsteinovi, že pisatel v září 1942 měl ve funkci zástupce židovského staršího v Sudetských kasárnách přednášet o (dosavadní) historii terezínského ghetta. Z autorčina podání lze usuzovat, že šlo o poloilegální akci. Podle jí citovaného pramene neohlášenou přednášku odhalil kolaborantský velitel četnického oddílu Janetschek, načež byly narychlo odstraněny plakáty, které ji avizovaly. Edelstein urovnal hrozící incident u táborového velitele Seidla. Ten si jeho vysvětlení zapsal, načež bylo Zuckerovo vystoupení povoleno. Přednáška se konala o dva dny později v rámci činnosti „Freizeitgestaltung“.¹⁹⁾

Jak známo, Zuckerova zpráva (H. G. Adler ji poprvé a příznačně nazval Dě-

jinami terezínského ghetta) je dovedena do konce roku 1943. Souhlasím s úsudkem M. Kárného, že Zuckerův text měl posloužit nacistické propagandě. Domnívám se dále, že elaborát měl být protějškem nacisty kontrolovaného a „usměrňovaného“ tzv. Ústředního židovského muzea v Praze, zřízeného v r. 1942. Tam měly zůstat uchovány hmotné památky, dokumentující existenci židovské minority v českých zemích, včetně knih i vzácných tisků a dalších muzeálií. Jinak řečeno, tvůrci a nositelé této kultury a tradice v dané generaci měli být vyhlazeni, ale doklady a památky měly (možná jen po určité době) sehrát propagandistickou roli po vítězném – pro nacistické Německo – ukončení války.²⁰⁾

Pokládám za nepochybné, že terezínské ghetto mělo být v rámci „konečného řešení židovské otázky“ zcela zlikvidováno. Historie židovského tábora v Terezíně, napsaná jednou z obětí, která byla k tomuto účelu vybrána jako zvlášť kvalifikovaná, měla zůstat zachována. V cenzurované, a tedy „vhodné“ podobě měla fixovat děje, které se v Terezíně odehrávaly ještě před proponovanou likvidací ghetta. Průběh války a směr propagandy zacílené na „zkrášlení města“ a předvádění vzorového tábora pro zahraniční pozorovatele pravděpodobně odsunuly výše (hypoteticky) nastíněné úsilí německých „kompetentních“ úřadů jiným směrem.

Naposled se chci zmínit o jiné Zuckerově zprávě, která se zmíněnými Dějinami terezínského ghetta nepřímo souvisí. Jde o autorův příspěvek pro souhrn relací a úvah, koncipovaných u příležitosti prvního výročí vzniku terezínského domova pro mládež L 417. Díky záslužné edici Anity Frankové byl zveřejněn Zuckerův příspěvek k tomuto souboru textů, které tvoří jedinečný pramen. Jde o stať napsanou a otištěnou v originálním německém znění pod názvem „Ein Jahr L 417“ (adekvátní český překlad by mohl znít „Rok trvání L 417“).²¹⁾

Ve srovnání s uvedenými obsáhlými Dějinami je zřejmé, jak se domnívám, autorův uvolněnější styl. Na druhé straně je ovšem patrná, a to i pro méně zasvěceného čtenáře, jeho vedoucí pozice v rámci zdejšího „nuceného společenství“ řečeno Adlerovými slovy. Ve svém textu zdůrazňuje a hlavně zdůvodňuje nutnost kolektivního pojetí výchovy dětí a mládeže. Obhajuje přesvědčení židovského vedení o „zvláštní důležitosti životních podmínek pro mládež v Terezíně“. Výslovně se pak zmínil, jak se podílel na prosazení lepších podmínek pro bydlení dětí v druhém období existence ghetta, kdy bylo rozšířeno na celé město. Oficiálně se tento akt nazýval „převzetím města“ ze strany židovské samosprávy a stalo se tak počátkem července 1942. Tehdy byly pro ubytování dětí vyhrazeny, jak autor uvedl, tři velké samostatné budovy a části dalších objektů. S dojetím vzpomínal na první „uzavřený“ (tj. samostatný společný) život v domově, tj. ubikaci chlapců v Sudetských kasárnách. Čas, který mezi nimi tehdy trávil, patřil k autorovým nejhezčím zážitkům v Terezíně.²²⁾

Ve svém textu Zucker obhajuje výběr vychovatelů (respektive vedoucích) dětí z řad mladých a k výchovné činnosti vhodných lidí. Píše dále o překonávání „ne-zvyklých podmínek“ (eufemismus) i psychických zábran u dětí, vytržených z rodinného prostředí. Uvažuje, jistě v duchu sionistických zásad, o pozitivním při-

nosu kolektivní výchovy v „domovech“, tj. dětských blocích a ubikacích, pro jejich budoucí život. I do této zprávy odvážně vsunul terezínské realie: hovoří o nedostatku potravin, oblečení a jiných životních potřeb, a byť eufemisticky, přece jen naznačuje těžké životní podmínky související s oddělením dětí od rodičů. Zdůrazňuje význam progresivních pedagogických zásad, tj. potřebu probouzet v mladých lidech a dětech schopnost samostatného uvažování a jednání. Sympaticky a velmi moderně dodnes působí autorovy myšlenky o nenásilné, tedy demokratické výchově, podněcující iniciativu a odhodlání k samosprávě a sebevýchově. Zucker důsledně zastává stanovisko tolerance ve výchovném působení a v jeho textu nenajdeme žádnou zmínku o „židovské“ (tj. sionisticky orientované) výchově. V závěru napsal: „Cesta židovské mládeže vede z Terezína.“ (Tím nepochybně mínil: na svobodu.)

S nezastíraným entuziasmem vyslovil autor přesvědčení, že generace mladých mužů, kteří prošli domovem L 417 a zdejší výchovou, se uplatní ve „službě lidstvu a židovskému národu“. V závěrečné formulaci vyjádřil víru v to, že právě oni naleznou smysl svého života, když jej věnují (tzn. po skončení války) budování nového světa, zabezpečeného pro celé lidstvo i židovský národ. Uvedené ušlechtilé formulace, upřednostňující všelidské humanitní ideály, lze považovat – ve světle autorova osudu, jenž se naplnil za tři čtvrtě roku – za jeho politickou závěť.²³⁾

Miroslav Kárný ve své předmluvě k edici Zuckerovy zprávy o dějinách terezínského ghetta vyzval k jejímu kritickému posouzení a využití. Zároveň se v ní nepřímě ptá, jakou představu měl Zucker o tom, co čeká terezínské vězně deportované z tábora na Východ.²⁴⁾ Na tuto otázku lze podle mého soudu odpovědět jediné formou dalších dotazů. V souvislosti s tímto problémem však zaráží, snad lze užít tohoto vyjádření, Zuckerův značný optimismus, vyjádřený v textu o domově L 417, jenž vznikl na počátku července 1943. Vracím se k jeho úvodní formulaci, v níž autor napsal, že péče o mládež v Terezíně zaujímá stále místo „v dějinách ghetta Terezín, v současné době patrně zcela jedinečného“.²⁵⁾ Poprvé ve střední Evropě se stalo, pokračuje pisatel, že dorůstající mládež, vhodná pro umístění do domovů (útluků), byla pokud možno kompletně soustředěna, aby žila společně a zapojila se do života celku.

Se značným autorovým optimismem, který jsme již zmínili, kontrastuje úvod zprávy pro týž dokument, který napsal Egon Redlich, vedoucí terezínské Péče o mládež. Jeho autor byl v jistém slova smyslu Zuckerovým podřízeným. Na začátku své česky psané úvahy o terezínské výchově Redlich napsal:

„Naše situace je podobná plavci, který je unášen prudkým proudem a který s vypětím všech sil musí bojovat, aby dosáhl břehu. Tento plavec dovede posoudit svůj výkon pravděpodobně teprve tehdy, když dosáhne břehu a když se z jistého břehu ještě jednou podívá na dravý živel, v němž před chvílí ještě bojoval o svůj život.“²⁶⁾

Věřil snad Otto Zucker v létě 1943 na rychlou porážku Německa, a tím i konec války a záchranu většiny zejména mladých vězňů (a dětí) v Terezíně, i těch,

kteří byli odtud odvezeni? Izraelská badatelka Margalit Shlainová uvedla na historické konferenci v Terezíně, konané v r. 1991, že Jakub Edelstein i jeho zástupce Otto Zucker dostali v říjnu 1942 od sionistické podzemní skupiny v Terezíně zprávy zachycené z vysílání britského rozhlasu BBC. V nich se hovořilo o hromadném zabíjení Židů výfukovými plyny uvnitř nákladních aut. Další zprávy o vraždění Židů na Východě byly získány od českých železničářů.²⁷⁾ Na téže konferenci uvedla Ruth Bondyová přesvědčivé doklady o tom, že Edelstein tyto a podobné informace, které obdržel, odmítl jako britskou „hrůzostrašnou propagandu“. Autorka dosvědčila, a to na základě vzpomínky na rozhovor s Miriam Edelsteinovou v táboře BIIb v Osvětimi-Birkenau, že Edelstein o plynových komorách nevěděl. Uvedla i další dochovaná svědectví v tomto smyslu. Podle nich nevěděl před svou deportací do Birkenau o plynových komorách ani dr. Leo Janowitz, vedoucí Edelsteinova sekretariátu v ghettu a jeho „pravá ruka“.²⁸⁾

S velkou mírou pravděpodobnosti lze říci, že uprostřed roku 1943 zastávali Edelstein i Zucker stejné nebo podobné názory, pokud jde o osud deportovaných z Terezína. Nelze však jinak, než se pohybovat v hypotetické rovině, pokud jde o toto tvrzení.

* * *

V úplném závěru své stati se chci ještě naposled vrátit ke slovům M. Kárného, který připomněl tragický osud Otto Zuckera, poznamenaný podvodem, jež terezínská komandantura SS zinscenovala koncem září 1944. Měl se stát vedoucím údajného nového pracovního tábora, kam směl s sebou vzít štáb svých spolupracovníků. Ve skutečnosti dojel vlak s 2500 mladými muži, vypravený z Terezína 28. září 1944, v noci z 29. na 30. září na rampu v Osvětimi-Birkenau.²⁹⁾ Ještě ve vlaku byli Otto Zucker a Karel Schliesser spoutáni a ihned po příjezdu, spolu s tisícem dalších účastníků transportu zavražděni v plynové komoře. Zuckerova manželka Fritzi se mezitím v Terezíně jako první dobrovolně přihlásila do transportu, jehož odjezd byl posléze stanoven na 1. října 1944. Na základě podlého podvodu SS uvěřila spolu s dalšími asi 500 ženami, že budou odjíždět za svými blízkými a že se s nimi shledají v novém táboře. Při selekci na rampě v Osvětimi-Birkenau bylo z tohoto transportu na otrockou práci vybráno jen asi 60 žen, ostatní, včetně Zuckerovy ženy, byly zavražděny plynem.³⁰⁾

- ¹⁾ Viz: H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1960, 2. vyd., s. 252.
- ²⁾ Vojenský historický archiv (VHA) Praha, Sbíрка kmenových listů, bez zvláštní signatury. – Zuckerův spis o 2 listech nese označení: Hauptgrundbuchblatt, Beilage Nr. 4 – Z 19/2, znějící na jméno Ing. Otto Zucker. Citovaná zkratka titulu inženýra sem byla dopřána tužkou, a to čtyři roky po skončení války, tedy již v době první republiky.
- ³⁾ Dospěl jsem k názoru, že hlavní svazek Zuckerova osobního vojenského spisu, vedený do r. 1918, tedy do rozpadu habsburské monarchie, by měl být uložen ve Vojenském a válečném archivu ve Vídni. Vyplývá to z přílišné stručnosti, respektive neúplnosti údajů uložených ve VHA v Praze.
- ⁴⁾ Viz dále o Zuckerově službě v československé armádě. – Paní Doris Grozdanovičová (vězněná v ghettu Tereziň v l. 1942–1945) mi v osobním svědectví vyprávěla, že s ní O. Zucker v Tereziňě hovořil česky.
- ⁵⁾ Srov. objevnou studii Kateřiny Čapkové: Uznání židovské národnosti v Československu 1918–1938. In: *Český časopis historický*, 102, 2004, s. 90–95, 97. Na posledně uvedené stránce autorka napsala: „Dvojazyčnost pak byla zvláště typická [tj. v ČSR – pozn. M. K.] u obyvatelstva židovského. Při rozhovorech židovských občanů, jaký jazyk či národnost mají zvolit, hrály velkou roli i sociální jistoty. (...)“
- ⁶⁾ Srov.: A. Hyndráková, H. Krejčová, J. Svobodová: *Prominenti v ghettu Tereziň (1942–1945). Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Edice dokumentů*, Praha 1996. – Citovaný soubor pramenů přináší doklady o nositelích rakousko-uherských válečných vyznamenáních, jimiž válečná mašinérie později zaniklé monarchie nejvýše vyznamenávala většinou jen příslušníky nejvyšších důstojnických kruhů a generality.
- ⁷⁾ Livie Rothkirchenová: Představitelé tereziňské samosprávy. Názorové diferencie. In: *Tereziňské studie a dokumenty 1996*, ed. M. Kárný, M. Kárná, s. 102–103.
- ⁸⁾ Tamtéž, s. 106.
- ⁹⁾ Ruth Bondyová: *Jakob Edelstein*, Sefer, Praha 2001, s. 285.
- ¹⁰⁾ H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945*, 2. vyd., s. 603.
- ¹¹⁾ Egon Redlich: *Zítřka jedeme, synu, pojedeme transportem*. Deník Egona Redlicha z Tereziňa l. 1. 1942 – 22. 10. 1944. K vydání připravil a úvodní studii, vysvětlivky a ediční poznámku napsal Miroslav Kryl. *Doplňek*, Brno 1995, s. 150. (Připojuji údaj, který v podtitulu ani v tiráži bohužel není uveden, totiž že hebrejský text deníku přeložili Hana Lionová a Bedřich Nosek.)
- ¹²⁾ Miroslav Kárný: *Tereziňská zpráva Otto Zuckera*. In: *Tereziňské studie a dokumenty 2000*, ed. M. Kárný a E. Lorencová, s. 99.
- ¹³⁾ Viz: M. Kryl: *Fritz Ullmann a jeho pomoc vězňům v Tereziňě*. In: *Tereziňské studie a dokumenty 1997*, ed. M. Kárný, M. Kárná, s. 176.
- ¹⁴⁾ Srov.: M. Kryl: *Osud vězňů tereziňského ghetta v letech 1941–1944*, *Doplňek*, Brno 1999, s. 86–87.
- ¹⁵⁾ Tamtéž, s. 85.
- ¹⁶⁾ E. Redlich: *Zítřka jedeme, synu ...*, s. 71.
- ¹⁷⁾ V souvislosti se sestavováním těchto transportů L. Rothkirchenová citovala deníkový zápis Egona Redlicha, v němž poukázal na mravní zodpovědnost příslušných funkcionářů ghetta, včetně své osoby. Úvodní část jeho česky psaného záznamu ze 14. března 1942 zní: „Protekcce, protekcce... V závažných věcech, jako je reklamace z transportu, by neměla být. Jsou věci, které nás značně zatěžují, a nevím, jak se budeme jednou zodpovídat. [...] – Viz edici v poznámce 13, s. 103 a srov.: L. Rothkirchenová: *Představitelé tereziňské samosprávy*, s. 105.
- ¹⁸⁾ Srov.: M. Kárný: *Tereziňská zpráva Otto Zuckera*, s. 97–99, 120.
- ¹⁹⁾ R. Bondyová: *Jakob Edelstein*, s. 320, 452, poznámka 18. – Zmíněným pramenem je zpráva rabína dr. W. Weinaera, prvního vedoucího FZG, o činnosti tohoto oddělení, kterou napsal v březnu 1944.
- ²⁰⁾ Srov.: Dirk Rupnow: „Ústřední židovské muzeum v Praze“ 1942–1945. „Vy musíte být, i když už nejste ...“. In: *Tereziňské studie a dokumenty 2000*, ed. M. Kárný a E. Lorencová, s. 278–296. Viz od téhož autora: *Täter-Gedächtnis-Opfer. „Das jüdische Zentralmuseum in Prag 1942–1945“*, Wien 2000.
- ²¹⁾ Viz: A. Franková: *Theresienstädter Erziehung. Berichte zum ersten Jahrestag der Theresienstädter Heime in L 417*. In: *Theresienstädter Studien und Dokumente 1998*, ed. M. Kárný, R. Kemper, M. Kárná, s. 142–180. Zuckerův text je zde otištěn na s. 149–151.

- ²²⁾ V cenzurovaných, tj. pod dohledem gestapa psaných dopisech z 19. dubna. a 12. července 1943, které byly adresovány dr. Fritzii Ullmannovi do Ženevy, Zucker uvedl, že se v Terezíně stará o mládež. Zvláště ve druhém, zde uvedeném psaní zdůraznil, že vlastně řídí (v německém originále je užito výrazu, který v češtině by odpovídal slovu „obhospodařuje“) Péči o mládež.
- ²³⁾ Theresienstädter Studien und Dokumente 1998, s. 151.
- ²⁴⁾ Srov.: M. Kárný: Terezínská zpráva Otto Zuckera, s. 97–98.
- ²⁵⁾ Viz pramen uvedený v poznámce 23, s. 149. – V německém originále stojí: „In der Geschichte des in seiner Art wohl heute in Europa besonderen Ghettos Theresienstadt...“
- ²⁶⁾ Autorův příspěvek zůstal bez názvu. Editorka Anita Franková ho opatřila titulkem „Trojí úkoly péče o mládež“. Viz: Zprávy k prvnímu výročí terezínských domovů v L 417. In: Terezínské studie a dokumenty 1998, ed. M. Kárný, M. Kárná a E. Lorencová, s. 128.
- ²⁷⁾ Viz: M. Shlainová: Nový dokument o nacistických metodách klamu. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky, ed. M. Kárný a V. Blodig, Terezínská iniciativa-Logos, Praha 1992, s. 152.
- ²⁸⁾ R. Bondyová: Jakob Edelstein – první židovský starší Terezína. Viz: tamtéž, s. 78. Srov.: R. Bondyová: Jakob Edelstein, s. 366–367, 407–408 aj.
- ²⁹⁾ M. Kárný: Terezínská zpráva Otto Zuckera, s. 99.
- ³⁰⁾ Blíže srov.: K. Lagus, J. Polák: Město za mřížemi, Naše vojsko – SPB, Praha 1964, s. 240–241, 328.

On the Fate of Otto Zucker

Miroslav Kryl

Summary

An impulse for writing a biography piece on Otto Zucker was the prepared Czech edition of the second volume of H. G. Adler's monograph "Terezin 1941–1945. Tvář nuceného společenství. II. Sociologie" by the Barister & Principal Publishers in Brno. In a passage devoted to the personality O. Zucker, the author said that this official of the Ghetto's Jewish Self-Administration was, indeed, the bearer of the country's highest war distinctions (i.e. dating from the time of the First World War).

When checking the above mentioned data, I succeeded in establishing that the Central Military Archives in Prague still keep what is known as Zucker's Hauptgrundbuchblatt (core record sheet). Thanks to the kind help of the staff of the Archives I had an opportunity to study that document. In it I could follow the man's wartime career in the Austro-Hungarian Army from the day of his call-up in October 1914 until the end of the First World War. It could be noted that Otto Zucker, who eventually achieved the rank of Lieutenant in the artillery, was decorated on three different occasions during the year 1917. We may assume that Zucker was deployed in an Italian battlefield. This could be checked only by subsequent research in the Military and War Archives (Militär- und Kriegsarchiv) in Vienna; the records kept in Prague's Central Military (History) Archives are too scant. Even though Zucker's military decorations, traced in the archives, did not rank among the highest army distinctions, they were still quite impressive.

As implied by the given document, after the downfall of the Habsburg monarchy and the establishment of the first Czechoslovak Republic the army seemed to be interested in securing Zucker's active services; his military rank was finally confirmed by the Czechoslovak Army authorities in 1920. Still, the signs are that Otto Zucker's prime objective was to finish his university studies of civil engineering and that he evidently planned to work in a civilian profession. That was why the Army gave him a study stay in 1919, soon afterwards transferred him to "non-active service" and later discharged him among reservists. In 1922 Zucker passed his second state examination at the German High School of Technology in Prague and received the title of civil engineer. Between the two world wars O. Zucker was known not only as a builder-architect but also as a Zionist-oriented Jewish politician, Deputy Chairman of the Jewish National Party in the Czechoslovak Republic.

In my study I did not want to ignore the Terezin phase of his life either. I traced Otto Zucker's activities in the management of the so-called Ghetto Self-Administration, which was totally subordinated to the SS Command. I studied and analyzed two documents written by Zucker, and covered the tragic end of his life as well. By the end of September 1944 the Terezin Camp Command put him in a transport under the pretext that he and his colleagues would build a new labor camp. In fact, the transport headed for Auschwitz. Already on the train Otto Zucker and Karel Schliesser were handcuffed and after arrival at the ramp in Auschwitz on the night of September 29, 1944 they were immediately taken to a gas chamber and killed.

Zum Lebensschicksal des Otto Zucker

Miroslav Kryl

Resümee

Anregung zur Verfassung des Beitrags über den Lebenslauf von Otto Zucker war die Vorbereitung der tschechischen Ausgabe des zweiten Teils der Monographie von H. G. Adler „Terezin 1941–1945. Tvář nuceného společenství. II. Sociologie“ im Verlag Barister&Principal in Brno. In einer der Persönlichkeit O. Zuckers gewidmeten Passage wird angeführt, dass dieser Funktionär der jüdischen Selbstverwaltung Träger höchster Kriegsauszeichnungen war (aus der Zeit des I. Weltkriegs).

Bei der Überprüfung dieser Angaben, gelang es mir festzustellen, dass im Zentralen Militärarchiv in Prag das Hauptgrundbuchblatt von Zucker erhalten ist. Dank der Bereitwilligkeit der Archivmitarbeiter konnte ich dieses studieren. So konnte ich die Kriegseinsätze des Genannten im Rahmen der österreichisch-ungarischen Armee von seiner Einberufung bis zum Ende des I. Welt-

kriegs verfolgen. Ich konnte feststellen, dass Otto Zucker, der schließlich den Rang eines Oberleutnants der Artillerie hatte, wirklich dreimal ausgezeichnet wurde und dieses während des Jahres 1917. Man kann davon ausgehen, dass er auf dem italienischen Kriegsschauplatz eingesetzt war. Bestätigen kann man dieses allerdings nur nach eingehender Forschung im Militär- und Kriegsarchiv in Wien, die Aufzeichnungen im Militärhistorischen Archiv in Prag sind dafür zu knapp. Die hier festgestellten Auszeichnungen gehörten nicht zu den höchsten, waren aber recht hoch.

Wie aus dem erwähnten Blatt hervorgeht, hatte die Armee des neuen Staats nach dem Fall der Habsburger Monarchie und der Entstehung der Ersten Tschechoslowakischen Republik Interesse an seinem weiteren aktiven Dienst. Der erreichte Leutnantsrang wurde 1920 endgültig von der Militärbehörde anerkannt. Otto Zucker bemühte sich in erster Linie jedoch darum, das Studium des Bauwesens zu beenden, offensichtlich wollte er einen zivilen Beruf ergreifen. Die Armee ermöglichte ihm 1919 einen Studienurlaub und führte ihn in den „nicht aktiven Dienst“ und mit der Zeit in die Reserve. 1922 legte Otto Zucker die zweite Abschlussprüfung an der deutschen technischen Hochschule in Prag ab und erhielt den Titel eines Bauingenieurs. Aus der Zwischenkriegszeit ist Otto Zucker nicht nur als Architekt bekannt, sondern auch als zionistisch orientierter jüdischer Politiker und stellvertretender Vorsitzender der Jüdischen nationalen Partei in der Tschechoslowakischen Republik.

In meinem Aufsatz wollte ich nicht nur die Theresienstädter Zeit seines Lebens anführen. Ich habe seine Tätigkeit in der Führung der so genannten Selbstverwaltung des Ghettos verfolgt, die ganz der SS-Kommandantur unterstand. Ich widmete einige Aufmerksamkeit einer Analyse zwei von ihm verfasster Dokumente sowie seinem tragischen Ende. Die Leitung des Theresienstädter Ghettos reihte ihn unter dem Vorwand, dass er mit seinen Mitarbeitern ein neues Arbeitslager gründen solle, in einen Transport ein. Der Transport führte in Wirklichkeit nach Auschwitz. Noch im Zug wurden Otto Zucker und Karel Schliesser gefesselt und gleich nach der Ankunft an der Rampe in Birkenau in der Nacht vom 29. auf den 30. September 1944 in die Gaskammer geführt und ermordet.

Pomáhalo se v dobách nejtěžších židovským občanům?

František Vašek – Zdeněk Štěpánek

V dnešní době, kdy je naše veřejnost ve stále širším rozsahu informována o osudech židovského obyvatelstva, se objevují otázky, jaký postoj zaujala k těmto událostem česká veřejnost. Náš příspěvek chce přispět k hledání odpovědi, prohlubovat naše poznání, abychom se vyvarovali nedoloženým tvrzením a docenili zvláštnosti tehdejší doby.

Osudy židovského národa byly vždy doprovázeny řadou rozporuplných událostí. K nejhlubšímu zvratu této pohnuté historie došlo s nástupem nacistické moci v Německu. Vydáním norimberských zákonů bylo zahájeno nezakryté a bezuzdné tažení s jediným cílem – vyhladit všechny Židy z mocenské sféry Hitlerovy říše. Pro naše země se neblahým mezníkem stala mnichovská konference, neboť zakončila existenci demokratické republiky.

Mnichovem se otevřela cesta budování totalitního režimu, který opouštěl demokratický svět evropského západu a vřazoval se do sféry nacistického Německa. Nedílnou součástí orientace tzv. druhé republiky se stalo napodobování postupu vůči židovské komunitě podle Třetí říše. Tehdejší vypjatý nacionalismus strhl část české veřejnosti k prvním perzekčním činům. Židovská emigrace z okupovaného pohraničí, která se hlásila k židovské nebo německé národnosti, nenacházela ve vnitrozemí již své nové zaměstnání. Byla zahájena kampaň, aby Židé opustili svá místa ve veřejné správě. Jednota českých advokátů vyloučila v lednu 1939 všechny své členy židovského původu ze svých řad. Na valné hromadě mediků v Praze byl dne 27. ledna 1939 odhlasován návrh, aby židovským studentům byla vyhrazena v posluchárnách poslední lavice. Dne 12. března 1939 vystoupil na schůzi severočeské lékařské župy MUDr. Josef Otmar ze Lhoty: „V dnešní době, kdy v náš prospěch v celém světě se nezdvihla ani jedna ruka, nutno zahrnout všechnu falešnou humanitu a bezohledně usměrňovat pracovní účast židovských lékařů dle skutečného počtu židovského obyvatelstva v našem státě. V lékařském stavu zemí historických je toho času téměř jedna polovina židovského původu a židovské rasy. To je nepřírozené a také dokonce nemravné. Kdy konečně se odhodláme jít za svým přirozeným právem.“¹⁾

Stupňující se protižidovské útoky narážely na odpor demokratických a vlasteneckých sil. Jeho těžiště spočívalo v obraně demokratických poměrů a v boji proti nacionalismu a rasismu. V únorovém čísle brněnského Indexu se objevila stručná noticka, v níž se říkalo: „Dělají s ním velký poprask bulvární večerníky, kterým se nyní tento nekalý obchod konečně uvolnil. V zahraničí nám to nedělá dobře, a proto je patrný ve směrodatných místech umírněný postup v této ožehavé otázce. Nutno zato zaznamenat, že vedoucí úlohu vedle bulvárních večerníků převzaly organizace tzv. svobodných zaměstnání. Naši lékaři a advokáti a jejich organizace provádějí tu fakticky již to, s čímž se oficiálně váhá. A to je na samotné věci nejsmutnější, protože se za tím zcela zřetelně rýsuje pouhý

a ne zrovna čistě vedený konkurenční boj.“²⁾ Hned v následujícím březnovém čísle Indexu se objevila replika MUDr. M. Matouška: „K poznámce 'Náš antisemitismus' v prvním čísle Indexu, ve kterém zjišťujete, že předbojovníky antisemitismu jsou u nás advokáti a lékaři, bych poznamenal, pokud o lékaře běží, že ne všichni čeští lékaři souhlasí s antisemitismem, jak se mezi lékaři projevuje. Jsou čeští lékaři a čeští árijští lékaři (odpusťte mi tento dobový, dříve však nezvyklý termín!), kteří se stydí za to, co se u nás děje proti Židům a kteří odsuzují celé to nesmyslné protižidovské tažení. Jak mezi českými lékaři, tak mezi českými advokáty jsou kulturní lidé, kteří se současným antisemitským poblouzněním nemají nic společného.“³⁾

Mezi varující se zařadil i univ. prof. PhDr. Inocenc Arnošt Bláha: „Braňme se tomu přenášení cizích materiálních hledisek a měřítek k nám, braňme se i tomu přenášení cizích metod k nám, metod, které znamenají zdivočování, fanatizování, materializování duše národa. Metod, které vědomě směřují k tomu, aby národ byl uvnitř rozložen. Národ, to je vazba duchovních spojitostí. Jakmile tyto spojitosti přetrháte, zůstávají již jen pudy a vášně, oblast živočišnosti. A převládnou-li motivy této oblasti i uvnitř národa, pak se člověk stává člověku vlkem, nastává boj všech proti všem.“

Vykopávání těchto vnitřních propastí v národě, to je rafinovaný a záměrný cíl, k němuž směřuje ten, kdo chce národ z nitra zničit, aby měl snadnější jeho zničení zvenčí.

Stejný smysl má rozpoutání boje proti židovství. Zase ve jménu takového materiálního (rasového) měřítka.“⁴⁾

Nelze tudíž zakrývat temnou stránku našich dějin, kdy, ještě před nastolením nacistické moci, došlo u nás k rozpoutání protižidovské kampaně a prvním perzekučním krokům. Doba druhé republiky vnesla tak do vzájemných vztahů Čechů a Židů řadu negativních jevů, které měly své pokračování i po 15. březnu 1939. Nacisté ponechávali iniciativu v řešení židovské otázky protektorátní vládě a v perzekučních zásazích gestapo využívalo českou policii a četnictvo. Ještě na schůzi pléna Ústřední lékařské rady v Praze dne 8. července 1939 vystoupil MUDr. Skála z Loun, přisvojil si právo mluvit jménem českých lékařů a vyjádřil svoji osobní nespokojenost slovy: „Nikým nerušené ordinování Židů, mezi nimiž je celá řada i cizích státních příslušníků, pobuňuje českou veřejnost a české lékaře. Žádáme, aby všechny židovské ordinace byly zavřeny. Nejsme zde proto, aby-
chom rušili zákon, ale říkáme se vším důrazem, že zákon jde strašně pomalu.“⁵⁾

Navic zde působila prostá skutečnost, že do styku se židovskými občany vstupovali charakterově dobří i narušení čeští občané. Spoluautor článku Zdeněk Štěpánek často vzpomíná na vyprávění přítelkyně své manželky paní Miriam Laurenčíkové, rozené Stampfové, která žila se svými rodiči v Jevíčku. Zdejší malé městečko vytvářelo pro ně prostředí, ve kterém nedocházelo v době první republiky ke konfliktům. Mezi židovskými a českými rodinami se vytvářely přátelské vztahy, které prakticky stíraly vzájemné rozdíly. Miriam se jako jediná vrátila po osvobození do Jevíčka. Ztratila rodiče a bratra. Její setkání s drtivou vět-

šinou známých bylo plné vzájemného porozumění a přátelství. Celý další život však Miriam nezapomněla na okamžik, když přišla do jedné jevičské domácnosti a zde uviděla kávovou soupravu své maminky a „noví majitelé“ nepovažovali za nutné cokoliv vrátit.

Nacistická okupace a stupňující se teror vytvářely však i rámec, který začal českou veřejnost a židovskou komunitu sblížovat. Oboustranné utrpení posilovalo tendenci vzájemně si pomáhat. Jelikož tato stránka zůstala dodnes stranou pozornosti historického výzkumu a hrozí stále její jednostranný nebo neúplný výklad, rozhodli jsme se zveřejnit naše poznatky z regionu Moravy. Nejde o vyčerpávající odpověď. Půjde spíše o faktografické seřazení některých stránek činnosti našich občanů, které byly motivované snahou pomoci židovským spolupříteľům.

Palčivý problém vznikl při přesunu obyvatelstva z okupovaného pohraničí. Rozhodnutí padlo náhle a žádná organizace nebyla připravena o utečence se postarat. Emigrace Židů se odehrávala často za dramatických okolností. Německé úřady vyháněly celé skupiny za české hranice. Z Břeclavska k tomu došlo 15. října 1939. Velká skupina se ocitla v polích u Lanžhota a Hrušek. Několik starších osob zde zemřelo. Teprve po intervenci britského velvyslanectví byli Židé stahováni do Ivančic, kde v objektu bývalé Sinaibergerovy koželužny vznikl židovský uprchlický tábor, ve kterém se shromáždilo 526 osob, z toho 46 dětí.⁶⁾

Při budování tábora výrazně pomohli občané Ivančic. Velkou péči při ošetřování poskytla Nina Neubachová, která se obrátila na svého známého MUDr. Weisse v Senci nad Myjavou a dostala od něho velký balík léků. Nina se stala ošetřovatelkou v ordinaci a v nemocnici se 60 lůžky, která byla založena po 19. březnu 1939, kdy se uprchlický tábor změnil v internační.

Židé pracovali jako horníci v dole Kukla v Oslavanech. Jejich pracovní a životní podmínky byly krajně neutěšené. Rozmanitou pomoc jim poskytoval oslavanský lékař MUDr. Nekuda a osazenstvo nemocnice, která se stávala často posledním útočištěm zcela vyčerpaných židovských vězňů. Nechyběly příklady, kdy pacienti se vraceli do tábora se sádrovým obvazem na zdravé ruce nebo noze. Široká péče české veřejnosti přinesla ovoce, neboť nikdo, i při špatné stravě a silném nervovém a tělesném vypětí, z židovských vězňů nezemřel.⁷⁾

Po Mnichovu musela řada židovských emigrantů usilovat o získání svého zaměstnání ve vnitrozemí. Rozsáhlý spor s úřady podstoupil MUDr. Maxmilián Karp, lékař české národnosti a židovského náboženství. Dotyčný byl od roku 1933 praktickým lékařem v Moravské Ostravě. V době od 15. listopadu 1937 do 7. října 1938 zastával funkci primáře v hornické nemocnici v Petřikovicích, kam si přeložil i soukromou praxi.

Po záboru Petřikovic požádal o obnovení soukromé praxe v Moravské Ostravě. Lékařská komora jeho žádost 27. října 1938 odmítla. Karp se 1. listopadu odvolal s poukazem, že trvale bydlí v Moravské Ostravě a nemůže se na něj vztahovat opatření proti emigrantům z pohraničí. Jeho žádost vyvolala silnou odezvu v české veřejnosti. Podpořil ji Svaz horníků a řada významných osobností v čele

s primářem MUDr. Sylabou. Okresní úřad v Moravské Ostravě vydal pod tlakem 2. ledna 1939 Karpovi prozatímní potvrzení o právu vykonávat lékařskou praxi v Revírní bratrské pokladně. Sebesilnější podpora českých kruhů se však ukázala v totalitním státě slabší než mocenské složky. Již 1. února 1939 bylo rozhodnutí okresního úřadu zrušeno a obnovena platnost usnesení lékařské komory.⁸⁾

Polem, na kterém židovští a čeští občané navázali spolupráci, se stalo odbojové hnutí. Do rezistence vstupovali zejména Židé, kteří se hlásili k české národnosti a silně se asimilovali v českém prostředí.

Početné zastoupení měli Židé v zednářských ložích, které se staly pro nacisty nepřijatelné pro humanistický a svobodomilovný program. Čelily nacistickým teoriím a byly proto považovány za jednoho z úhlavních nepřátel. Nacistická propaganda vykreslovala zednářské hnutí v nejtemnějších barvách a spolu s plutokracií a židobolševismem je označovala za viníka všech lidských katastrof.

Snad největší počet židovských občanů vstoupil do Obrany národa. Sekundární lékař vsetínské nemocnice Dezidér Reichenthal se stal členem okresního vedení ON a podílel se na činnosti finančního a zdravotního oddělení.⁹⁾ Dne 21. prosince 1939 byl zatčen, 24. října 1942 odsouzen a 29. dubna 1943 popraven. Stejný osud postihl rožnovského lékaře Felixe Rottera za činnost v Obrance národa a v ilegálním sokolském hnutí.

V březnu 1939 se organizačním tajemníkem ilegálního krajského výboru KSČ v Brně stal František Tausig. V květnu 1939 přešel do funkce tajemníka v Hradci Králové a v listopadu 1939 byl pověřen vedením ilegální práce v celém pohraničí. Mezi odbojové pracovníky se zařadil JUDr. Harry Jíra-Freund, židovský občan z Prahy. Působil jako spojka ilegálního ústředního vedení KSČ a často zajížděl na Českomoravskou vysočinu. Zde předával instrukce zejména Jožce Smejkalové z Nového Města na Moravě, která měla spojení na Bystřičsko a Žďársko. V Kuklíku u Sněžného se vytvořila základna sovětských vojáků, kteří unikli z německého zajetí. Jíra-Freund navázal se základnou spojení. Gestapo však obklíčilo dne 22. ledna 1944 Kuklíka a Jíra byl při pobytu v rodině Bukáčkových zastřelen.¹⁰⁾

Pro židovské občany měla zvláštní význam ilegální síť zabezpečující odchody do emigrace. Mnozí neměli dostatek finančních prostředků k legální emigraci. Po překročení hranic odcházeli jak na západ, tak na východ a vstupovali do našich zahraničních jednotek. V československé skupině v polských Malých Bronovicích působilo šest židovských lékařů z celkového počtu sedmi.

Židovští občané se podíleli i na organizaci ilegálních přechodů hranic. V hodonínské skupině Obrany národa, kterou vedl učitel J. Šelep, pracoval Rudolf Reich, člen vedení Židovské náboženské obce. Zprostředkoval odchody zejména církevních osobností, které přicházely z jiných náboženských obcí, zejména z Prahy. Po zatčení Šelep byl vzat do vazby i Reich. Šelep však vzal veškerou vinu na sebe a prohlásil, že Reich nemohl vědět, co v doručovaných balíčcích bylo a neměl zdání, že jde o falešné slovenské bankovky a k jakému účelu slouží. Výpověď Šelepova rozhodla o tom, že Reich byl z vazby propuštěn.¹¹⁾

K otevřeným projevům solidarity došlo v Moravská Ostravě. Když 18. října 1939 odjížděl první transport v rámci akce Nisko, srotily se české a židovské ženy na nádraží a doprovodily vlak projevy nesouhlasu. Dne 20. října 1939 nacisté svolali shromáždění židovských žen, aby jim vysvětlili poslání akce a vyvrátili dohady o účelu a osudu transportu jejich mužů. Před židovskou školou v Kostelní ulici, kde se shromáždění mělo konat, se seskupily české ženy a vyzývaly přicházející, aby se schůze nezúčastnily.

Vládní nařízení č. 136/1940 rozhodlo o zbavení práva lékařské praxe židovských občanů s výjimkou těch, kteří i nadále mohli léčit výlučně židovské občany a příslušníky své rodiny. Likvidace židovských lékařů neblaze ovlivnila celou strukturu lékařské péče. V poměrně krátkém časovém úseku byl vyřazen ze zdravotnické péče značný počet lékařů, u kterých se léčily tisíce pacientů. Tito ztratili naráz ochránce svého zdraví, kteří byli často špičkovými a nenahraditelnými odborníky.

Z řad českých občanů se ozvaly protesty. Jakub Šťastný z Hrušovan u Brna čp. 76 napsal na sklonku roku 1940 žádost na kancelář prezidenta, aby se mohl léčit u MUDr. Ernsta Spitze, odborného lékaře pro nemoci kloubové v Brně. Revmatismus mu znemožnil pohyb bez berlí a nepomohlo ani dvojnásobné léčení v nemocnici a v lázních. J. Šťastný byl jediným živitelem rodiny s pěti dětmi. Žádost podpořil tím, že Spitz vyléčil v jeho obci již několik podobných onemocnění a je schopen dosáhnout stejného úspěchu i v jeho případě. Zemský úřad v Brně dne 4. ledna 1941 to stroze odmítl se zdůvodněním, že pan Šťastný je křesťan a MUDr. Spitz Žid a že jeho požadavek je v rozporu s vládním nařízením č. 136/1940.¹²⁾

Problémy vznikaly i ve směru opačném při léčení židovských pacientů. V odlehklých místech žili židovští občané bez možnosti, aby je léčil židovský lékař. Proto se MUDr. Emil Hloušek, praktický lékař v Kobylí, obrátil na Zemský úřad v Brně dne 25. října 1941 o svolení, zda může léčit židovské pacienty v obci, kde není židovský lékař ani v širokém okolí, a když jde o nebezpečnou nakažlivou chorobu. Dne 31. října 1941 mu zemský úřad odpověděl, že dosud nebylo vydáno nařízení, které by zakazovalo árijským lékařům léčit Židy.

Když byla zahájena hromadná deportace, rozhodli se někteří židovští občané pro odchod do ilegality. Tato jejich snaha nemohla mít jakýkoliv úspěch, jestliže nepomohla česká veřejnost. Docházelo tak k individuálním pokusům, při kterých účastníci při prozrazení nemohli očekávat jiný ortel než trest smrti.

Dne 1. prosince 1941 zaklepal na dveře lékárně MgPh. Josefa Koupila v Dolních Kounicích muž ve vysoké horečce a s prosbou o léky. Představil se jako Kurt Dukes, Žid ze Šumic. Netajil se tím, že se chce vyhnout transportu a skrývá se, kde se dá. Manželé Koupilovi jej přesvědčili, že za daného stavu nemůže odejít do zimy. Nabídl mu úkryt, i když šlo o dobu 1. stanného práva. Kurt Dukes u nich zůstal až do 30. června 1942. Přežil tak i část tzv. heydrichiády. Nový úkryt našel ve Vedrovicích. Jednoho dne byl však nalezen ve sklepě, kde se skrýval, mrtev.

K podobnému pokusu se rozhodl MUDr. Rudolf Goldmann, lékař z Kamenice v okrese Jihlava, narozený 9. září 1876. Podařilo se mu vyhnout hromadné deportaci, skrýval se v lesích ve staré cihelně a střídavě u rolníků Františka Cejпка, Josefa Pospíšila v Kamenici a Jana Plášila v Nadějově. Osudné se mu stalo hledání úkrytu v sousední Kameničce, kde jeho pobyt byl prozrazen. Německé ozbrojené složky obklíčili Kamenici a Goldmanna dopadly.

Gestapo zatkl 24. června 1942 v Kamenici Josefa Pospíšila s manželkou, Františka Cejпка s manželkou a dětmi a v Nadějově manžele Plášilovi. Dne 30. června 1942 byli v Kounicových kolejích v Brně zastřeleni:

František Cejpek, narozený 9. listopadu 1884,

Marie Cejpková, narozená 6. května 1891, manželka,

František Cejpek, narozený 4. července 1914, syn,

Marie Cejpková, narozená 10. února 1922, dcera,

Anežka Cejpková, narozená 18. září 1924, dcera.

Josef Pospíšil, narozený 11. července 1908,

Marta Pospíšilová, narozená 4. srpna 1908, manželka,

Jan Plášil, narozený 9. května 1895,

Marie Plášilová, narozená 11. února 1904, manželka.

Alois Králíček, narozený 8. prosince 1908, hodinář, bytem Jihlava,

Marie Králíčková, narozená 9. října 1909, manželka, Goldmannovi příbuzní ze strany manželky.

Ve stejný den byl oběšen Rudolf Goldmann a 2. července 1942 byla zastřelena jeho manželka Emilie, narozená 16. června 1879 v Jihlavě.

Do vzájemných vztahů vstupovala i citová stránka. V Brně žila Alice Feinová, narozená 2. dubna 1922. Alice se seznámila s Bohumírem Běhulou, který neukončil vysokoškolská studia a pracoval jako úředník. Mezi nimi vznikl silný citový vztah a zasnoubili se.

Když Feinové hrozil transport do Terezína, rozhodla se k odchodu do ilegality. Snoubenec ji ukryl nejprve v Bystřici nad Pernštýnem a později v Domanínku čp. 231. Zde se o Feinovou starali Ladislav Hájek a manželé Nedělovi. Její úkryt vypátral konfident Kukla z Bystřice. Při zatýkání v červnu 1942 se těhotná Feinová pokusila o útěk a byla zraněna. Spolu se svým snoubencem Běhulou byla 4. června 1942 oběšena v Kounicových kolejích v Brně.

Manželé Nedvědovi byli pro ukrývání Židovky zatčeni 1. června 1942. František byl uvězněn v koncentračním táboře Osvětim, kde byl 2. února 1943 umučen. Hedvika zahynula 14. října 1943 v Ravensbrücku. Stejný osud postihl Ladislava Hájka.¹³⁾

Protikladem smutného zážitku Miriam Stampfové z Jevíčka se stal postup faráře církve československé v Hodoníně Vlastimila Drtiny, který se stal blízkým přítelem rabína PhDr. Jindřicha Schusingera. Jakmile bylo rozhodnuto o zařazení rabína do hromadného transportu, Drtina po vzájemné domluvě převzal do úschovy všechny filozofické a teologické knihy včetně Talmudu. Rabín byl umučen v Osvětimi a jeho knihy jej přežily zásluhou českého faráře.¹⁴⁾

Moric Neubauer, židovský občan z Brna, narozený 29. června 1899, se pokusil přejít v roce 1942 do ilegality. Opustil Brno a našel úkryt v Praze u Anežky Čalské a Josefa Stehlíka. Byl však zatčen a odsouzen německým Sondergerichtem v Praze k smrti. Čalskou a Stehlíka odsoudil stejný soud k osmi rokům káznice.¹⁵⁾

Hostinský Jan Chlup v Brně, Körnerova čp. 1, narozený 23. dubna 1881, spolu se svou manželkou Marií, narozenou 15. prosince 1883, se pokusil ukrýt svého číšníka Jakuba Kleina, narozeného 1. dubna 1884, bytem Brno, Offermannova čp. 16. Přechovávání J. Kleina udal policii Jiří Paulisina, který přestoupil k Němcům. Všichni tři byli popraveni v Kounicových kolejích a zpopelněni v brněnském krematoriu.¹⁶⁾

V Rudíkově u Třebíče se skrývali Richard Bäck, dělník z Budišova, narozený 8. prosince 1888, se svou dcerou Máničkou, narozenou 9. června 1922. O jejich potřeby se starali Josef Střecha a Antonín Novotný. Měli být využiti k provedení destrukce na železniční trati Brno – Jihlava. Bäckovi doručila spojka z Velkého Meziříčí pistoli a 58 nábojů. V době druhého stanného práva došlo však k náhlému zatčení rudíkovské skupiny a dne 17. června 1942 byli v Kounicových kolejích popraveni:

Střecha Josef, obuvník, Rudíkov čp. 103, narozený 13. února 1897,
Střechová Marie, v domácnosti, narozená 7. září 1902, manželka,
Střecha Ladislav, stavební dělník, narozený 21. června 1925, syn,
Novotný Antonín, Rudíkov čp. 48, narozený 7. září 1906,
Bäck Richard a Bäcková Mánička.¹⁷⁾

Poměrně rozsáhlou ilegální prací se stalo opatřování falešných osobních dokladů pro židovské občany. Její smysl skrýval v sobě různou motivaci, aby se daná osoba mohla vyhnout perzekučnímu zásahu, ilegálně odejít do zahraničí a zejména vyhnout se hromadnému transportu.

Brněnskou síť tvořili zejména Antonín Bezděk, narozený 1. června 1893, kriminální inspektor protektorátní policie, bytem Židenice, U nového kostela čp. 93 a Josef Karas, narozený 7. března 1892, policejní inspektor, bytem Nádražní náměstí čp. 22. Doklady předávali trafikantu Janu Knosovi, bytem Židenice, Křížkovského čp. 4. Do akce se zapojila řada dalších osob. Falešný průkaz použil i majitel likérny na Pekařské ulici Harry Deutsch, se kterým se spoluautor článku František Vašek setkal jako vězeň v Kounicových kolejích.

Gestapu se podařilo celou akci odhalit a na příkaz Kurta Leischkeho byl její realizací pověřen Bohumil Soukup. Při šetření se zjistilo, že touto cestou bylo předáno asi 300 legitimací. „Bianko“ občanské legitimace byly předávány novým majitelům za peníze. Jako první byl zatčen 8. června 1942 Knos. Bezděk a Karas o den později. O tom, že celá záležitost půjde před 2. stanný soud rozhodl vedoucí řídicí úřadovny gestapa v Brně Wilhelm Nölle. Dne 26. června 1942 proběhlo na právnické fakultě (sídle řídicí úřadovny gestapa) zasedání, které odsoudilo 7 osob k smrti a 3 k předání gestapu a odeslání do koncentračního tábora. Josef a Marie Tichých byli osvobozeni. Ze tří odsouzených k předání gestapu byly dvě říšské Němky.¹⁸⁾

Opatřování dokumentů židovským spoluobčanům věnovali zvláštní pozornost čeští duchovní. Farář Josef Němec z Bučovic vyhotovil falešný rodný a křestní list pro židovského občana Ervína Jelínka z Prahy, aby mu umožnil získání potřebných dokladů pro odchod do zahraničí v roce 1940.¹⁹⁾ Josef Leixner, farář církve pravoslavné v Třebíči, vydal Heřmanu Bretschmiderovi falešný křestní list, aby se mohl prokazovat, že není Židem. Farář českobratrské církve evangelické v Ostravě Jaroslav Kantorek umožnil přes přísný zákaz přestup občanů židovského vyznání do vlastní církve. Byl za tyto kroky vyslýchán několikrát gestapem.²⁰⁾ V Hodoníně se mezi českými občany, a za vydatné pomoci místních farářů, vytvořila organizace shromažďující potraviny a kuřivo, které byly pak odesílány jednotlivým židovským občanům do koncentračních táborů. Vedoucím se stal Rudolf Reich, který jako důvěrník židovské náboženské obce nebyl zařazen do transportu. Balíčky byly posílány poštou nebo kurýry. Největších úspěchů bylo dosaženo při zásilkách do Terezína, kde kontrolu prováděli čeští policisté.

Nemilosrdný osud postihl primáře ostravské nemocnice MUDr. Emanuela Šťastníka, jehož manželka byla židovské národnosti. Pro smíšené manželství byl dne 14. listopadu 1944 zatčen. Prošel vězením v Ostravě, Brně, Praze a byl nasazen na stavbu obranných zařízení ve Vratislavi. Při evakuaci Vratislavi se mu podařilo uprchnout, dostal se do Prahy a odtud 3. února 1945 do Zlína. Zásluhou svých kolegů MUDr. Vojtěcha Tolara a MUDr. Josefa Dobeše se stal pacientem zlínské nemocnice. S vědomím primáře MUDr. Jana Černoška byl umístěn na vnitřní oddělení jako „těžký tuberák“. Jeho pobyt zůstal utajen a Šťastník se vrátil po osvobození domů.²¹⁾

Odvážné řešení se šťastným koncem zvolila rodina Šustáčkova z Brna. Otec byl rodilým Čechem, který vyrůstal na Starém Brně. Rodiče ztratil již v útlém věku a ocitl se v rakouském sirotčinci, kde jeho jméno přepsali na Schustaczek. Paní pocházela ze židovské rodiny a měla německou výchovu. Němčina se stala mateřštinou i pro obě dcery. Jelikož doba stále více ztotožňovala německé občany s nacismem, rozhodl se Schustaczek počátkem března 1939 přepsat rodinné příjmení opět do české podoby. Dcery s matkou se začaly učit česky. Nová orientace umožnila sblížit se s občany malé vesnice Unčín na Českomoravské vrchovině. V létě 1939 se rodina nastěhovala do chalupy místního občana Čeňka Jílka a pod vedením Šustáčka byl ještě před zahájením druhé světové války postaven na kopečku u lesa nad Unčínem dřevěný srub. Stavba byla provedena rychle díky místním řemeslníkům a pomoci občanů Unčina. Vesničanům vůbec nevažilo, že řeč ženské části rodiny zjevně odhalovala německou minulost. Byli vzdáleni dobové tendenci ztotožňovat němectví s nacismem. Srub nakonec rozhodl o osudu celé rodiny. Na podzim 1944 byla nastolena otázka smíšených manželství a zahájeno drastické řešení. Árijský člen rodiny byl vyzván, aby se s židovským protějškem rozvedl. V opačném případě hrozilo smíšené rodině, že oba rodiče budou odvedeni do koncentračního tábora a děti budou umístěny v sirotčinci. Jakmile Šustáčková dostala na začátku listopadu 1944 předvolání k registraci, kostky

Popraviště v Kounicových kolejích. Sídlo bývalé policejní věznice řídící úřadovny gestapa v Brně.

byly vrženy a nebylo možné otálet.²²⁾ K řešení se rozhodli v sobotu 18. listopadu 1944. V ranních hodinách členové rodiny postupně opustili byt v Brně-Bohunicích. Největším rizikem se stala cesta brněnskou tramvají na nádraží. Šustáčková si oblékla kabát bez židovské hvězdy. Manželé neměli osobní doklady, měli připravenou výmluvu, že o ně přišli při bombardování.

Bez rušivých momentů proběhla i cesta vlakem do Bystřice nad Pernštýnem. Když vystoupili z vlaku, zaskočila je Vysočina náhlým přívalem sněhu. Čekala na ně dvanáctikilometrová trasa ve vysokém sněhu a v polobotkách. Obě děti skončily zcela vyčerpané. Teprve příchod do srubu v devět hodin večer přinesl ulehčení a první pocit bezpečí.

I když srub byl od vesnice vzdálen, stali se Šustáčkoví novými obyvateli Unčína. V malé vesničce se jejich příchod neutajil. V plném rozsahu o nich věděli starosta Bradáč, hajný Tlustoch a již zmíněná rodina Jílkova. Prakticky všichni občané Unčína alespoň tušili, že přítomnost Šustáčků je v rozporu se stávajícími platnými nařízeními. Přesto, jak vyplývá ze vzpomínky Evy Gránové, rozené Šustáčkové, nikdo, se kterým vešli ve styk, nedal najevo obavy nebo dokonce protest. Mezi Šustáčkovými a občany Unčína vznikl vztah, který Eva Gránová nazvala vystiženě – „kolektivní nevědomí“.

Nejsložitější se stalo zásobování. Zásluhou starosty mohli Šustáčkoví čerpat přidělové lístky pro děti. Hlavními dodavateli potravin byly rodiny Jílkova a Kotoučková. V zimě zabezpečovala dopravu dvanáctiletá Eva, která jezdila na ly-

žich. Horší to bylo s placením. Peníze chyběly, a proto matka „uvolňovala“ ze své domácnosti různé textilie, náhradní ložní prádlo a cennosti. Dluhy přesto narůstaly.

„Kolektivní nevědomí“ občanů Unčína nakonec zachránilo Šustáčkovým život, i když se vše odehrávalo již v době, kdy všichni dobře věděli, co by v případě prozrazení následovalo.

Drtivá většina židovských občanů svůj odpor proti hromadným transportům neotevřela. Nacistické bezpečnostní orgány, využívající protektorátní policii, vytvářely teroristické ovzduší, které vylučovalo, aby pokus o vystoupení proti deportacím měl jakýkoliv úspěch. Přesto se našla řada jednotlivců, která se pokusila o nalezení východiska. Neocenitelná byla pomoc českých občanů, kteří jim poskytli úkryt a materiální pomoc, i když tento svůj krok uskutečňovali za minimální naděje na úspěch. Nelze proto nevidět v české pomoci židovským občanům významnou formu spolupráce proti nacismu.

Poznámky

¹⁾ Věstník českých lékařů, č. 17, z 28. dubna 1939, s. 433.

²⁾ Index, leták kulturně informační, 11, 1939, č. 1, s. 15.

³⁾ Tamtéž, č. 2, s. 30.

⁴⁾ Index, č. 1, únor 1939, Brno-Blansko, s. 6.

⁵⁾ Věstník českých lékařů, č. 28–29, z 31. července 1939, s. 720.

⁶⁾ Kubiček Ludvík: Příspěvek k historii Ivančic, Sborník Matice moravské č. 89/1965, s. 77.

⁷⁾ Marek Josef: Mezi dvěma frontami, Soutěž ÚV SPB, č. 60/1167.

⁸⁾ Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZAB), fond B 40, kr.č. 6768.

⁹⁾ Sbírký Moravského zemského muzea v Brně(dále jen SMZMB), fond Mendelianum, př. č. 5769.

¹⁰⁾ „Pocta statečným“, Žďár nad Sázavou 1985, s. 80.

¹¹⁾ Státní ústřední archiv Praha (dále jen SÚA), fond Ministerstvo vnitra, dokument č. 227.

¹²⁾ MZAB, fond B 40, kr.č. 6752.

¹³⁾ Šajnar Miroslav: Nikdo nesmí být zapomenut – nic nesmí být zapomenuto, Žďár nad Sázavou 1978, s. 14.

¹⁴⁾ SÚA Praha, fond Ministerstvo vnitra, dokument č. 227.

¹⁵⁾ Brünner Tagblatt z 31. října 1942, č. 301.

¹⁶⁾ Národní obroda z 29. srpna 1946, č. 197.

¹⁷⁾ Lidové noviny z 21. června 1942, č. 31.

¹⁸⁾ MZAB, fond Mimořádný lidový soud, Lsp 1794/46, Soukup Bohumil.

¹⁹⁾ SÚA Praha, fond Ministerstvo vnitra, dokument č. 340.

²⁰⁾ Tamtéž, dokument č. 257.

²¹⁾ SMZMB, fond Mendelianum, př.č. 6015.

²²⁾ Vzpomínka Evy Gránové, rozené Šustáčkové, bytem Praha 8, S. K. Neumanna 7a, kopie v archivu Zdeňka Štěpánka.

Was Help Granted to Jewish Citizens during the Hardest Times of the War?

František Vašek – Zdeněk Štěpánek

Summary

This study covers just part of similar social processes. Still, it proves that in this context highly moral deeds and action, which should never be forgotten, were involved. On the one hand, this article reveals a desperate quest of Jewish citizens to save their own lives, and on the other hand it points to what was hopeless and selfless help given by the Czech people.

Wurde in den schwierigsten Zeiten den jüdischen Bürgern geholfen?

František Vašek – Zdeněk Štěpánek

Resümee

Diese Studie erfasst nur einen Teil der analogen gesellschaftlichen Prozesse. Ihr Inhalt zeigt aber bereits, dass es sich um hoch moralische Taten handelte, die nicht vergessen werden sollten. Auf der einen Seite deckt sie die verzweifelten Versuche jüdischer Bürger auf, ihr Leben zu retten, auf der anderen Seite die hoffnungslose Opferbereitschaft der tschechischen Kreise.

VZDĚLÁVACÍ ČINNOST

Dojmy z Terezína

Zamyšlení nad vzdělávacími semináři Památníku Terezín

Nada Štulcová

Jak nám ukázaly statistiky, v minulém roce narostly ve velké míře počty návštěvníků Památníku Terezín. Malou pevnost, bývalou policejní věznicí gestapa, navštívilo na 230 000 osob, což je o 35 tisíc více než v roce 2003, přičemž navýšení mládeže je až o 17 500 jedinců. Také v Muzeu ghetta byla zaznamenána vyšší návštěvnost; v roce 2004 sem přišlo 158 a půl tisíce osob, což je o 43,5 tisíce více než v roce 2003. Expozice věnované umění, umístěné v bývalých Magdeburských kasárnách, si v roce 2004 prohlédlo téměř 49 000 tisíc osob.

Zvýšené počty seminářistů byly zaznamenány také na vzdělávacím oddělení Památníku Terezín. V roce 2004 bylo v rámci vzdělávacích seminářů proškolen celkem 6482 studentů a pedagogů, což je o 600 osob více než v roce 2003. Bylo uspořádáno více než 200 seminářů různých typů.

Zastavme se u seminářů pro žáky a studenty, které jsou v práci lektorů vzdělávacího oddělení nejvýznamnější. Podívejme se na to, co vlastně takovoto semináře jejich účastníkům přináší, co v nich vyvolávají a zanechávají.

Práce se skupinami žáků a studentů a s jejich pedagogy je dlouhodobá. Vzhledem k zaplněnému plánu skupin nejméně na jeden školní rok dopředu je opravdu nutné, aby se školy hlásily se značným předstihem. Pro skupinu je po dohodě s pedagogem sestaven program a ještě před příjezdem do Terezína je jim zaslána i sada pracovních listů, které mohou sloužit jako příprava na seminář.

Během samotného pobytu se účastníci seznamují s průběhem holokaustu obecně, s místem terezínské pevnosti v tzv. konečném řešení židovské otázky. Při prohlídce poznávají objekty bývalého ghetta, jeho tragickou historii, životy lidí zde vězněných. U zbytku železniční vlečky si s průvodcem prožívají smutné chvíle, které provázely odjezdy transportů do neznáma, na půdě v Magdeburských kasárnách se naopak na chvíli dostávají do světa kultury, která zde byla provozována, v Muzeu ghetta se seznamují s pohnutým osudem Petra Ginze a dalších dětských vězňů. Těch zastavení je mnoho a každé je spjato s určitou oblastí života v ghettu před šedesáti lety.

Lektoři vzdělávacího oddělení se často zamýšlejí nad tím, jakým způsobem toto vědění, tato historická fakta mladým návštěvníkům Památníku Terezín předávat, aby byla doba a situace co nejlépe přiblížena. Není to úkol jednoduchý, zvláště proto, že se jedná o velmi citlivé téma, o problematiku, která je navíc provázána s dneškem, která se v různých obměnách objevuje i v současné společnosti. A právě jedním z cílů seminářů je prostřednictvím historie varovat před rasovou nenávistí, chceme ukázat, kam až taková nenávist může vést. Proto hovo-

říme o jednotlivcích a jejich osudech, o dospělých, o vztazích mezi nimi, o jejich prožitcích, o jejich životě, o situaci, kdy byli tito lidé ze dne na den vykořeneáni ze své „rodné půdy“ a přeneseni do absurdna – do prostředí ghetta, kde se museli naučit v prazvláštních podmínkách žít a přežívat a odkud byli odváženi dál na Východ. Hovoříme o dětech a mládeži – o osobách stejně starých, jako jsou i samotní účastníci seminářů, snažíme se jim nastínit, co všechno jejich vrstevníci tehdy ztratili...

Na každého působí terezínské téma pochopitelně jinak. Někteří ho uchopí pragmaticky, zařadí ho mezi jednu ze svých znalostí; druzí jsou tématem velmi osloveni, pohnuti, často jim pomáhá jejich vlastní fantazie – přenést se pomocí získaných informací do minulosti. Jinou skupinu tvoří ti, kteří se na základě všech získaných informací snaží dobrat pochopení, jak se něco takového mohlo stát a proč se proti tomu nezasáhlo.

Po semináři se často celá třída či skupina studentů zapojí do probíhajícího projektu „Zmizelí sousedé“, kdy pátrají po bývalých obyvatelích jejich měst, obcí a my jim při tom pomáháme.

Všechny dojmy, vjemy seminaristů se odrážejí i v samostatné práci, kterou zde, pokud v Terezíně tráví více dní, zpracovávají. Prezentace nastudovaných historických faktů se nesou v duchu dobových kabaretů nebo se ocitáme při zasedání různých oddělení židovské samosprávy a zúčastňujeme se jejich rozhodování o záležitostech v ghettu. To vše dokážou studenti při představení prostudovaného materiálu k určitému tématu. Seminaristé mají k dispozici i papíry a barvy a stejně jako jejich vrstevníci před 60 lety se mnozí k tématu vyjadřují kresbou. Jejich díla se pak zpravidla vyznačují vysokou citlivostí. Je téměř pravidlem, že se z absolutních malířských „antitalentů“ v Terezíně stávají prvotřídní malíři, kteří pochopí, že jim výtvarná činnost pomáhá uvolnit nahromaděné emoce, vyrvat a umístit na papír všechny ty negativní, smutné myšlenky, doléhající na většinu z nich mezi terezínskými zdmi. Při prezentaci každá skupina ostatním svou práci ukáže a vysvětlí, co na obrázku ztvárnila. Divák si pak nejednou všimne toho, že kromě pochmurných myšlenek se tu objevuje i naděje a víra v lepší svět. Kresby si studenti převážně po skončení semináře odvázejí s sebou do školy, kde pak následně velmi často pořádají různé výstavy pro ostatní spolužáky, pro rodiče a širší veřejnost, zvou si sami do školy pamětníky na období holokaustu a terezínského ghetta.

Kromě kreslení se snažíme seminaristy přimět i k tomu, aby se v závěru semináře také slovně vyjádřili k tomu, jak prožívali seminář, jak na ně působil. Mimo jiné jsou jim kladeny tyto dvě otázky:

1. Co jsi očekával od semináře v Památníku Terezín?
2. Jak byly Tvé představy naplněny?

A tady jsou ukázky několika reakcí.....

F. Nešporová z Křesťanského gymnázia v Praze píše: „*Vůbec nevím, jak mám začít, ale snad to nějak vymyslím... Bylo to vážně moc pěkně připravený, hodně obsáhlý, možná až trochu moc, ale řekla bych, že nám nikomu neškodilo, když*

Ukázky tvorby studentů při seminářích vzdělávacího oddělení.

jsme se dozvěděli tolik zajímavých informací. Moc na mě zapůsobil výklad pana Rožce, který toho tolik věděl a uměl nám to krásně podat. Tak vám moc děkuji a řekla bych, že je opravdu obdivuhodné, že připravujete takhle báječně a hodně důležitý program, ve kterém si má každý tu možnost uvědomit, jaké má štěstí, že žije a hned vidět svoje každodenní „starosti“ jako prkotinky...“

Anonymní autor z Gymnázia T. G. Masaryka v Hustopečích u Brna napsal toto: „Očekával jsem 3 dny plné aktivit, u kterých se dozvim pravdu o celém holokaustu. Myslím, že vše, co jsem tu viděl, mě oslovilo a obohatilo. Místo toho, abychom si o Terezíně jen četli, jsme v něm dokonce i bydleli. Všude přítomná atmosféra mě překvapila. Být na místech, kde muselo být tolik utrpení a kde zemřelo mnoho lidí jen tak pro nic, je opravdu neobyčejné. Myslím, že na tento pobyt zde nikdy nezapomenu.“

Studentka téže školy se vyslovila takto: „Nové poznatky, informace... Nechápu lidi, kteří toto neuznávají, vykládají, že nic podobného nebylo. Zkreslují tím

historii. I když je to hrozné, myslím, že by se o tom mělo vědět, učit se a připomínat – i na památku obětí. Dozvěděla jsem se spoustu věcí. Je to něco úplně jiného se o holokaustu učit z učebnic – a pak si to mít možnost projít, mluvit s lidmi, co to pamatují. Překvapila mě ohromná čísla lidí – Židů, kteří prošli ghettem, koncentračními tábory, lidí, kteří zemřeli... Představit si takový počet lidí je opravdu těžké! Ohromili mě tak kruté podmínky, já bych v něčem takovém nemohla být, ale kdybych tam byla, musela bych si zvyknout, co těm lidem jiného zbývalo? Jen si zvykat, čekat, doufat – mít naději.“

Studentka Gymnázia Arabská, Praha napsala toto: „Že se dozvím více o holokaustu, jelikož mě toto téma velmi zajímá, a že budu schopná pochopit, co tyto lidé prožívali. Po necelých 2 dnech jsem odjížděla domů s desetinásobkem informací, než jsem měla při příjezdu. Realitu si bohužel stále nejsem schopná úplně představit, ale to jistě není chybou semináře, ale tím, že kdo to opravdu neprožil, nemůže to pochopit.“

Seminaristka ze SPgŠ Beroun měla tyto dojmy: „Myslela jsem si, že o terezinském ghettu a životu zde jsem byla dost informována před návštěvou Tereziána, ale záhy se ukázalo, že jsem věděla jen zlomek z celé té velké křivdy. Rozhodně jsem se zde vzdělala právě v problematice židovských občanů, jak na ně příslušníci SS nazírali a jak s nimi jednali. Návštěvy jsem se bála, ale i jsem se těšila zároveň – postupovaly mnou jakési rozpory a obavy, ale s programem jsem velice spokojená a tímto Vám děkuji. Možná jen jedna věc, která mě překvapila. Program, který byl opravdu vyplněný se vším všudy, byl velice bohatý na vědomosti, prohlídky a i samostudia, což ovšem leckdy bylo dost náročné. Často jsem nestačila vstřebávat, vyrovnat se s tím vším, o čem jsme se bavili, co jsme viděli a co se tady před 60 lety vlastně dělo. Možná stačilo jen víc času na relaxaci, odpočinek. Ale i tak mnou prostupuje opravdu dobrý pocit, že vím víc a budu chtít vědět ještě víc...“

A dále slova její spolužačky: „Věděla jsem, že tento seminář bude psychicky náročný, ale nedokázala jsem si představit, že až tolik. Jsem ráda, že jsem jela, protože jsem se dozvěděla hodně zajímavých věcí, o kterých jsem neměla ani potuchy. Nejvíce se mi líbila asi přednáška paní Zuzky Podmelové, protože jsem se dozvěděla něco o konkrétním člověku a její vlastní dojmy. Tuto paní moc obdivuji, jak je optimistická... Splnilo se velké psychické vyčerpání, které jsem čekala.“

Plzeňská studentka ze SOŠ prof. Švejcara v Plzni měla takovéto zážitky: „Chtěla jsem se dozvědět něco nového! Ve školách se jede podle osnov, a tak není čas probírat zajímavé věci do hloubky. Jsem ráda, že jsem jela do Tereziána. Dozvěděla jsem se spoustu věcí, o kterých jsem neměla ani zdání. Strávila jsem noc v „mrtvém městě“ a byl to úžasný zážitek! Najednou jsem si uvědomila, jak jsem vybírává a zhýčkaná! Obdivuji všechny, kteří si museli projít vším tím peklem!“

A poslední dojmy od studentky z téže školy: „Doma mě učili už od malička mluvit pravdu, zajímat se o naši historii. Musím se přiznat, že původně jsem od tohoto semináře čekala informace, které znám dávno ze škol. Takže vlastně nic. Tedy kromě možnosti pobýt tu nějakou dobu a prohlédnout si místa, ve kterých

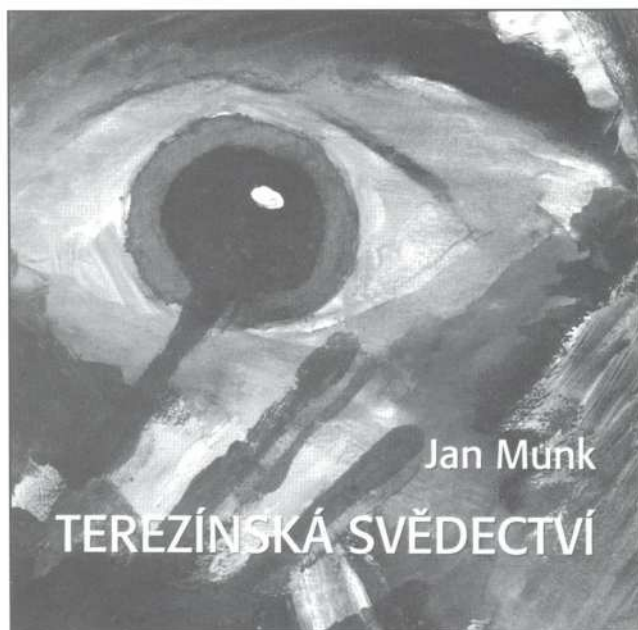
se tyto ohavné skutky děly. Ale teď mám rozporuplné pocity. Není to tím, že by přednášky byly dělány špatně, ani náhodou. Ty byly záživné, vše bylo dobře vysvětleno a slečna lektorka Petra nás svými živými slovy dokázala prostorově přenést do oné doby. Mé rozporuplné pocity pramení ze mě. Už při příjezdu mě toto místo fascinovalo svojí strukturou, ale na druhou stranu, ačkoliv jsem dokumenty o Terezíně či fotky nesledovala, a tudíž jsem neměla ani ponětí, jak tento tábor vypadá, měla jsem pocit, jako kdybych tu už někdy byla, jako bych byla součástí historie tohoto místa. Proto jsem se začala zajímat o tuto historii blíže. Čím více jsem se minutu od minuty dovíдалa, tím víc se v mém srdci usazoval smutek. Hlavou se mi honily miliony myšlenek, otázek, informací. Dnes nás ve školách učí hledět si přírody a druhých, pomáhat bližním, ale přes všechno příklady tohoto typu nás stále silně ovlivňují. V některých místnostech jsem zachytila strach obyvatel místností, odevzdanost, žal a spousty různých pocitů. Tohle by mi škola nikdy nedokázala dát a za to Vám strašně moc děkuji. Nedali jste nám jen holá fakta, díky Vaším vyprávěním a Vašemu zájmu o tuto dobu jste dokázali, aby vše kolem nás ožilo a vyprávělo za Vás. Mně se to prostě strašně moc líbilo, a pokud budu moci, tak se sem pokusím zase vrátit.“

Pro lektory vzdělávacího oddělení jsou samozřejmě takovéto dojmy účastníků vzdělávacích seminářů velmi uspokojivé. Mnozí studenti se navíc do Terezína vracejí – přijedou pro velký zájem ještě s další skupinou, píší práce na téma holokaustu a Terezína v rámci SOČ či později diplomové práce, pátrají po osudech svých blízkých.

Přesto víme, že téma holokaustu, otázky tolerance mezi národy, historie – to vše je pro žáky a studenty jen jednou z mnoha probíraných učebních látek ve škole. I přesto se ale snažíme dát jim v průběhu těch několika hodin strávených v Terezíně co nejvíce z našich znalostí, dovedností, a přitom všem jsme i my velmi ovlivněni historií zdejšího kamenného města, i nás zde provázejí osudy lidí, kteří tudy před 60 lety prošli a zahynuli na Východě. Možná, že i to přispívá ke kvalitě naší práce.

Terezińska svědectví, aneb zpráva o jednom úspěšném studentském projektu

Ludmila Chládková

Mezi nesčetné připomínky šedesátého výročí konce druhé světové války patří i řada nových publikací. Jednu z nich jsme do Památníku Terezín dostali darem z Gymnázia v Českém Krumlově – jako vděk za podněty a další služby, jež jsou k vytvoření takového díla nutné.

Knihá má název „Terezińska svědectví“ a vydalo ji Gymnázium v Českém Krumlově v květnu 2005. Publikaci vytiskla Tiskárna FOP v Černé v Pošumaví. Doprovodný text a fotografie připravil Petr Munk. Jako autor je uveden Jan Munk, člověk, který nepřežil holokaust. Jak ovšem napovídá název publikace, zůstala svědectví, vytvořená právě v Terezíně Janem Munkem, a to v podobě písemné i obrazové. Manželka autora převzala kresby i sešity s texty ve chvíli, kdy on byl zařazen do transportu na Východ, a tak zůstaly pro zbylé členy rodiny uchovány. Nyní je má k dispozici i česká veřejnost.

Jak vše začalo?

Pedagogové se skupinou studentů Gymnázia v Českém Krumlově byli již před třemi lety rozhodnutí připravit a zpracovat takový projekt, který by zajímavou formou přiblížil osoby, jež se staly obětí holokaustu. Je na místě sdělit, proč se

takovou osobou stal právě Jan Munk. Při besedě s pamětníci na dobu holokaustu Ruth Hálovou, která žije v Českém Krumlově a přijala pozvání do školy, měli studenti možnost kromě osobních zážitků této ženy vyslechnout i několik básní, napsaných v terezínském ghettu. Jejich autorem byl Jan Munk. Básně studenti i pedagogy zaujaly, a tak se chtěli o autorovi a jeho tvorbě dozvědět více. Ruth Hálová jim poskytla kontakt na Munkova syna Petra, který žije v Izraeli. Ten byl zájmem studentů přímo nadšen, obratem poslal do školy nejen všechny otcovy básně, ale i akvarely, jež mají především velkou vypovídací hodnotu. Jelikož byly básně psány v němčině, bylo třeba je přeložit. I to se stalo součástí studentského projektu. Spolupráce s Petrem Munkem pokračovala. Vysvětloval a komentoval obsah básní, pomáhal studentům s překlady.

Projekt pochopitelně musel skupinu přivést i do Terezína k několikadennímu vzdělávacímu pobytu. Bylo třeba si ověřit na vlastní oči i uši, kde se co odehrávalo, kde se autor veršů Jan Munk jako vězeň ghetta pohyboval, co ho zaujalo a nejvíce inspirovalo k psaní a malování. Chtěli pochopit vše, co se skrývá v řádcích napsaných člověkem, vytrženým před mnoha lety z normálního žití a přinuceného podrobit se mašinérii „konečného řešení židovské otázky“. Víme, že mnohé je už dnešní generaci jen těžko pochopitelné.

Co bylo možno vypátrat o Janu Munkovi?

Do Terezína přijel spolu s manželkou transportem Di z Prahy v červenci 1943. Malému synovi Petrovi zajistili již v říjnu 1939 odjezd do Palestiny, kde válku přežil. Jan Munk se v ghettu stal členem strážní jednotky (Ghettowache), a měl tak možnost dostat se v rámci služby do míst, kam mnozí vězni nepřišli. Některé situace zdokumentoval pomocí barev – zachovalo se 40 akvarelů, jiné zachytil formou psanou. Je nutno zdůraznit, že Jan Munk netvořil klasickou poezii, neměl k tomu ani dostatečné předpoklady, přesto se pokoušel svá sdělení, postřehy či příběhy uspořádat do veršů. Za rok věznění v ghettu tak vzniklo 77 básní – veršovaných příběhů. Transportem Ek 28. září 1944 byl deportován do Osvětimi a posléze do Kauferingu, pobočky kmenového koncentračního tábora Dachau, kde zahynul necelé tři měsíce před koncem 2. světové války.

Jaké je vlastní uspořádání knihy?

Původní písemnou i výtvarnou tvorbu Jana Munka, jež tvoří jádro knihy, doprovází a doplňuje text připravený synem Petrem Munkem (dnes používá hebrejské jméno Jehuda Manor) a několika pedagogy gymnázia, kteří celý projekt vedli. Výtvarník zvolil odlišnou barevnost stran i tisku, a tak původní písemná tvorba Jana Munka je vytištěna černě na bílých stránkách, kdežto doprovodný text má barvu hnědou na žlutém podkladu. V této poměrně obsáhlé publikaci, která má 238 stran, je tak čtenáři umožněna snadnější orientace.

Na základě obsahu veršovaných příběhů bylo sestaveno 28 kapitol, přičemž každá je uvedena pořadovým číslem, výstižným názvem a doprovodným textem. Dále pak vždy následují verše Jana Munka a s nimi akvarely, doplňující pojedná-

vané téma. V některých kapitolách se rozhodl Petr Munk umístit i rodinné fotografie či fotografie současného Terezína, které zde pořídil poté, co začaly přípravy k vydání této publikace.

Většina kapitol přináší čtenáři především známá fakta ze života v ghettu, jako byly ubytovací podmínky, zdravotní péče, práce vězňů, hlad atd. Vše je viděno očima autora. Mnohé však upozorní na události a fakta méně známá. To proto, že s nimi byl vězeň Jan Munk nějakým způsobem kontaktován nebo spojen. Kupříkladu v kapitole s číslem 11, nazvané Modré ženy, zachycuje autor jak obrazem, tak textem osud některých vězeňkyň ghetta, pracujících s látkou na výrobu inkoustu. Ta z nich po čase učinila modré přízraky.

Kapitola číslo 12 je nazvána Árijský most a připomíná poměry v ghettu od léta 1943, kdy po umístění části archivu RSHA do Sudetských kasáren, musela být tato část města od ghetta oddělena plotem a dřevěným mostem. Místo bylo přístupné pouze árijským zaměstnancům archivu a vězeň Jan Munk zde mívá strážní službu. V kapitole číslo 19, nazvané Zpustlé mládí, se čtenář dozví o několika mladých vězňích ghetta, kteří holokaust přežili a ještě ve 40. letech dvacátého století se stali příslušníky armády Státu Izrael. Tak jako mladý Petr Munk, statečně bojovali za nově zrozený Izrael při invazi arabských států. Za zmínku stojí i kapitola s číslem 21, nazvaná Zdejší sionisté, kde je připomenuta osoba Trudi Herzlové, dcery T. Herzla – propagátora sionismu, a jejího manžela, pocházejícího z Frýdku, právě tak, jako rodina Munkova.

Co říci závěrem?

Petr Munk, spoluautor této publikace, byl jedním z nemnoha šťastných, kteří se dostali na počátku 2. světové války z Evropy, a tím z dosahu nacistické moci. Proto mohl přežít. Dluh, který stále pociťoval vůči otci Janovi, dalším příbuzným i zcela neznámých osobám, jimž nebylo dovoleno dočkat se svobody, se nyní podařilo zčásti vyrovnat tím, že o nich připravil tuto knihu. Na začátku však musel být někdo, kdo inicioval jeho dávné přání. Těmi se stali studenti a pedagogové Gymnázia v Českém Krumlově poté, co se rozhodli k pátrání po osudech Jana Munka, autora „Terezínských svědectví“. Dva roky společné práce s Petrem Munkem (Jehudou Manorem) je sblížilo a dovedlo k úspěšnému splnění vytýčeného projektu. Vydaná publikace je toho nejlepším svědectvím.

Mezinárodní vztahy Památníku Terezín v roce 2004

Jan Munk

Památník Terezín je organizací, která svým posláním a významem přesahuje působení v rámci České republiky. Je proto zcela přirozené, že rozsah i hloubka mezinárodních vztahů a na nich založených praktických aktivit jsou větší a pro naši hlavní činnost také podstatnější. Dlouhodobá a pravidelná spolupráce, spočívající především ve výměně archivních materiálů, konzultacích, účasti na konferencích a spolupráci ve vzdělávání učitelů o holokaustu se realizuje s muzejními organizacemi v Polsku, Izraeli, Německu, USA, Rakousku, Nizozemsku, Velké Británii a na Slovensku. Prostřednictvím členství v mezinárodních organizacích však máme kontakty i s organizacemi v Africe a Jižní Americe. Našími nejbližšími partnery jsou Státní muzeum Auschwitz-Birkenau v Osvětimi, Yad Vashem v Jeruzalémě, United States Holocaust Memorial Museum ve Washingtonu, Beit Theresienstadt v Givat Chaim Ichud, Anne Frank House v Amsterdamu, Museum of Jewish Heritage v New Yorku, Památník Buchenwald, Památník Dachau, Památník Ravensbrück, Památník Topografie teroru v Berlíně, Památník Dům konference ve Wannsee v Berlíně, Státní Muzeum Majdanek a Muzeum SNP v Banské Bystrici.

Jako řada dalších českých muzeí je Památník Terezín členem ICOM. Hlavní oblastí naší spolupráce v této organizaci je Mezinárodní výbor memoriálních muzeí, jejichž posláním je připomínat oběti a utrpení nevinných civilistů v době válek, genocid a represí totalitních režimů na celém světě (IC MEMO). V loňském roce se konala Generální konference ICOM v jihokorejském Soulu, v jejímž rámci se konala již druhá konference IC MEMO, která se věnovala otázce způsobů prezentace takovýchto témat v jednotlivých zemích. Svými referáty k jednání této konference přispěli i zástupci Památníku Terezín.

Hlavní oblastí spolupráce je ale aktivní účast Památníku na aktivitách mezinárodní organizace „International Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research“ (ITF). Kromě vlastních vzdělávacích programů pro české i zahraniční učitele i studenty se pracovníci Památníku podílí i na koordinačních činnostech této organizace. Tyto aktivity probíhají jednak v pracovních skupinách, jednak rozhodováním v plénu. Ministerstvo zahraničních věcí ČR, které je koordinátorem české účasti, jmenovalo mne do vzdělávací pracovní skupiny a do skupiny pro památníky a muzea a memoriální aktivity. Doc. V. Blodig je jmenován do akademické pracovní skupiny a také do memoriální pracovní skupiny. Dalšími členy české delegace jsou pracovníci ministerstva zahraničních věcí, odboru lidských práv, a PhDr. M. Pojar ze Židovského muzea v Praze. V loňském roce byla vedoucí zemí Itálie, a proto se také

obě pracovní konference konaly v Itálii. V červnu se konala konference v Římě a v prosinci v Terstu.

Památník Tereziín je také členem vznikající mezinárodní organizace „International Coalition of Historic Site Museums of Conscience“ (Mezinárodní koalice muzeí památných míst svědomí). V červenci loňského roku se konala konference této organizace v Tereziíně a pracovníci vzdělávacího oddělení Památníku v rámci ní velice úspěšně prezentovali zkušenosti s rozvojem výukových programů. Velký zájem o členství v této organizaci i struktura dosavadních členů svědčí o tom, že se jedná o prozatím velice úspěšný projekt, což ospravedlňuje vynaložení námahy i finančních prostředků (jsou minimální) na naši účast.

Kromě těchto hlavních aktivit však existuje celé množství dalších vazeb, z nichž některé vyplývají z našich povinností, jako je pověření Památníku Tereziín ministerstvem kultury péčí o národní expozice v Osvětimi a Ravensbrücku, některé jsou založeny na společném zájmu o nějaké téma spojené s Tereziínem apod.

Významnou událostí loňského roku byla také listopadová mezinárodní konference „Tereziín 2004. Stav a perspektivy historiografie tereziínské ghetta“. Konference byla významnou událostí nejen pro samotný historický výzkum, ale byla také důležitou součástí našich zahraničních vztahů.

Naši uprchlíci v Šanghaji

Dušan Tomášek

Dostal se mi nedávno do rukou „Seznam československých uprchlíků v Šanghaji“. Je na něm 255 jmen našich občanů židovského původu, kteří emigrovali začátkem druhé světové války do Asie. Dvě stě padesát pět lidských bytostí, které unikly holokaustu a na dobu války zakotvily většinou na Chusan Road ve čtvrti Honkew na okraji tehdejšího mezinárodního šanghajského okrsku. Seznam pořídili v letech 1942 a 1946 pracovníci československého konzulátu, který nepřestal fungovat, přestože město bylo od roku 1937 do roku 1945 okupováno Japonci.

Uprchlíci, kteří se hlásili k ČSR, byli většinou ubytováni v tzv. ghettu, které se zdaleka nepodobalo ghettům známým z Terezína či z dalších míst hitlerovského Německa. Nacisté svými zvrhlými plány na vyvraždění židovského národa posunuli sémantiku tohoto slova do těsného sousedství vyvraždění, vyhlazení či zničení a jim podobných výrazů. Šanghajské ghetto nemělo s násilnou likvidací svých obyvatel nic společného. Mohli se volně pohybovat, směli pracovat v různých zaměstnáních mimo bydliště, měli právo na svůj majetek a podobně. Většina ovšem přijela se skromným zavazadlem nejnужnějších věcí tak, jak to bylo u emigrantů obvyklé. Ale když měli štěstí a našli si zaměstnání, nikdo jim v tom nebránil.

Pokud jde o místo posledního pobytu před emigrací, více než třetina československých uprchlíků udávala Prahu. Následovala Vídeň (26 občanů), Brno (21), Berlín (9) a Moravská Ostrava (6). Čtyři uprchlíci pocházeli z Olomouce, stejný počet z Teplíc-Šanova, Čimic, Saské Kamenice, Vratislavi, Podivína a litevského Kaunasu. Převládaly rodiny a manželské dvojice. Zcela osamocených bylo sedmáct – z Kostelce nad Černými lesy, Podivína, Lipníku nad Bečvou, Uherského Brodu, Kežmarku, Uherského Hradiště, Napajedel, Mladé Boleslavi, Českých Budějovic, Karlových Varů, Znojma, České Třebové, Strakonice, Hodonína, Židlochovic, Bangkoku a blíže nespécifikovaného Maroka. Ze Slovenska jich bylo poskrovnu: po dvou z Bratislavy, Nítry a Nového Mesta nad Váhom, kromě už zmíněného Kežmarku.

Vyloženě českých jmen byl málo: výrobce klobouků Ota Dub s manželkou Anežkou z Ústí nad Labem, resp. z Plzně, kam se uchýlili po záboru pohraničí v říjnu 1938, krejčí Max Kantůrek z Prahy, advokát Vilém Kantůrek s manželkou Eliškou, sociální a zdravotní pracovníci, a obchodník Arnošt Kantůrek se ženou Hildou a dcerkou Evou, narozenou v r. 1938, všichni z Prahy. Odtamtud také pocházeli manželé Arnold a Anna Votických s dětmi Milanem (1934) a Věrkou (1937).

Mezi československými uprchlíky v Šanghaji bylo hodně obchodníků, dále deset právníků, pět lékařů a jedna medička, dvě magistry farmacie. Mezi ojedinělá povolání patřili pedikér, kožešník, šofér, hudebník a učitel hudby, sklářský odborník, zpěvačka nebo profesorka. Přehled povolání potvrzuje známý fakt, že mezi emigranty bývají většinou lidé s vyšším vzděláním i odborností, tedy v podstatě elita.

V druhém seznamu jsou děti, jež s rodiči emigrovaly v předškolním věku, uváděny v roce 1946 už jako školáci a školačky. To patrně znamená, že v Šanghaji měly možnost navštěvovat školu. Kromě toho u sedmi dětí je poznámka „narozen – narozena v Šanghaji“. Byli to dva synové advokáta dr. Pavla Ehrlicha a jeho ženy Marie z Prahy, kteří dostali jména Tomáš a Jan. Ostatní už byly dívky: Alenka Lustigová, dcera úředníka pojišťovny Otto Lustiga a jeho manželky Ilse z Vídně, Eva Schwarzová, dcera zlatníka Huga a úřednice Nelly Schwarzových z Prahy, Madelaine Zinnerová, dcera obchodníka Herberta a jeho ženy Magdaleny, posledním bytem v Hamburku, a sestry Alžběta Cecílie a Anna Kateřina manželů JUDr. Jindřicha a Hildy Tutschových z Brna. Dětem, které se narodily v Šanghaji mezi roky 1940 až 1947, bude dnes kolem šedesáti let!

Ale je možné, že dosud žijí i student Pavel Donath z Teplic-Šanova (ročník 1922), kožešník Herbert Engel z Vídně (1929), student Petr Flusser (1930) a jeho sestra Blanka (1936) z Prahy-Košíř, studentka Rita Fünbergová (1931) z Vídně či švadlena Alžběta Gregorová (1927) z Brna, nebo školáci Petr (1938) či Henry (1938) Haasovi, synové bankovního úředníka Arnošta Haase a hudebníka Ivana Haase z Prahy, Vilém Hahn (1934) z Vídně, školačka Eva Kantůrková (1939) z Prahy, cukrář Karel (1927) a studentka Hana (1930) Kohnovi z Čimic, úředník Harry Kühns z Prahy a prodavačka Liane Ornsteinová (1928) z Brna, studenti Pavel (1923) a Tomáš (1930) Rosenauerovi z Prahy, Antonín Rosenbaum (1931) ze Starých Benátek, bývalý školák Petr Ivo Singer (1934) z Prahy, sourozenci Edita (1933) a Hanuš (1928) Sternovi z Brna, resp. z Prahy, školáci Věra (1937) a Milan (1934) Votických i jejich vrstevnice Eva Winterová (1935), všichni také z Prahy.

K druhému seznamu napsanému už po válce je u některých emigrantů stručně vylíčení jejich osudu. Například lékař MUDr. František Berg, narozený v r. 1900 v Karlových Varech, byl s manželkou Annou (1905) vyhnán henleinovci z pohraničí již začátkem září 1938. Podařilo se jim odjet do Šanghaje, kde si zařídili přímo v Hongkewu ordinaci. Do emigrace přijeli s matkou Bertou Bergovou, narozenou v říjnu 1872 v Semicích a příslušnou do Holešova. Byla vdovou. Nový československý pas byl jí i ostatním vydán v dubnu 1947.

Novodobou ahasvérkou lze nazvat Noru Bergerovou. Narodila se 22. 6. 1922 v Šumperku, gymnázium vystudovala ve Vídni, v červnu 1938 uprchla do Anglie, poté přesídlila do Belgie, kde navštěvovala lyceum, ale později se vrátila do Británie. V červnu 1939 už se objevila v Šanghaji. Od února 1943 bydlela v Hongkewu, prohlašovala se za Židovku. Česky ani slovensky nemluvila. V době žádosti o osvědčení československého státního občanství pracovala jako prodavačka u americké vojenské správy. Ministerstvo vnitra ČSR její žádosti z 16. 9. 1948 nevyhovělo. Odjela tedy 27. 4. 1949 lodí President Wilson do USA a odtamtud později do Brazílie. Tam československé záznamy o ní končí.

Pavel Bleier, nar. 7. 2. 1902 v rumunské Iliei, byl příslušný do Prievidze. Se ženou Adrianou, nar. 1909 v Rusku, žil již od roku 1931 v Šanghaji, kde byl ředitelem papírny. Oba byli pokřtěni katolíci. Po různých dohadách, zda jsou Ru-

muni nebo Čechoslováci, dostali v listopadu 1946 československé pasy a „pravděpodobně odcestovali na Slovensko“.

Ludvík Hoffmann se narodil 6. 6. 1910 v Brně. V roce 1934 absolvoval právnickou fakultu a po Novém roce 1940 uprchl z protektorátu. V únoru téhož roku už byl zaměstnán u britské obchodní firmy v Šanghaji. Jeho nevěsta Jana Weinerová (20. 5. 1916) za ním uprchla z Brna do Belgie, kde odevzdala protektorátní pas a z československého vyslanectví v Paříži získala československý. Po útoku na Francii r. 1940 odjela přes Anglii a střední Ameriku do Šanghaje, kde se oba snoubenci vzali. Ludvík po ztrátě původního zaměstnání pracoval ve stravovací komisi Československého kroužku. Po válce byl zaměstnancem firmy China International Traders. V listopadu 1947 odjeli k příbuzným do New Yorku.

Nezáviděníhodný osud prožil Artur Kohn, nar. 24. 10. 1896 v Dolní Janě u Plané. V roce 1915 byl jako rakousko-uherský voják zajat v Rusku, v letech 1919 až 1921 sloužil v bolševické armádě. Od r. 1921 žil v Salcburku, kde ho v listopadu 1938 zatkl gestapo a poslalo do Dachau. Po pěti týdnech byl ale propuštěn a vykázán z okupovaného Rakouska. Do Šanghaje přijel 27. 3. 1939 a žil tam s manželkou Marií a dvěma dcerami až do jara 1947. Dostali osvědčení a odjeli do USA.

Studenti Bruno a Eduard Leitnerovi (22. 12. 1917 a 9. 6. 1919) byli příslušní do Drmoulu u Mariánských Lázní, kde bývala početná židovská obec. Oba navštěvovali v Berlíně rabínský seminář, ale včas odtamtud utekli do Šanghaje. V roce 1947 dostali československé pasy a odjeli pokračovat ve studiu do USA.

Pražský zlatník Jan Lux (26. 4. 1913) i jeho manželka Lucie (30. 8. 1917) z polské Radomi chodili do českých škol. Před válkou bydleli s Luciinou matkou Ellou Krausovou na Vinohradech v Jugoslávské ul. č. 9. Lucie pracovala do okupace jako úřednice u firmy Petzold. V roce 1939 emigrovali do Šanghaje. Jan Lux tam byl členem Shanghai-Volunteer-Corps (dobrovolnický sbor), svůj protektorátní pas si vyměnil za „bombajský“. Po skončení války zjistili, že všichni jejich příbuzní zahynuli jako oběti holokaustu.

Někteří českoslovenští utečenci se hlásili do armády, aby mohli bojovat proti fašismu. Patřil k nim mj. jistý Apfelbaum, o němž se nezachovaly další údaje – kromě záznamu o jeho krátkém pobytu v Šanghaji. S ním se přihlásili další dva dobrovolníci, jejich podpisy jsou však nečitelné. Mezi československé dobrovolníky patřil i MUDr. Eugen Grossmann, před válkou lékař v Prostějově. Stal se kapitánem britské zdravotní služby.

A ještě aspoň jeden osud československé židovské rodiny: Otto Lustig se narodil 16. 6. 1910 v Domažlicích a příslušel do Plzně. Jeho manželka Ilsa (15. 12. 1922) pocházela ze známé rodiny Bleierů z Litic u Plzně a do Šanghaje uprchla s otcem z Vídně už v roce 1938 po tzv. anšlusu Rakouska. Otto Lustig se hlásil po emigraci do armády, ale nebyl ze zdravotních důvodů přijat. Stal se československým hlasatelem stanice X.G.D.N. v Šanghaji. Zastával rovněž funkci místopředsedy československé židovské organizace v „ghettu“ na Chusan Road. S Ilsou Bleierovou se oženil až 4. února 1945 v Šanghaji. Žili dál v „ghettu“, kde se

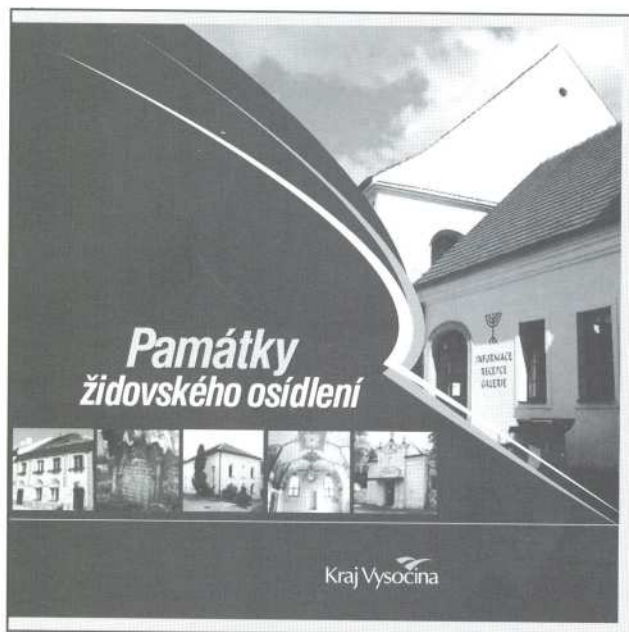
Jim 16. 11. 1945 narodila dcera Alena Eva a 28. 11. 1948 syn Eduard Petr. Ilsini dva bratři Jiří a Otto vstoupili do britské armády. Po válce dostali všichni osvědčení a 6. 12. 1948 československé pasy. Ze záznamů není jasné, zda se vrátili do Čech nebo emigrovali.

Šanghajské „ghetto“ ve čtvrti Hongkew bylo křižovatkou osudů židovských uprchlíků z Československa. Poválečný vír je zavál do různých končin, snad nejvíce do USA. Pro některé, jako pro 41letého Roberta Goldfruchta, narozeného v roce 1903, 36letého Františka Hellera, narozeného v roce 1908 a 44letého Jaroslava Flussera, narozeného v roce 1901, se však Šanghaj stala stanicí konečnou. Nic bližšího v záznamech, které jsem měl k dispozici, uvedeno není...

Snad se někteří ze „šanghajských uprchlíků“ (nebo z jejich příbuzných či známých) ozvou a vyličí nám své další životní peripetie.

Památky židovského osídlení a holokaustu

Jan Stuna

Krajský úřad kraje Vysočina vydal publikaci s názvem Památky židovského osídlení, která pojednává o dějinách Židů na tomto území a upozorňuje, že příznivý vývoj židovských náboženských obcí byl násilně přerušen nacistickou okupací. Největší pogrom vešel do dějin pod pojmem holokaustu.

Například v Jihlavě nyní jedinou památkou na židovské osídlení je židovský hřbitov s tisícovkou náhrobků, obřadní síní a památníkem obětí holokaustu. V Třešti osud židovského obyvatelstva, odvečeného do koncentračních táborů, připomíná památník, odhalený roku 1992 ve dvoře radnice. Také v Kamenici nad Lipou se nachází pamětní deska věnovaná zdejší obětí holokaustu. V Telči místní oběti nacistické rasové perzekuce připomínají keramické desky se jmény, umístěné v předsíni farního kostela sv. Jakuba. Publikace rovněž připomíná, že jedno z nejstarších center židovského osídlení u nás se nachází v Třebíči. Unikátně zachovaná židovská čtvrť, rozlohou největší komplex zachovaných židovských památek v České republice, byla v červenci 2003 zapsána na seznam světového kulturního dědictví UNESCO. V Třebíči se podařilo zachránit a oživit mimořádně hodnotný celek vzácně dochovaného středověkého ghetta. Jsou zde mimo jiné i dvě synagogy a židovský hřbitov, kde se nalézá přes tři tisíce kamenných náhrobků. Většinou mají bohatou reliéfní výzdobu, nejstarší pochází z roku

1625. Celý areál doplňuje kovaná vstupní brána a památníky obětem obou světových válek.

Také v Batelově je instalován památník obětem holokaustu. Dějiny Židů jsou zde zaznamenány i v Jemnici, Polici, Moravských Budějovicích, Brtnici, Velkém Meziříčí, Golčově Jeníkově a v Ledči nad Sázavou.

Zajímavá publikace Památky židovského osídlení je pečlivě zpracována a doplněna souborem fotografií, dokumentujících obsah pojednání.

Omluva Miroslavu Kubíkovi

V minulém čísle Terezínských listů jsme v úvodu k příspěvku *Jak jsme si psali II* otiskli nepřesné údaje o věznění autora, za což se omlouváme. Miroslav Kubík byl vězněn v policejní věznici gestapa Malá pevnost Terežín a následně v koncentračních táborech Osvětim a Dachau.

Redakce

CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED O ČINNOSTI PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE 2004

Březen

– Uskutečnily se dva základní třídenní semináře s názvem „Jak vyučovat o holocaustu“ za účasti 110 učitelů i studentů pedagogických fakult z celé ČR. Program, tak jako v předchozích seminářích tohoto druhu, zajišťovali lektori Památníku Terezín, Vzdělávacího a kulturního centra Židovského muzea v Praze a Muzea romské kultury v Brně.

8. 3.

– V Muzeu ghetta byla zahájena výstava „Terezínský rodinný tábor v Birkenau“. Při této příležitosti byl v bývalých Magdeburských kasárnách uspořádán koncert norské umělkyně Bente Kahan.

Vernisáž výstavy „Terezínský rodinný tábor v Birkenau“.

Duben

29. 4.

– V bývalých Magdeburských kasárnách se za účasti velvyslance Státu Izrael Artura Avnona a dalších hostů konala vzpomínková akce u příležitosti světového dne památky obětí holocaustu Jom ha'šoa.

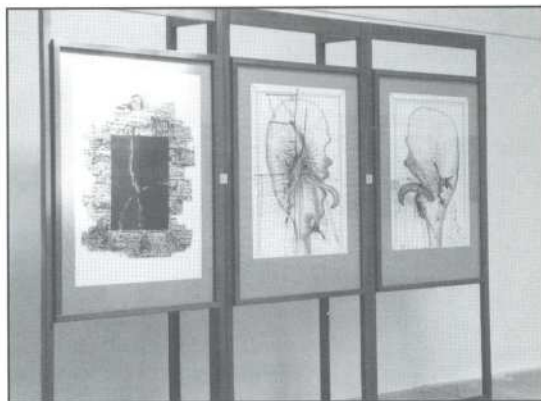
Květen

2. 5.

– Představitelé Českého svazu bojovníků za svobodu a zástupci Památníku Terezín slavnostně položili věnce na místo poslední poprav y v Terezíně.

3. 5.

- V prostorách IV. dvora Malé pevnosti byla zahájena výtvarná výstava z akvizic Památníku Terežín z let 1993–2003 „V zrcadle času“.

Výtvarná výstava z akvizic Památníku Terežín „V zrcadle času“.

13. 5.

- V Muzeu ghetta byla otevřena dokumentární výstava o příběhu tajného časopisu chlapců z ghetta „Vedem“.

Výstava o chlapeckém časopise „Vedem“.

16. 5.

- Na Národním hřbitově se konala tradiční Terežínská tryzna za účasti zástupců Senátu Parlamentu ČR a Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, vlády ČR a zastupitelských úřadů mnoha zemí a dalších hostů. Hlavní projev přednesl předseda Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR Lubomír Zaorálek.

Terezínská tryzna 2004.

Červen

3. 6.

- V předsálí kina Malé pevnosti byla instalována výstava soch a kreseb Kirila Pustovita.

8. 6.

- V půdním divadle bývalých Magdeburských kasáren se sešli ocenění účastníci výtvarné a literární soutěže, kterou Památník Terezín již tradičně vyhlašuje počátkem kalendářního roku.

Červenec

12.–17. 7.

- Proběhla mezinárodní konference „International Coalition of Historic Site Museums of Conscience“.

Srpen

24.–28. 8.

- Ve středisku setkávání v bývalých Magdeburských kasárnách se již po dvacáté konalo setkání pedagogů z Čech a Německa. Cílem semináře je prohloubit vztahy mezi oběma zeměmi a společně vnímat historii, která se před šedesáti lety odehrála v Evropě.

Září

10. 9.

- V Kolumbáriu byla odhalena pamětní deska hudebníkům, kteří prošli ghettem Terezín. Po té se v bývalých Magdeburských kasárnách konal koncert Bostonského kvarteta.

12. 9.

- Na Židovském hřbitově a u pietního místa u Ohře se uskutečnila vzpomínková shromáždění na památku obětí holokaustu z českých zemí Kever Avot. Účastnil se jich vrchní zemský rabin Karol Sidon, členové židovských náboženských obcí z celé České republiky a další hosté.

16. 9.

– V předsáli kina Malé pevnosti byla zahájena výstava fotografií Jana Vejmony.

Plakát k výstavě Jana Vejmony.

23. 9.

– V Muzeu ghetta byla otevřena výstava textilních technik Ivy Vodrážkové „Vyzdvižení“.

Vernisáž výstavy Ivy Vodrážkové „Vyzdvižení“.

30. 9.

– V prostorách IV. dvora Malé pevnosti byla zahájena výstava Petra Larvy „Cesty těl, cesty duší“.

Říjen

1.–4. 10.

– V Osvětimi-Březince proběhl třetí stupeň pedagogického semináře „Osvětím – historie a symbolika“. Zúčastnili se jej pedagogové, kteří již v minulos-

ti prošli předchozími dvěma stupni seminářů pořádaných Památkem Terezín a Ministerstvem školství České republiky. Seminář byl organizován Památkem Terezín ve spolupráci se Státním muzeem Auschwitz-Birkenau v Osvětimi, Ministerstvem školství České republiky a mezinárodní organizací Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research.

Listopad

– Vyšly Tereziňské listy č. 32.

20.–23. 11.

– V těchto dnech proběhla mezinárodní vědecká konference na téma „Terezín 2004. Stav a perspektivy historiografie tereziňského ghetta“. Sešli se na ní renomovaní historici a představitelé nastupující vědecké generace z řady zemí. Spolu s domácími odborníky si vyměnili poznatky o výsledcích výzkumu uvedené problematiky a diskutovali o dalších směrech výzkumu. Konference byla pořádána Památkem Terezín, Institutem Tereziňské iniciativy a Židovským muzeem v Praze. Její konání umožnily finanční příspěvky Zahraničního úřadu Spolkové republiky Německo a Nadace Friedricha Eberta, rovněž ze Spolkové republiky Německo.

23. 11.

– V učebně vzdělávacího oddělení v Muzeu ghetta byla odhalena busta Ericha Kulky, bývalého vězně tereziňského ghetta.

Odhalení busty Ericha Kulky.

25.–28. 11.

– Již počtvrté se konal mezinárodní seminář pro pedagogy „Holocaust ve vzdělávání“, kterého se zúčastnilo na 70 českých pedagogů. Účastníci prezentovali své vlastní projekty, které realizovali ve školách a podělili se se svými ko-

legy o zkušenosti z výuky o této problematice. Proběhly nejrůznější workshopy a přednášky lektorů z České republiky, Slovenska, Polska, Německa a Izraele. Do programu byly zařazeny také kulturní prvky, které mají úzký vztah k tematice bývalého ghetta. Dismantv rozhlasový dětský soubor předvedl dětskou operu Brundibár a divadlo Miriam z Prahy představení na téma prózy Jiřího Weila.

Prosinec

9. 12.

– V litoměřickém Domě křesťanské pomoci „Bethel“ se konala vernisáž výstavy dětských kreseb pod názvem „Zůstat člověkem“. Kolekce 28 obrazů, zdobících stěny zdejší kavárny Alfa, byla vybrána z kreseb, které zaslaly děti na jaře 2004 do soutěže vzdělávacího oddělení Památníku Terežín.

21. 12.

– V Pamětní síni Malé pevnosti se konalo shromáždění k uctění památky JUDr. Milady Horákové.

Sestavila Dagmar Holzhammerová

TEREZÍNSKÁ BIBLIOGRAFIE 2004

Použité zkratky:

TL	Terezínské listy
TSD	Terezínské studie a dokumenty
TStD	Theresienstädter Studien und Dokumente
ZTi	Zpravodaj Terezínská iniciativa
NO	Národní osvobození
RCH	Roš Chodeš

Sborníky:

Terezínské studie a dokumenty 2004. Editorky Jaroslava Mílotová a Eva Lorencová a Institut Terezínské iniciativy. Praha, SEFER 2004, s. 398.

Theresienstädter Studien und Dokumente 2004. Herausgeber Jaroslava Mílotová, Ulf Rathgeber, Michael Wögerbauer und Institut Theresienstädter Initiative. Praha, SEFER 2004, s. 412.

Periodika:

Národní osvobození. Čtrnáctideník Českého svazu bojovníků za svobodu a československé obce legionářské. Praha, Sdružení MAC 2004, č. 1–26.

Roš Chodeš. Věstník Židovských a náboženských obcí v Českých zemích a na Slovensku. Praha, Federace židovských obcí v ČR 2004, č. 1–12.

Zpravodaj / Newsletter. Vzdělávací a informační bulletin / Educational and Informative Bulletin. Vyd. Památník Terezín 2004, č. 1–4.

Zpravodaj Terezínská iniciativa. Časopis mezinárodního sdružení. Praha, Terezínská iniciativa 2004, č. 27–29.

Články a studie:

Alenka. K osmdesátinám dr. Aleny Hájkové. Uspoř. Bořivoj Čelovský. Šenov u Ostravy, Tilia 2004, s. 144.

Alfers Sandra Vergessene Verse. Untersuchungen zur deutschsprachigen Lyrik aus Theresienstadt. In: TStD 2004, s. 136–158.
Zapomenuté verše. Analýza německé lyriky z Terezína. In: TSD 2004, s. 118–138.

Arnošt Lustig – Interview II. Vybrané rozhovory 1979–2003. Z angl. přel. I. Bozděchová a M. Tomasco. Edice Devět Bran. S. L., C.A.T. International 2004, s. 344.

Bachárová Gabriela Do Terezína se hrou davy. Nacisté přichozí kontrolu oklamali. In: Deník Litoměřicka, 24. 7. 2004.

Balon Václav Nesmí být zapomenut. (První výročí úmrtí Vladimíra Svatoše). In: NO 11/2004, s. 7.

Beneš František – Tošnerová Patricie Monografie československých a českých známek a poštovní historie – Pošta v době nesvobody, 11. díl, sv. II. Pošta v ghettu Terezín. Praha, Pofis ve spolup. s Českou poštou, Poštovním muzeem a Svazem českých filatelistů 2004, s. 200.

Blodig Vojtěch Die Gedenkstätte Theresienstadt – Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. In: Wann ziehen wir endlich den Schlussstrich? Von der Notwendigkeit öffentlicher Erinnerung in Deutschland, Polen und Tschechien: Perspektive und Horizonte. Hrsg. Wolfgang Benz. Berlin, Metropol 2004, s. 181–189.

Zprávy z Památníku Terezín. In: ZTi 29/2004, s. 8.

- Bobíková Lenka** Bestiální lékaři Třetí říše. In: Právo 13. 11. 2004, s. 24–26.
- Bondyová Ruth** Zázrak s chlebem. Život, dílo a smrt studenta Heinze Prossnitz. In: Respekt Praha, 18. 10. 2004.
- Borák Mečislav** Kulturní statky a problémy vlastnictví. Zkušenosti střední Evropy po roce 1989. In: TL 32/2004, s. 85–94.
- Brenner – Wonschick Hannelore** Die Mädchen von Zimmer 28. Freundschaft, Hoffnung und Überleben in Theresienstadt. München, Droemer Knaur Verlag 2004, s. 383.
- Časnochová Jana** Divadlu se věnoval i v Terezíně. František Zelenka (8. 6. 1904 – 19. 10. 1943). In: NO 24/2004, s. 6.
Neumkl ani v ghettu. Pavel Haas (21. 6. 1899 – 17. 10. 1944). In: NO 24/2004, s. 6.
- Daniček Jiří** Připomínka Dne obětí holocaustu. Píseň pro Terezín. In: NO 5/2004, s. 6.
- Dorůžka Lubomír** Jazzman Fritz Weiss navzdory osudu. In: RCH 3/2004, s. 14–15.
- Eysel Helga** Jüdische Kinder in Theresienstadt – Beispiel einer Unterrichtseinheit in einem vierten Schuljahr. In: Der Holocaust. Ein Thema für Kindergarten und Grundschule? Hrsg. Jürgen Moysich, Matthias Heyl. Hamburg, Verlag Krämer 1998, s. 187–196.
- Fedorovič Tomáš** Richard Hermann Skarabis. In: TStD 2004, s. 247–260.
Zánik města Terezín a jeho přeměna v ghetto. In: TL 32/2004, s. 15 až 43.
- Fišer Jiří** Neradostné vzpomínání. In: NO 10/2004, s. 7.
Vzpomínka k 60. výročí transportu DZ z Terezína do Osvětimi. In: ZTi 28/2004, s. 19.
- Flüge Manfred** Rettung ohne Retter oder: Ein Zug aus Theresienstadt. München, Deutscher Taschenbuch Verlag 2004, s. 219.
- Frankl Michal** Česká hymna v Osvětimi. Patří tragická historie terezínského rodinného tábora v Osvětimi-Birkenau do českých dějin? In: Lidové noviny, Praha 6. 3. 2004.
- Friesová Jana Renée** Festung meiner Jugend. Eine Familie unter den nationalsozialistischen Rassengesetzen. Praha, Vitalis 2004, s. 244.
- Gális Radek** V lágru přežili jen nejsilnější! Hugo Pavel, bratr známého spisovatele, nemůže zapomenout na válku. In: Plzeňský deník 14. 5. 2004 a Večerník Praha 7. 5. 2004.
- Garde Pia-Kristina** De dödsdömda vittnar – 60 år sebare. Stockholm, Författares Bokmaskin 2004, s. 303.
- Gedenkstätte Theresienstadt.** In: Gedenkstätten Fahrten. Handreichung für Schule, Jugend- und Erwachsenenbildung in Nordrhein-Westfalen, Schwalbach/Ts., Wochenschau Verlag 2004, s. 80–83.
- Grozdanovičová Doris** Setkání s Ruth Bondyovou. In: ZTi 28/2004, s. 16.
- Grünbaum Thelma** Nešarim: Child Survivors of Terezín. (The Library of Holocaust testimonies). London, Vallentine Mitchell 2004, s. 206.
- Hanusová Anna** Pavel Haas na prahu třetího tisíciletí. K dvojímu životnímu výročí (21. června 1899 – 18. října 1944). In: ZTi 29/2004, s. 12–13.
- Heim Susanne** Naturkautschuk im Zweiten Weltkrieg. Boom und Scheitern eines Forschungsprojekts. In: TStD 2004, s. 261–305.
Přírodní kaučuk v druhé světové válce. Rozkvět a selhání výzkumného projektu. In: TSD 2004, s. 295–333.
- Hermannová Eva** Deset let úspěšného působení. Nadace Hans Krása v Terezíně. In: ZTi 29/2004, s. 3.

- Krásný koncert věnovaný památce obětí z Terezína. In: ZTi 28/2004, s. 13.
- Nejen Brundibár dobývá svět. In: ZTi 29/2004, s. 9.
- Holocaust je civilizační selhání.** Rozhovor s historičkou Jaroslavou Milotovou. In: RCH 10/2004, s. 6–7.
- Hoření Monika** Ohlédnutí za poklady archivů. In: NO 1/2004, s. 6.
- Hydráková Anna** JOM HA ŠOA v Terezíně. In: RCH 28/2004, s. 13.
Paměť 20. století. In: ZTi 28/2004, s. 16–17.
- Chládková Ludmila** Humor vězňů terezínského ghetta. In: Karel Poláček a podoby humoru v české literatuře 19. a 20. století. Sborník příspěvků ze symposia v květnu 2004 v Rychnově nad Kněžnou. K vyd. přípr. Erik Gilk a Jan Tydlitát. Boskovice, ALBERT 2004, s. 59–69.
- Kacer Kathy** Die Kinder aus Theresienstadt. Mit Zeichnungen von Helga Weissová. Ravensburger Buchverlag 2003, s. 224.
- Katolická Olga** Maud Beerová a Muzeum Prostějovska – Co oheň nespálil. Prostějov – Terezín – Izrael. In: Prostějovský týden, 14. 4. 2004.
- Kašpar Jan** Ruth Bondyová – žena bez čísla. In: Právo, Praha 15. 7. 2004.
- Klaphack Elisa** Fräulein Rabbiner Jonas. The Story of the First Woman Rabbi. San Francisco, Jossey – Bass 2004, s. 220.
- Klen Rudolf – Narwa Petr** Vryté do paměti. Shromaždiště. Praha, Faun 2004, s. 88.
- Kohn Pavel** Kolik naděje má smrt. Israel, Bejt Terezín 2004, s. 181.
- „Konečné řešení židovské otázky v Evropě“.** Statistická zpráva Richarda Korherra. In: TSD 2004, s. 373–388.
- Koloc Tomáš** Terezínský památník. In: Haló noviny, 21. 2. 2004.
- Kostecký Jiří** Eva Sachs. Bolestné echo času. In: Xantypa, Praha 3/2004.
- Kott Ivan** Střepiny vzpomínek. In: ZTi 27/2004, s. 9.
- Kratochvilová Michaela** Jeden den místo pěti. Festival v Terezíně jaký byl a jaký by být mohl. In: RCH 10/2004, s. 16–17.
- Kryl Miroslav** Adlerův seznam (Zamyšlení nad českým vydáním I. dílu monografie). In: TL 32/2004, s. 7–14.
Zur Entstehung von Jiří Weils Roman „Mendelssohn auf dem Dach“. In: TStD 2004, s. 159–177.
- Křesťan Jiří** Jüdische Vereine in den böhmischen Ländern (1918–1940). In: TStD 2004, s. 337–404.
- Kubík Miroslav** Medailonky vězňů. Jak jsme si psali II. In: TL 32/2004, s. 58–68.
- Langhamerová Miroslava** Osudy vězňů venkovního komanda Seestadt. In: TL 32/2004, s. 54–57.
- Leichsenring Jana** Die katholische Gemeinde in Theresienstadt und die Berliner Katholiken. In: TStD 2004, s. 178 – 222.
Katolická obec v Terezíně a berlínští katolíci. In: TSD 2004, s. 183 až 221.
- Levine Karen** Ferdatasca Hönu-Sönn saga. Reykjavík, SALKA 2004, s. 108.
- Lorencová Anna** Letní koncert v Terezíně. In: ZTi 29/2004, s. 9.
- Lukschová Michaela** Přežil jsem koncentrák. In: Deník Litoměřicka, 10. 3. 2004.
Terezín obdivuje časopis z války. Vedem vydávali mladí chlapci, kteří byli uvězněni v terezínském ghettu. In: Deník Litoměřicka, 14. 5. 2004, s. 19.
Výstava zrcadlí terezínský čas. Vernisáž zahájila výstavu akvizic z let 1993–2003. In: Deník Litoměřicka 4. 5. 2004.
- Marxová Alice** Sendakův Brundibár. Knižní verze slavné terezínské opery. In: RCH 6/2004, s. 16.

- Matocha Pavel – Reiss Frank** Potiže s hrdiny. Příběh Franka Reisse. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 133.
- Matthäus Jürgen** „Světónázorová výchova“ v Himmlerově mocenském aparátu a vraždění evropských židů. In: TSD 2004, s. 334–362.
„Weltanschauliche Erziehung“ in Himmlers Machtapparat und der Mord an den europäischen Juden. In: TStD 2004, s. 306–336.
- Meyerová Beate** Vyjednávací prostor reprezentantů Říšského sdružení Židů v Německu po zahájení deportaci na podzim 1941. In: TSD 2004, s. 271–296.
- Milotová Jaroslava** Himmlerův statistik Richard Korherr. In: TSD 2004, s. 363–372.
Institut Tereziňské iniciativy v roce 2003. In: ZTi 27/2004, s. 7–8.
- Munk Jan** Mezinárodní spolupráce Památníku Terezín. In: TL 32/2004, s. 84–85.
Uplynulý rok v Památníku Terezín. In: ZTi 27/2004, s. 6–7.
- Nechci to vidět. Rozhovor s Arnoštem Lustigem** – vedl Jan Šicha. In: Literární noviny, Praha 6. 12. 2004, s. 1, 14–15.
- Novotný Josef** Na gymnáziu a v Terezíně. In: NO 16/2004, s. 4.
- Panský Miroslav** Když se blížila naděje. In: NO 16/2004, s. 4.
- Pařík Arno** Čtyři generace. Pražský portrétista Adolf Wiesner a ti ostatní. In: RCH 11/2004, s. 12–13.
- Pěkný Tomáš** Acta Theresiana poprvé. In: RCH 1/2004, s. 15.
Až pokvetou kaštiny. Vychází kniha vzpomínek na Rabiho Federu. In: RCH 12/2004, s. 10–11.
Ruth Bondyová – Přežití. Z knihy vzpomínek Víc štěstí než rozumu. In: RCH 3/2004, s. 8–9, 15.
- Peterová Zuzana** Rabin Feder. Praha, G + G 2004, s. 168.
- Poloncarz Marek** Duchovenstvo v policejní věznici Malá pevnost Terezín v letech 1940 až 1945. In: Účast křesťanů v protifašistickom odboji v strednej Európe v rokoch 1933–1945 (zborník II.). Vydalo Múzeum SNP v Banskej Bystrici. Liptovský Mikuláš, Transcius 2004, s. 266–279.
- Pressburger Chava** Deník mého bratra. Dosud nepublikované deníky pražského židovského chlapce Petra Ginze z let 1941–1942. Praha, Trigon 2004, s. 126.
- Rengeling Dorothee** Die Erinnerungen der Mädchen von Zimmer 28. Freundschaft, Hoffnung und Überleben im Konzentrationslager Theresienstadt. In: Prager Zeitung, Praha 23. 12. 2004.
- Richard Lionel** Heurs et malheurs d' une culture juive sous controle de Berlin á Thérésine. In: Le IIIe Reich et la musique. Paris, Musée de la musique/Fayard 2004, s. 203–218.
- Roden Rudolf** Jsem zase tam. Praha, BETA – Pavel Dobrovský 2004, s. 160.
- Rozov Michaela** Hanin kuffík v Tokiu. In: RCH 1/2004, s. 14.
Tereziňské oratorium. In: RCH 3/2004, s. 20.
- Rozhovor s Pavlem Polákem, jedním z tzv. „Birkenau Boys“** vedla Anna Lorencová. In: ZTi 29/2004, s. 17–19.
- Sendak Maurice – Kushner Tony** Brundibár. Z angl. přel. Mirjam Pressler. Hildesheim, Gerstenberg Verlag 2004, s. 56.
- Schikorra Christa** Návrat do nově ustavující společnosti. Židovské reemigrantky v Československu v letech 1945–1948. In: TSD 2004, s. 243–270.
- Smutný Pavel** In memoriam Pavel Haas. In: ZTi 29/2004, s. 13.
- Springmann Veronika** „Langsam gewöhnen wir und an das Ghettoleben“. Anmerkungen zu einem Tagebuch aus Theresienstadt. In: TStD 2004, s. 223–246.
„Pomalů si zvykáme na život v ghettu“. Poznámky k jednomu deníku. In: TSD 2004, s. 222–242.

- Stehlík Eduard** Lidice. Příběh české vsi. Praha, V Ráji 2004, s. 136.
- Šiška Miroslav** Lederer, Pestek a krásná Renée. In: Právo, Praha 10. 4. 2004.
Tereziánské divadlo pro Červený kříž. In: Právo, Praha 19. 6. 2004.
- Štefaníková Jana** Činnost Karla Herrmanna v Terezíně 1941–1944. „Heřmanova sbírka“ a její osudy. In: TSD 2004, s. 62–117.
Karel Herrmanns Tätigkeit in Theresienstadt in den Jahren 1941–1944. Die Heřman-Sammlung und ihr Schicksal. In: TStD 2004, s. 72–135.
- Štichová Eva** Dětské soutěže v Terezíně. In: ZTi 29/2004, s. 9.
- Štulcová Nad'a** Vzdělávací činnost. Nahlédnutí do diáře vzdělávacího oddělení pro rok 2003. In: TL 32/2004, s. 69–82.
- Terezín jako každý jiný.** Tereziánský historický sborník. Sestavil Václav Verner. Terezín, b.n. 2004, s. 313.
- Titl Ladislav** Střípky vzpomínek po 60 letech. In: NO 14/2004, s. 8.
Tošnerová Patricia „Klepy“. Časopis českobudějovické židovské mládeže z let 1940–1941. In: TSD 2004, s. 13–61.
„Klepy“ (Der Klatsch). Die Zeitschrift der Budweiser jüdischen Jugend 1940–1941. In: TStD 2004, s. 13–71.
- Vajskebr Jan** Organizace a početní stavy strážní roty SS v Malé pevnosti Terezín. In: TL 32/2004, s. 44–53.
- V zrcadle terezínského času.** Z akvizice Památníku Terezín v letech 1993–2003. Sest. Ivana Panochová. Památník Terezín, 2004, nefol.
- Werner Pavel** Na paměť Rodinného tábora. In: ZTi 28/2004, s. 11.
- Wögerbauer Michael** Brambory. Příspěvek k vyprávění o všedním dni v ghettu. In: TSD 2004, s. 139–182.
- Zöllner Renate** Aus Theresienstadt zurück in die Freiheit. Der Historiker Manfred Flüggé beschreibt in seinem Roman die Hintergründe des Schweiz-Transports. In: Prager Zeitung, Praha 23. 12. 2004.
- Zuzánek Jaroslav** Vzpomínka na oběti heydrichiády. In: NO 6/2004, s. 8.

Zpracovala Marie Poljaková

TEREZÍNSKÉ LISTY
SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení doc. PhDr. Vojtěch Blodíg, CSc.,
Anna Hyndráková, Mgr. Ludmila Chládková,
doc. PhDr. Miroslav Kryl, CSc., Miroslava Langhamerová, PhDr. Jan Munk, CSc.,
a PhDr. Marek Poloncarz.

Grafická úprava: Petr Osvald s použitím obálky Milana Janáčka
Překlad resumé: Jan Valeška (do angličtiny)
a Katrin Bock (do němčiny)
Výkonný redaktor: Miroslava Langhamerová
Pro Památník Terezín vydalo v roce 2005 Nakladatelství OSWALD*, Praha
Náklad 600 kusů

ISBN 80-85433-94-X

© Památník Terezín, 2005

V tento den přišel o život též poručík Levens. Pravděpodobně se mu před porovou podařilo kresby uschovat, a ty pak byly v táborovém bunkru koncem války nalezeny.

Iva Gaudesová

ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗІН
TEREZÍN MEMORIAL
ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗИН
GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT

